

במותם ציוו

אדריכלות בתי הקברות הצבאיים בישראל: השנים הראשונות

מעוז עזריהו

בשיתוף
מנשה שני

במותם ציון

אדריכלות בתי הקברות הצבאיים - השנים הראשונות

מעוז עזריהו

בשיתוף

מנשה שני

הוצא לאור על ידי היחידה להנצחת החייל
אגף משפחות והנצחה
משרד הביטחון

עיצוב ועריכה גרפית: יהודה סלומון
מנהל ייצור: אריק בן שלום

על העטיפה:

במרכז: בול יום העצמאות תשי"ב - יום הזיכרון ללוחמי הקוממיות. יום ההופעה:
29 באפריל 1952. על הבול: "צפת - נפל בקרב"

ברקע: מעטפת יום ראשון לבול יום הזיכרון לחללי צה"ל, תשכ"ו - 1966: גלעד
למשחרי הגליל התחתון - צומת כביש עפולה-טבריה-נצרת

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני
(לרבות צילום, הקלטה, אינטרנט ודואר אלקטרוני), כל חלק שהוא
מהחומר הכלול בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר
הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות למחברים ולמשרד הביטחון

הופק באמצעות המערכה למוצרי דפוס והוצל"א, מנה"ר

לוחות הדפסה: דפוס מאירי

כריכה: כריכיית אביר

נדפס בישראל תשע"ב - 2012

התוכן

מבוא 7

א: גיבורים, קורבנות וקברי אחים - תקופת היישוב 10

ב: התחרות הפומבית לתכנון בתי הקברות הצבאיים 20

ההכרזה על התחרות 24

פרוטוקול השיפוט 26

ג: "צורה לבית עלמין יהודי": העיצוב

האדריכלי של בתי הקברות הצבאיים 30

הקצאת הקרקע 30

עיצוב בתי הקברות 32

המצבה 33

ה"ערוגה" 34

ה"כרית" 36

אדריכלות הנוף 39

מצבות זיכרון בבתי קברות צבאיים:

קריית ענבים, יד מרדכי, נגבה 43

גלעד וקבר אחים: נבי יושע 46

תגובות - ביקורת מול דברי שבח 50

"צורה לבית עלמין יהודי" 53

ד: הר הרצל 54

קבורתו של הרצל בירושלים 54

בית הקברות הצבאי 57

גלעדים 64

חלקת הנעדרים 65

פלוגת ההובלה 462: אנדרטת "האוניה" 66

כ"ג יורדי הסירה 68

האנדרטה לזכר חללי מלחמת העצמאות שנטמנו

מעבר לקווי שביתת הנשק 70

חלקת גדולי האומה 72

ה: אשר חירם: אדריכל הזיכרון 76

רישומים ביוגרפיים 76

ביוגרפיה בנוף: מצבות זיכרון 79

מצבות זיכרון מקומיות 79

רמת גן 79

חיפה 80

ירושלים 80

כפר ורבורג 81

אשדוד 81

מצבות זיכרון ממלכתיות 82

אנדרטאות הנשק של מלחמת העצמאות 82

מצבת הזיכרון למגיני הגליל התחתון 87

מצבת הקבר 89

בתי הקברות הצבאיים בישראל - הנצחה באבן 90

הערות 91

לקריאה נוספת 96

מקורות האיורים והתצלומים 96

אבלות מאימית? - [...] מסתימת הגולל.

(סנהדרין מ"ז ב').

וּבְמוֹתָם צָוּ לָנוּ אֶת־הַחַיִּים - הַחַיִּים עַד־הָעוֹלָם!

(חיים נחמן ביאליק, "אם יש את נפשך לדעת").

יהיו קברות הנופלים הפזורים על פני הארץ כולה
מקדשים לנשמת האומה הלוחמת על חייה וחירותה.

(מדברי הקריינית בכנס הפלמ"ח, אוקטובר 1949).¹

ישנם קברים לאלפים, קברי בנים ובנות צעירים, לוחמים
אמיצים וגיבורים.

בזכות הגבורה הזאת אנו מתקיימים ויושבים כאן
ובמעשינו אחרי מותם וגם השמירה על קבריהם, נוכח
אם ראויים אנו ללוחמים הללו, שלחמו במלחמה על
עצמאותנו.

(יוסף ברץ בדיון בכנסת, 1950).²

המאמר "קברים ומצבות", שהופיע באוקטובר 1949 **בהפועל הצעיר**, מספר על ביקור במשרדי המחלקה להנצחת החייל. הכותב מביא את סיפוריהם הכואבים של הורים שכולים המבקרים שם, ובשולי הדברים הוא מתייחס לטיפול בקבורת הנופלים במלחמת העצמאות. הוא מצטט את יוסף דקל, שעמד בראש המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון (מדור הלוחמים, בשמה אז): "המלחמה הפילה חללים רבים. תוך הקרבות נשארו גופות בשדות הקטל בלי שהובאו לקבר ישראל. גופות רבות נטמנו בצורה ארעית, בפרשות דרכים, בנקודות משלט. עתה, כשור הסערה, אנו רוצים להביא את קורבנותינו לקבר ישראל ולהקים להם מצבת זיכרון כיאה לגיבורי האומה".³

בהערת אגב ציין כותב המאמר כי על קירות המשרד היו תלויות תוכניות של בתי קברות צבאיים. ואכן, באפריל 1949 הוכרז על תחרות לתכנון בתי הקברות הצבאיים לחללי מלחמת העצמאות. המשתתפים התבקשו להציע תוכניות לבית הקברות הצבאי בנחלת יצחק שבתל אביב - בית הקברות הצבאי הגדול בישראל באותה העת - ולבית הקברות הצבאי בעפולה. ביולי 1949 הוכרזו הזוכים בתחרות.

ימים ספורים לפני שנפתחו המעטפות החתומות שהגישו המשתתפים בתחרות, התקבלה החלטה על בניית בית הקברות הצבאי בירושלים על צלע ההר בו עתיד היה להיקבר בנימין זאב הרצל שבועות ספורים מאוחר יותר.

תרגום שרטוטי התוכניות למציאות היה תהליך ארוך ומורכב. המצבה הצבאית הראשונה הוצבה בנובמבר 1951, יותר משנתיים לאחר שמודעה צנועה ב**פלסטיין פוסט** בישרה על תוצאות התחרות הפומבית לתכנון בתי הקברות הצבאיים והמצבה האחידה. במקביל להצבה ההדרגתית של המצבות האחידות, נבנו בתי הקברות הצבאיים והחלקות הצבאיות בבתי הקברות האזרחיים, כמכלול נופי שיש לו אופי ומאפיינים ייחודיים בנוף הקבורה הישראלי.

כמתחמים המופרדים בבירור מחיי היום־יום של הקהילה, בתי הקברות הם מקום מפגש של המתים והחיים המבטא מסורות דתיות ותרבותיות. קבורת הנופלים בקרב בבתי קברות מיוחדים המוקדשים למטרה זו החלה במלחמת האזרחים האמריקאית. הרעיון המנחה היה, שקורבן החיים של הנופלים בקרב מחייב את האומה להעניק להם את הכבוד הראוי לאחר מותם. אחרי מלחמת העולם הראשונה נעשו בתי הקברות הצבאיים בערים ובשדות הקרב והקטל היבט

חשוב של התרבות הפטריטית באירופה.

בארץ ישראל החלו להיבנות בתי קברות צבאיים בשלהי שנות העשרים של המאה הקודמת. בבתי קברות אלה נטמנו לוחמי האימפריה הבריטית שנפלו במערכה על כיבוש הארץ במלחמת העולם הראשונה. בתי קברות כאלה נבנו בבאר שבע ובעזה, ברמלה ועל הר הצופים בירושלים.⁴

בתי הקברות הצבאיים של מדינת ישראל מספרים שני סיפורים השזורים זה בזה. האחד הוא סיפור ההקרבה העילאית של הנופלים במערכה לעצמאות ישראל. השני הוא סיפור המחויבות המוחלטת של מדינת ישראל לזכר הנופלים. בית הקברות הצבאי הוא המקום שבו שני הסיפורים מתלכדים במונחים של מרחב, נוף ואדריכלות, אך גם בטקסי הזיכרון הנערכים בימים קבועים בלוח השנה. העיקרון השולט בעיצוב בתי הקברות הצבאיים הוא אחידות המצבות, הנותנת ביטוי חזותי לרעיון של שוויון מוחלט בין הנופלים, בתוקף העובדה שהקריבו את חייהם בשירות האומה. אתרי הקבורה משלבים, אפוא, ביוגרפיה אישית והיסטוריה לאומית ונותנים ביטוי לתפיסה לפיה חובתה של המדינה היא לא רק לדאוג לקבורתם של הנופלים בקרב, אלא גם לתחזק את אתרי הקבורה כאתרים פעילים.

ספר זה מתמקד בתכנונם, בעיצובם ובבנייתם של בתי הקברות הצבאיים לחללי מלחמת העצמאות בשנים הראשונות למדינת ישראל. בתקופה זו התקבלה שורה של החלטות עקרוניות שהביאו לגיבוש התשתית הרעיונית, האדריכלית והתרבותית של בתי הקברות הצבאיים. מחקרים שראו אור מאז אמצע שנות התשעים של המאה העשרים דנו בהיבטים שונים של ההיסטוריה של בתי הקברות הצבאיים בישראל;⁵ בעוד שספר זה מתמקד בעיצוב, כלומר בגיבוש השפה הצורנית שבאה לידי ביטוי בהיבטים התכנוניים והאדריכליים של בתי הקברות הצבאיים ובמשמעויות הרעיוניות שהיו להם. תחום זה היה עד כה בשולי המחקר על בתי הקברות הצבאיים, שעיקר עניינו היה, כאמור, בפוליטיקה של ההנצחה, בהיבטים המיתיים והפולחניים של הזיכרון ובפוליטיקה של היחסים המורכבים בין המדינה, החברה והשכול בישראל.

עם ההחלטה להקים בתי קברות צבאיים במדינת ישראל, אומץ דגם תרבותי שהיה למאפיין מובהק של התרבות הפטריטית של הלאומיות המודרנית. האתגר שהוצב בפני המתכננים היה "עיצוב

דמות מיוחדת לבית קברות צבאי יהודי".⁶ ניתוח השנים הראשונות של ההיסטוריה התכנונית והאדריכלית של בתי הקברות הצבאיים בישראל הוא גם ניסיון לתהות על קנקנה של אותה "דמות מיוחדת" של בית קברות צבאי יהודי כפי שהתממשה בנוף הישראלי.

השאיפה לעצב "דמות מיוחדת לבית קברות צבאי יהודי" הציבה אתגר בפני המופקדים על תכנון ובניית בתי הקברות הצבאיים, "כי לא הייתה כל דוגמה לפנינו". בתי הקברות הצבאיים הבריטיים בארץ ישראל היו יכולים אולי לשמש כנקודת התייחסות, אך בוודאי לא כדוגמה שיש להעתיק אותה או לחקותה.⁷ הפרק הראשון של הספר מראה כי מי שטען כך לא היה כנראה מודע לעובדה שהרעיון, לפיו על היישוב היהודי המאורגן מוטלת חובה להקים ציון קבר מיוחד לנופלים במערכות להגשמת הציונות, הופיע כבר בתקופת המנדט הבריטי ואף זכה לביטויים שונים באדריכלות הקבורה הציונית של אותה תקופה. הפרק השני בספר מנתח את התחרות הפומבית לעיצוב בתי הקברות הצבאיים שהוכרזה בשנת 1949. במרכז הדיון עומדים תנאי התחרות ופרוטוקול השיפוט שכלל את בחירת חבר השופטים בתוכניתו של האדריכל אשר חירם.

הפרק השלישי בספר מנתח את עיצובם ובנייתם של בתי הקברות הצבאיים בישראל. בין הנושאים הנדונים בו: הקצאת הקרקעות, עיצוב מבנה הקבר והמצבה הצבאית, תוך דגש על המאפיינים הייחודיים שהציע אשר חירם, ובניית מצבות זיכרון בבתי הקברות הצבאיים. דיון נפרד מוקדש לאתר נבי יושע, שם שולב קבר האחים של הנופלים בקרב על המצודה עם בניית גלעד ללוחמי הגליל העליון.

הפרק הרביעי מוקדש לדיון מפורט בבית הקברות הצבאי בהר הרצל. חשיבותו של ההר היא במעמד המיוחד שנועד לו מלכתחילה כ"בית הקברות המרכזי הלאומי של צבא הגנה לישראל".⁸ בנוסף לדיון בעיצוב חלקות הקבורה השונות ולתכנון הצמחייה בהר הרצל, עוסק הפרק בשני היבטים ייחודיים של בית הקברות הצבאי שם: האנדרטאות לנעדרים, שנבנו בהר בשנות החמישים, וחלקת גדולי האומה, שראשיתה בקבורתו של אליעזר קפלן ב־1952 בחלקה צמודה לבית הקברות הצבאי.

הפרק החמישי והאחרון מוקדש לאשר חירם, מתכנן בתי הקברות הצבאיים. לדעת רבים, ובהם חברי המועצה הציבורית להנצחת החייל, תרומתו הסגולית של חירם הייתה בכך שיצר "תרבות צבאית של בית קברות יהודי".⁹ מפתיע לכן לגלות כי שמו של חירם נעדר

בנייתם לא זכו כמעט לחשיפה ולהתייחסות בעיתוני התקופה, ומכאן שלא היו על סדר היום של הדיון הציבורי. בהקשר זה של דלות הפרסומים יש חשיבות מיוחדת למאמרו של חיים גלעדי, הגנן הראשי של בית הקברות הצבאי בהר הרצל מאז שנת 1956, בכתב העת **גן ונוף**. מאמר זה הוא מקור יחיד במינו להבנת הקונספציה של העיצוב האדריכלי של נוף בית הקברות הצבאי בהר הרצל. גלעדי היה יד ימינו של חירם בעיצוב הנוף המקומי, והמידע רב הערך והמפורט שיש במאמרו הוא בגדר עדות ראשונית מהשטח.

נדמה שאין צורך להדגיש את חשיבותם של צילומים, שרטוטים ומפות למחקר העוסק בהיבטים התכנוניים והאדריכליים של בניית בתי הקברות הצבאיים. בפתח הדברים הוזכר כבר כי עיתונאי שביקר במשרדו של יוסף דקל, ראש המחלקה להנצחת החייל, באוקטובר 1949, דיווח כי הקירות היו מכוסים בשרטוטים של בתי קברות צבאיים. אין זה מפתיע: בניית עשרות בתי קברות צבאיים וחלקות צבאיות הייתה כרוכה במספר רב של תוכניות ושרטוטים. אלה נשמרו במחלקה להנצחת החייל, וכנראה שלא נשלחו לארכיון צה"ל ומערכת הביטחון. למרבה הצער, תוכניות ושרטוטים אלה גם לא שרדו בתיקי המחלקה להנצחת החייל. יתכן שבשלב כלשהו היה מי שסבר כי אין הם רלוונטיים יותר וכי יש לבערם מהתיקים. מספר מועט של שרטוטים בחתימתו של אשר חירם נמצאו בארכיונים אחרים, ובהם שרטוט של בית הקברות הצבאי בהר הרצל, ממארכס 1950.

התוכניות שהוגשו לתחרות הפומבית לתכנון המצבה הצבאית ובתי הקברות הצבאיים, כולל התוכניות המקוריות של חירם, לא נשמרו. רפרודוקציות של חלק מהשרטוטים המקוריים נדפסו בביטאון אגודת הארכיטקטים והאינג'נירים בשנת 1951. השרטוטים המקוריים של חירם למצבות זיכרון שתכנן מצויים ברובם בתיקי האנדרטאות שבחזקת המחלקה להנצחת החייל.

מספרם של התצלומים המתעדים את בתי הקברות הצבאיים בשנים הראשונות לבנייתם גם הוא מועט. רובם המכריע של אלה שנמצאו בארכיונים שונים מתעדים את בית הקברות הצבאי בהר הרצל בשנים הראשונות לקיומו. בין התצלומים שנמצאו בארכיון אישי היו גם כאלה של אשר חירם, יוסף דקל ונח דגוני בהר הרצל. אלה הם התצלומים היחידים של אדריכל בתי הקברות הצבאיים ושל מי שהובילו במחלקה להנצחת החייל את בניית בתי הקברות הצבאיים בשנים הראשונות לעצמאות ישראל.

מהדיון באדריכלות הישראלית בכלל ובאדריכלות הנוף בישראל בפרט. ייתכן והדבר נובע מכך שתרומתו לאדריכלות הישראלית התמקדה בעיקר בעיצובם של נופי זיכרון ממלכתיים - בתי קברות צבאיים ואנדרטאות - ולא בבנייה אזרחית או בתכנון עירוני ואזורי, הנושאים שעד לא מכבר עמדו במרכז הדיון בהיסטוריה של האדריכלות והתכנון בישראל.

לפרק החמישי שני חלקים. החלק הראשון מציג קווי מתאר לביגורפיה של אשר חירם. החלק השני דן באנדרטאות שתכנן האדריכל ושנבנו מחוץ לבתי הקברות הצבאיים. למרבית הצער, לא ניתן היה למצוא מאמרים פרי עטו של חירם עצמו, בהם פירט את רעיונותיו ותפיסותיו. למרות חיפושים נמרצים, גם לא הצלחתי לגלות ולו ראיון אחד איתו. חירם, שנפטר ב־1973, גם לא הותיר ארכיון אישי ובו תיעוד עבודתו. האנשים שהכירו אותו היכרות אינטימית נפטרו זה מכבר. קווי המתאר הביגורפיים מתבססים, לפיכך, על פיסות מידע הנוגעות לחייו, ובעיקר על אזכורים של פרויקטים שלקח בהם חלק. תיאור עבודתו בשנות השלושים של המאה הקודמת בעיר הצ'כית ברנו מבוסס על תיעוד שנעשה על ידי קבוצת מחקר צ'כית שחקרה את האדריכלים שפעלו בעיר באותה תקופה.

מיעוט המידע על חייו של חירם מגביר את הצורך והחשיבות שבדיון מפורט בתרומתו הסגולית הן לתכנון בתי הקברות הצבאיים והן לתכנון מצבות זיכרון - האנדרטה בצומת גולני, אנדרטאות הנשק בירושלים, בטבריה ובצפת, ומצבות הזיכרון בירושלים, ברמת גן ובאשדוד. החומר הרלוונטי לחקר ההיבט התכנוני-עיצובי של בניית בתי הקברות הצבאיים במדינת ישראל כולל מסמכים ארכיוניים, מאמרים בעיתונות היומית, בביטאון קיבוצים ובכתבי עת פובליציסטיים ומקצועיים, צילומים, שרטוטים ומפות. מסמכים שונים מגלים את עמדות האחראים על התכנון ואת כוונותיהם. מאמרים שהופיעו בעיתונות הכללית וסקירות על בנייתם של בתי הקברות הצבאיים, למרות מספרם המועט ביחס, מספקים תמונת מצב עדכנית, אך כמעט ואין למצוא בהם תובנות בעלות ערך על המשמעויות התרבותיות של ההחלטות התכנוניות והעיצוביות שהתקבלו ומומשו בנוף ההנצחה.

לאור חשיבותם של בתי הקברות הצבאיים בישראל, מפתיע לגלות כי בהבדל משאלת הכיתוב על המצבה או מקצב התקדמות בנייתם של בתי הקברות, ההיבטים הרעיוניים והעיצוביים של

א

גיבורים, קורבנות וקברי אחים - תקופת היישוב

התפיסה הרעיונית כי הנופלים במערכות הגשמת הציונות זכאים לציון קבר מיוחד, שידגיש את נסיבות מותם בהקשר של מפעל התקומה, הופיעה בתרבות היישובית בתקופת המנדט הבריטי. ביטוייה של תפיסה רעיונית זו בנוף ההנצחה הציוני היו המצבות שהוקמו על קברי מי שנפלו בהגנה על יישובים ועל קברי אחים של קורבנות מאורעות תרפ"א (1921), תרפ"ט (1929) ותרצ"ו-תרצ"ט (1936-1939). מצבות אלו היו הנצחה מוסדית של היישוב היהודי, ובהקמתן היו מעורבים מוסדות לאומיים, ארציים ומקומיים.

האירוע המכונן ביצירת אפוס הגבורה הציוני היה הקרב בתל חי באדר תר"ף (1920), במהלכו נהרגו יוסף טרומפלדור ושבעה מחבריו. הנופלים נקברו בכפר גלעדי בקבר ארעי. ב־1922 דווח כי "אין עוד מצבת אבן על קבריהם" של החללים.¹² בהוראת הוועד הפועל של הסתדרות העובדים ובהסכמת חברי הקבוצה שבכפר גלעדי ובתל חי, הוחלט להעביר את "עצמות הגיבורים המגינים" לבית קברות משותף שבין שתי נקודות היישוב.¹³ ב־א באדר תרפ"ד (1924), ביום השנה הרביעי לקרב בתל חי, נערך בכפר גלעדי טקס העברת הגופות למקום מנוחתן האחרון. באתר הקבר הזמני ניטע "עץ למזכרת" ובמקום בו נטמנו הארונות ניטעו עצים לזכר החללים. במקום הקבורה החדש הוקמה מצבה שפיסל הפסל אברהם מלניקוב. הקמת המצבה הייתה מפעל יישובי שנתמך על ידי הוועד

וכשיבוא יום ובניינו יוכתר בניצחון השלום - אזי שם, על קברי החברים, תישמע לראשונה ברכת העם.

(ליום הזיכרון לתל חי, תרפ"ב).¹⁰

על קבר קדושינו יציצו עוד ציצי הפלאות של תקוות־אומה ותקומת־אומה.

(משה גליקסון, 1922).¹¹

למעלה: אנדרטת הארי השואג

מימין: אתר הקבורה של מגיני תל חי לפני הקמת מצבת הקבר

בעמוד ממול: הלווית מגיני תל חי

מצבה על קברו של אפרים צ'זיק, שנפל בפרעות תרפ"ט בחולדה ונקבר שם. עיצוב המצבה הופקד בידי הפסלת בתיה לישנסקי, והיא פיסלה פסל במשקל 40 טון שגילם את רעיון "העבודה וההגנה".¹⁵ הפסל כלל שלוש דמויות: אפרים צ'זיק, אחותו, שרה צ'זיק, שנפלה בתל חי, ומי שזכה לכינוי "השומר האלמוני". טקס הסרת הלוט מעל מצבת הקבר המפוסלת נערך ב־26 באוגוסט 1937.¹⁶

האנדרטאות שעיצבו מליקוב ולישנסקי בכפר גלעדי ובחולדה היו ציוני קבר עתירי משמעות סמלית של גבורה חלוצית. החסות

הלאומי והתבצע במימון הלורד מלצ'ט והסתדרות העובדים. הפסל, שנודע לימים כפסל "הארי השואג", נבנה מאבנים מקומיות. דמות האריה נבנתה על מסד אבן מלבני בנוי מ־24 אבני גזית מרובעות המסודרות בארבעה נדבכים. קומתו של המסד היא 2.35 מטר, בעוד גובהו של פסל האריה הניצב מעליו הוא 3.85 מטר. לאחר סיום הבנייה ביקרה באתר "ועדת האנדרטה" שהוקמה על ידי הוועד הלאומי, וחבריה היו חיים נחמן ביאליק, ישראל שוחט, דוד קניבסקי ודוד רמז. לאחר מספר ביקורים במקום הגישה הוועדה דו"ח לוועד הלאומי בו קבעה כי "בדרך כלל מילא הפסל את תפקידו כהוגן. בחירת המקום נעשתה בחשבון ומדעת... כל התמונה נראית כמונומנטאלית מאד והרושם בדרך כלל הוא חזק למדי".¹⁴ כמו כן קבעה הוועדה כי שמות החללים ייחרתו בחזית מסד האנדרטה.

טקס חנוכת האנדרטה נערך ב־1934, ומאז היה "הארי השואג" מצבת קבר וסמל ציוני של מיתוס ההקרבה ההרואית שייצגו יוסף טרומפלדור וחבריו. מעבר לסגנון האשורי של העיצוב שבחר מליקוב ולמסר הסמלי של האריה כדימוי של גבורה, התמיכה המוסדית בהקמת האנדרטה הדגישה כי הנופלים בקרב זכאים לציון קבר מיוחד וכי הקמת ציון כזה היא בגדר פירעונו של חוב מוסרי למי שהקריבו חייהם במערכה על הגשמת המטרה הקולקטיבית.

ב־1930 הקימו הוועד הלאומי והסתדרות ועדה מיוחדת להקמת

המקובל בהתייחסות לקברי החללים היה "קבר אחים". מונח זה התייחס לקבר משותף למספר חללים, אך בשפת התקופה הוא גם הופיע בהתייחסות לקברים נפרדים של קורבנות שנקברו זה לצד זה בבית הקברות.

מאפיין של קברי אחים מסוג זה הוא ציון קבר משותף לחללים. ביום השנה הראשון למאורעות תרפ"א הונחה אבן הפינה למצבה על קבר החללים בבית הקברות שברחוב טרומפלדור בתל אביב.¹⁸ במקביל, יום המהנדס נחום פפר הקמת מצבה על קבר האחים של חללי מאורעות אלה. לשם כך ביקש לייסד "ועדה להקמת המצבה לחללי הפרעות ביפו" שתכין תחרות פומבית בין אדריכלים לתכנון מצבת קבר האחים.¹⁹ היוזמה של נחום פפר לא יצאה אל הפועל. את המצבה על קבר האחים של חללי מאורעות תרפ"א בבית הקברות בתל אביב תכנן האדריכל דב הרשקוביץ, מי שהיה מהנדס העיר השני של תל אביב. כך תיאר אותה עיתון **הארץ**: "המצבה בנויה בצורת שורת עמודים הקשורים בשרשראות. משני הקצוות שתי כיפות קטנות ואחת גדולה באמצע. לאורך השורה קברי הקדושים - ארבעים ואחד מספרם (ביניהם יוסף חיים ברנר). בכיפות חקוקים שמות ההרוגים הנעלמים".²⁰ ה"כיפות" היו קירות רבועים עם מבנה

שנתן הוועד הלאומי לשני מפעלי הנצחה אלה סימנה את שני אתרי הקבורה כמרכיבים מכוננים של פנתיאון הגבורה הציוני המתגבש. מבחינת הנהגת היישוב, לא היה מדובר ביצירת בתי קברות לאומיים ייחודיים, אלא בשדרוג מעמדם של קברי גיבורים לכלל מצבות לאומיות. גם מבלי שהייתה כוונה לכך, תהליך "הלאמתם" של קברי גיבורי הציונות התניע תהליך של יצירת טופוגרפיה ציונית של קברי גיבורים לצד הטופוגרפיה הקדושה של קברים המקובלת על המסורת היהודית. אלמנטים בולטים של טופוגרפיה קדושה זאת הם, כידוע, מערת המכפלה בחברון, קבר רחל, קבר רבי מאיר בעל הנס בטבריה וקבר הרשב"י במירון.

במקביל, החל תהליך הפיכתו של בית הקברות בכפר גלעדי, שם נקברו טרומפלדור וחבריו, לפנתיאון של אנשי ארגון "השומר", בו "ינוחו עצמותיהם של חברי 'השומר' שנפלו על משמרותיהם במקומות שונים בארץ והועברו הנה".¹⁷ היוזמה למפעל הפיכתו של בית הקברות לאתר מורשת ציונית הייתה של הקיבוץ ושל ותיקי "השומר".

הקורבנות היהודיים של מאורעות תרפ"א, תרפ"ט ותרצ"ו-תרצ"ט נקברו בבתי הקברות של היישובים היהודיים. המונח

משמאל: המצבה על קבר האחים לחללי תרפ"א בבית הקברות טרומפלדור בתל אביב

בעמוד ממוזל: המצבה על קבר האחים של חללי תרפ"ט בבית הקברות טרומפלדור בתל אביב

בחיפה רוכזו קברי החללים בשני גושים; בגוש אחד היו תשעים קברים, ובשני שישה עשר קברים.²⁴

המחויבות של הנהגת היישוב לקבורה נאותה של החללים הייתה, מעבר למחויבות היהודית הבסיסית לקבור את המתים, ביטוי לתפיסה שראתה במותם היבט של המאבק על הגשמת מפעל התחייה במולדת. לרגל יום השנה הראשון לרצח ברנר וחבריו ציטט משה גליקסון את ביאליק: "הן 'במותם ציונו לנו את החיים'".²⁵ בהלוויה שנערכה בבית הקברות הישן בתל אביב לתשעת חללי היום הראשון של המהומות ביפו בניסן תרצ"ו, הכריז מאיר דיזנגוף, ראש עיריית תל אביב: "עדים אתם איך נלחמנו, ובאילו קורבנות עלתה לנו הארץ".²⁶ בדברים שנשא אחריו דוד בן-גוריון הוא קבע: "נפלתם חלל לחולשתנו". הוא גם קבע כי הקורבנות היו עדים "לברית החיים והמוות אשר לנו עם הארץ". בטקס הקבורה שנערך לחמשת חברי קריית ענבים שנרצחו ב-1937 נאמר כי "הקורבנות הללו הם סמל עז לכל שאיפותינו... מסביב לרעיון וכוח מתחדש".²⁷

באוגוסט 1937 התכנסה בתל אביב ועדה מיוחדת להקמת מצבה לחללי מאורעות תרצ"ו בעיר, שנקברו בקבר אחים בצמוד לקברי האחים של חללי תרפ"א ותרפ"ט. חברי הוועדה ייצגו את ועד הקהילה והחברה קדישא. ההסכמה הכללית הייתה כי "המצבה צריכה להיות לפי דוגמת המצבות לקדושי תרפ"א ותרפ"ט", וכי עלות הקמתה צריכה להתחלק בין הסוכנות, העירייה, ועד הקהילה וחברה קדישא.²⁸ תכנון המצבה הופקד בידי דב הרשקוביץ, שתכנן את מצבת האחים לקורבנות תרפ"א והציע את שירותיו ללא תשלום. להסכמות שאליהן הגיעו לא היה המשך, אך לקראת יום השנה השני לקבורת החללים התכנסה הוועדה שוב וחבריה הסכימו כי "המצבה צריכה להתאים בצורתה הכללית למצבת הקדושים משנת תרפ"א. מפני זה אין מקום להכריז על תוכניות למצבה".²⁹ ההחלטה נועדה בעצם להאיץ את הליך ההקמה: הכוונה הייתה שהקמת המצבה תסתיים לקראת כ"ז בניסן, הוא יום השנה לקבורת החללים הראשונים, שעתיד היה לחול שבוע לאחר התכנסות הישיבה.

נושא הקמתן של מצבות לקבריהם של חללי מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט כמפעל ארצי עלה על סדר היום של היישוב היהודי המאורגן ב-1940. ישראל רוקח, ראש עיריית תל אביב, היה הראשון לזווג הנצחה מוסדית של חללי המאורעות בבתי הקברות. במוקד הנצחה עמדה הקמת המצבות על קברי החללים. בעקבות פנייה ישירה של

בצורת "גג" משולש, דמוי חתך פירמידה. טקס הסרת הלוח מעל מצבת הקבר נערך במאי 1924, שבועות ספורים לאחר יום השנה השלישי להירצחם של 41 הקורבנות. בטקס בבית הקברות נכחו אלפים. בנאומו קרא הרב הראשי, בן ציון חי עוזיאל, לאחדות "בשם המטרה שלה הקריבו הקדושים את חייהם".

המצבה על קבר האחים של חללי מאורעות תרפ"ט נבנתה בשנת 1931, גם היא בבית הקברות בתל אביב.²¹ על פי דיווח בעיתון **דבר**, תשעת קורבנות היום הראשון למהומות, שציינו את פרוץ "המרד הערבי" ב-1936, נקברו ב"קבר אחים" בבית הקברות הישן בתל אביב, "למראשות קבר האחים של הרוגי מאי 1921 ובשורה אחת עם קבר האחים של אב תרפ"ט".²²

ארבע מאות הקורבנות היהודים של גל האלימות, ששטף את ארץ ישראל בשנים 1936-1939, נקברו בבתי הקברות של היישובים בהם התגוררו. החללים נקברו בחלקות נפרדות. לדבר זה הייתה משמעות מיוחדת ביישובים גדולים, שם רב היה מספרם של החללים. כך, למשל, לאחר שלא נותר מקום לקברים נוספים בבית הקברות הישן בתל אביב, הוחלט ב-1938 להקצות מקום ל"קבר אחים" - למעשה חלקה ובה שורות של קברים נפרדים - בבית הקברות בנחלת יצחק.²³

ליישובים.³⁹ השאלה המרכזית הייתה אם הוקמו מצבות על קברי החללים. במקרה והתשובה הייתה שלילית, נדרש מידע בנוגע לסידור הקברים בטופוגרפיה המקומית. ההיענות של היישובים הייתה מהירה וגורפת. על פי הסקר היו ברחבי הארץ כ־270 קברים ללא מצבה.⁴⁰ בחלקת חללי המאורעות בנחלת יצחק היו 49 קברים ללא מצבות.⁴¹

התפיסה הרעיונית שהנחתה את נשיאות "כפר היישוב" הייתה, שיש להכריז על תחרות אדריכלים "לשם עבוד מצבה אחידה" שתהיה בנויה מאבן ירושלמית או מבטון מצופה באבן ירושלמית.⁴² יעקב שיפמן, המהנדס העירוני של תל אביב, התבקש לעבד הצעה לתחרות הפומבית. הרעיון המנחה היה כי המשתתפים בתחרות יתבקשו להציע שתי צורות למצבות: מצבה לקבר בודד ומצבה לקבר אחים. בתשובתו להנהלת "כפר היישוב" חלק שיפמן על התפיסה לפיה יש לחתור לאחידות כלל-ארצית: "אין אני חושב כי אפשר לפתור את השאלה על ידי הכרזה בין אדריכלים לשני טיפוסים, כמוצק על ידיכם. ראשית, כל מקום ואופיו המיוחד והחומר המצוי בו. בטבריה למשל ישתמשו ודאי באבן בזלת, ובתל אביב ובירושלים באבן ירושלים. אופי המצבה על הר הזיתים יהיה אחר מאשר באחת המושבות החדשות וכ"ו".⁴³

שיפמן הציע לקדם יוזמות מקומיות אשר "תדאגנה לתכנית ולאמצעים", כאשר "ועדה מרכזית" של אמנים ואדריכלים תסייע ליישובים השונים. את הסתייגותו של שיפמן יש לראות גם על רקע העובדה שעיריית תל אביב החלה לפעול באופן עצמאי להקמת מצבות לפני ש"כפר היישוב" החליט שהקמת המצבות צריכה הייתה לצאת אל הפועל כמפעל הנצחה ארצי.

בעת שהעלה שיפמן את הסתייגותו על הכתב כבר חל שינוי במדיניות "כפר היישוב" בנוגע לתוכנית השאפתנית להקמת מצבות אחידות על קברי הקורבנות. בראשית יולי 1940 נמסר ליישובים כי נשיאות "כפר היישוב" החליטה לא להכריז על התחרות לעיבוד תוכנית אחידה למצבות ולאפשר לכל יישוב "להקים את המצבות לפי רצונו הוא".⁴⁴ כמו כן הוחלט, כי מטעמי מצוקה תקציבית לא ניתן לסייע ליישובים לבנות אנדרטאות בבתי הקברות ולהסתפק בסיוע כספי להקמת מצבות בלבד. בהתאם למדיניות החדשה, התבקשו היישובים לשלוח את התוכנית ואת תקציב למצבות שיוקמו בשטחן לוועדה מיוחדת של "כפר היישוב", שתחליט על גובה ההשתתפות

רוקח, בינואר 1940, הכין מהנדס העיר יעקב שיפמן מפרט ראשוני לתחרות פומבית להקמת מצבות על קברי חללי המאורעות בבתי הקברות בנחלת יצחק. להערכתו של שיפמן, עלות הקמתה של "מצבה כללית מאבן ארץ ישראלית" והגיון סביבה תהיה כ־700 לירות ארץ ישראליות (לא"י).³⁰

מפעל הנצחה הארצי החל באפריל 1940, עם החלטתה של נשיאות "כפר היישוב" לקבוע יום זיכרון לחללי המאורעות ביום השנה לפרוץ אירועי הדמים, "למתן כבוד לאומי לזכר חללינו ולליכוד המוני היישוב בהרגשת גורלנו המשותף בארץ".³¹ לפי התוכנית, במרכז אירועי יום הזיכרון שיצוין ברחבי הארץ יעמדו האזכרות הציבוריות בבתי הקברות בהם נקברו החללים, כאשר במהלך האזכרה ייערך טקס הנחת היסוד למצבות החללים. התוכנית הייתה שבמהלך יום הזיכרון יימכרו אות מיוחד וחוברת זיכרון לציבור הרחב, ותמורתם תשמש להקמת המצבות על קברי החללים. הסכום שנאסף ביום ההתרמה הארצי היה 657 לא"י.³² סכום זה היה נמוך מהצפי של מארגני מבצע ההתרמה.³³

בניגוד לתוכנית המקורית, לא נערכו טקסי הנחת היסוד למצבות במהלך יום הזיכרון. מזכירות "כפר היישוב" החלה לקדם את הקמת המצבות על קברי החללים כמפעל יישובי רק לאחר יום הזיכרון. כשהתברר כי לא היה די בסכום שנאסף ביום ההתרמה, הוחלט כי "כפר היישוב" יוסיף למפעל הקמת המצבות 300 לא"י.³⁴

ב־20 ביוני 1940 התכנסה הוועדה שהתמנתה לקדם את הקמת המצבות. נושא אחד על הפרק היה חלוקת הכספים שנאספו ביום הזיכרון. מכיוון שבחיפה כבר החלו בהקמת מצבות, ובירושלים הן היו אמורות להיבנות על ידי ועד הקהילה, ההערכה הייתה כי ניתן יהיה להפחית באופן משמעותי את הסכום שיוקצה להקמת מצבות בערים הגדולות.³⁵ הקמת מצבה צריכה הייתה לעלות בין חמש לשש לא"י, וההוצאה אמורה הייתה להתחלק שווה בשווה בין "כפר היישוב" ובין היישובים. הסכום שהוקצב היה 250 לא"י לתל אביב ולחיפה (כל אחת), 125 לא"י לירושלים ו־300 לא"י לשאר היישובים.³⁶

הוועדה להקמת המצבות החליטה לפתוח בהליכים לקראת הכרזה על תחרות פומבית "לשם הקמת מצבות בכל הארץ".³⁷ נשיאות "כפר היישוב" אימצה את ההחלטה.³⁸ לצורך ההכרזה נערך סקר ארצי על מספרן ומצבן של המצבות, על ידי פנייה ישירה

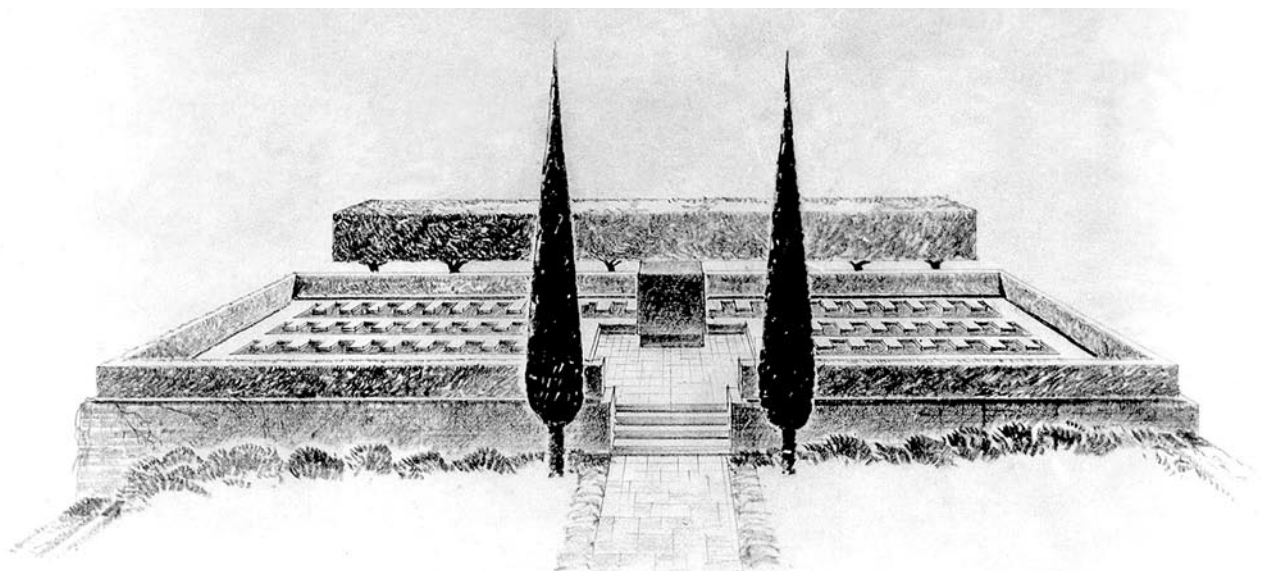
אברוך ממחלקת ההנדסה של עיריית תל אביב ויעקב פינקרפלד. לתחרות הוגשו 17 תוכניות, אך השופטים קבעו כי אף אחת מהן לא נמצאה ראויה לביצוע.⁴⁸ הסכום שהוקצב, בסך 25 לא"י, חולק בין שלוש תוכניות: של האדריכל יוסף קלרוין, של האדריכל אשר חירם ושל האדריכלים אוטו הופמן ובנימין אנקשטיין. האחרונים זכו בתחרות לתכנון אזור אנשי השם בבית הקברות הישן בתל אביב, שנערכה במקביל לתחרות לתכנון קבר האחים בנחלת יצחק. המאפיין הבולט של התוכנית שהציע קלרוין הוא עיצוב נוף הקבורה וההנצחה כקומפוזיציה סימטרית. הכניסה לחלקת הקבר המלבנית המוקפת בגדר נמוכה היא באמצע החלקה, בהמשך לדרך הגישה המובילה לאתר. משני צדי הכניסה הפתוחה, למרגלות המדרגות, נטועים שני עצי ברוש המתפקדים כ"זקיפים" המסמנים את הפתח. שש מדרגות מביאות את המבקור מדרך הגישה למשטח הכניסה, שבהמשכו מצבת זיכרון בצורת גוש אבן. משטח הכניסה מגיע עד שורת הקברים הצמודה לגדר האחורית של חלקת הקבורה.

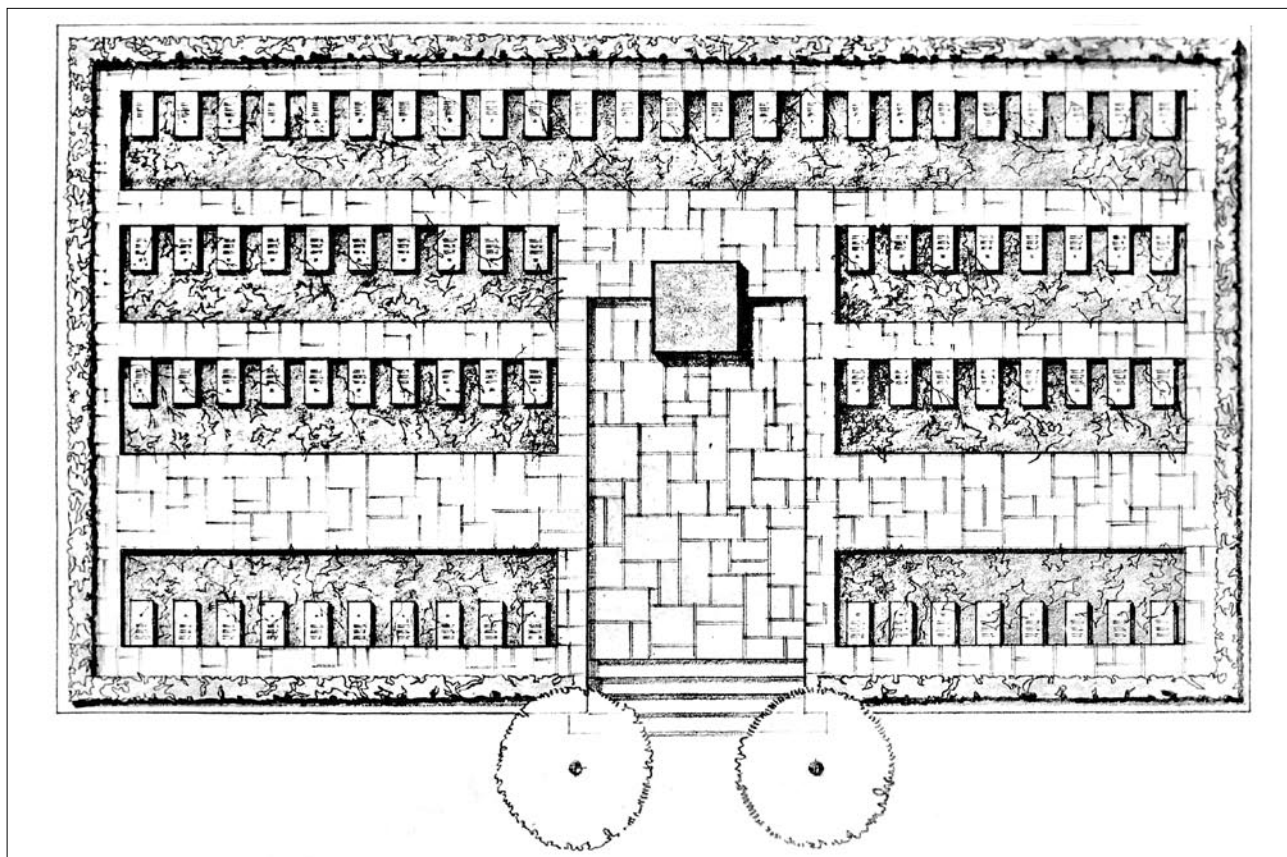
יוסף קלרוין, תוכנית לחלקת חללי ההגנה, הביטחון וההעפלה בבית הקברות נחלת יצחק, תל אביב, לא בוצעה

בהקמת המצבות.

ביטולה של התוכנית השאפתנית לעיצוב אחיד של מצבות בפריסה כלל-ארצית והעובדה שהיישובים נדרשו לשאת בעלות הקמתן של המצבות גרמו לעיכוב משמעותי בהקמת מצבות לחללי המאורעות. בפברואר 1941 נמסר כי בחיפה, שם היה הנושא באחריות ועד הקהילה, עמדה העבודה בשלבי סיום, בעוד שבירושלים עדיין לא התחילה הקמת מצבות הקבע, ובתל אביב התקדמה מלאכת הקמת המצבות באופן חלקי בלבד.⁴⁵ הקמת המצבה על קבר האחים של חללי תרצ"ו-תרצ"ט בבית הקברות הישן בתל אביב עמדה לפני סיום, בעלות בנייה של 220 לא"י,⁴⁶ ועל הפרק נותרה הקמת המצבות בבית הקברות בנחלת יצחק.

ההכנות להקמת מצבות על קברי חללי המאורעות הקבורים בחלקה המיוחדת בבית הקברות בנחלת יצחק החלו כבר בינואר 1940. בינואר 1942 הכריזה עיריית תל אביב על תחרות בין אדריכלים, מהנדסים ואמנים "לתכנית עבור מצבה על קבר האחים בבית הקברות החדש בנחלת יצחק".⁴⁷ כשופטים בתחרות נקבעו אליעזר פרלסון (פרי) סגן ראש העיר, סעדיה שושני חבר מועצת העיר וראש מחלקת גנות, יעקב שיפמן המהנדס העירוני, והאדריכלים ג'ניה

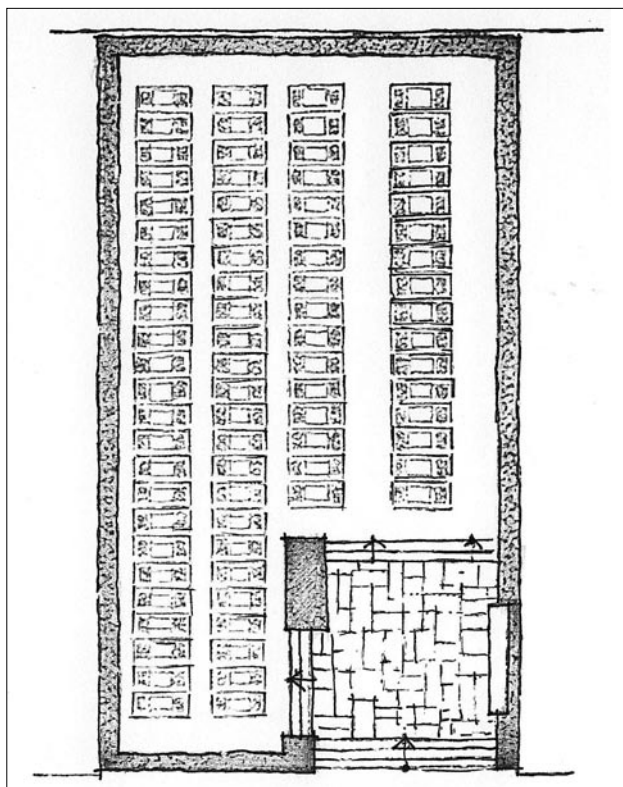

תוכנית לחלקת חללי המאורעות בבית הקברות נחלת יצחק, תל אביב (לא בוצעה)

לגדר החזית של החלקה, מיד בכניסה לאתר. שתי שורות הקברים הבאות ממקומות משני צדדיה של מצבת הזיכרון, כאשר בסיס המצבה שברחבת הכניסה ניצב בהמשך השביל המפריד בין שתי השורות. השורה הרביעית צמודה לגדר האחורית של אתר הקבורה. זו שורת הקברים היחידה שאינה נחצית על ידי רחבת הכניסה. הסקיצה אינה מתמקדת בפרטי העיצוב של הקברים אלא מתייחסת אליהם כאל אלמנטים חוזרים של המכלול הנופי. הקברים הם אישיים וצורתם מלבנית. הם בולטים מעל פני השטח, כאשר מצבת הקבר היא שטוחה.

מנקודת מבטו של מי שעולה במדרגות הכניסה, מצבת הזיכרון היא האלמנט הבולט מבחינה ויזואלית בשטח, כאשר שורת הקברים הצמודה לגדר האחורית והגדר עצמה הן רקע לה. ממבט מלמעלה, הרושם הוא שמצבת הזיכרון היא קוביית אבן מסיבית. ממבט מהחזית מתגלה שהצלעות הצדדיות של גוש האבן נוטות נטייה קלה ויוצרות טרפז. גוש האבן ניצב על בסיס מעוטר בפיתוחים. הכתובת "לחללי המאורעות" חרוטה בחלקה התחתון ולרוחב חזית מצבת הזיכרון. הארגון הסימטרי של המרחב מודגש על ידי פיזור הקברים בחלקה בארבע שורות מקבילות. רחבת הכניסה חוצצת בין שני חלקיה של כל אחת משלוש שורות הקברים הראשונות. השורה הראשונה צמודה

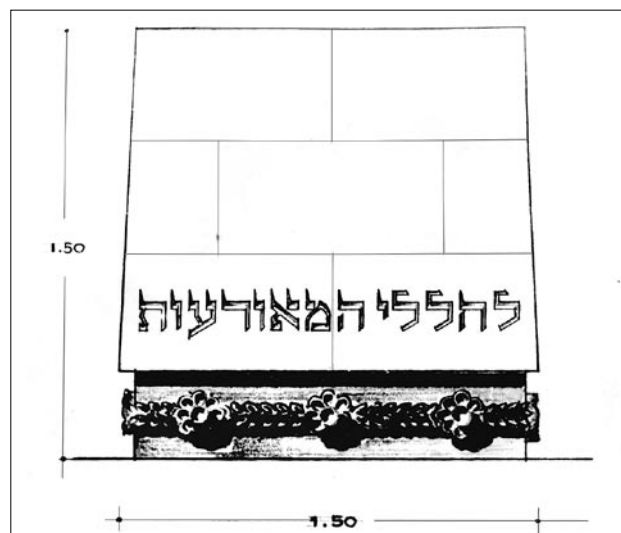
הסמוכים ולהתאים את כתב המצבות לנוסח המסורתי העברי. על פי תוכניתו של קלרויין, חלקת הקבורה המלבנית התחלקה לשניים: רחבת כניסה המשמשת למעבר ולהנצחה כללית באמצעות מצבת זיכרון, ושטח הקברים הכולל ארבע שורות של קברים בעלי עיצוב אחיד. כנדרש על פי תנאי השטח, הכניסה לאתר הייתה בצד דרך הגישה המובילה לפנים בית הקברות. השופטים שיבחו את המתכנן על "הדגשת משטח הכניסה": רחבת הכניסה הייתה במפלס ביניים בין שביל הגישה ובין שטח הקבורה. המעבר משביל הגישה לרחבה הצריך עליה בשלוש מדרגות, והמעבר מהרחבה לשטח הקבורה הצריך עליה בשלוש מדרגות נוספות. השימוש במפלסים שונים העניק לרחבת הכניסה מעמד אוטונומי במרחב והדגיש את תפקידה כטריטוריה של מעבר בין חוץ ופנים, בהתאם לדרישת השופטים.

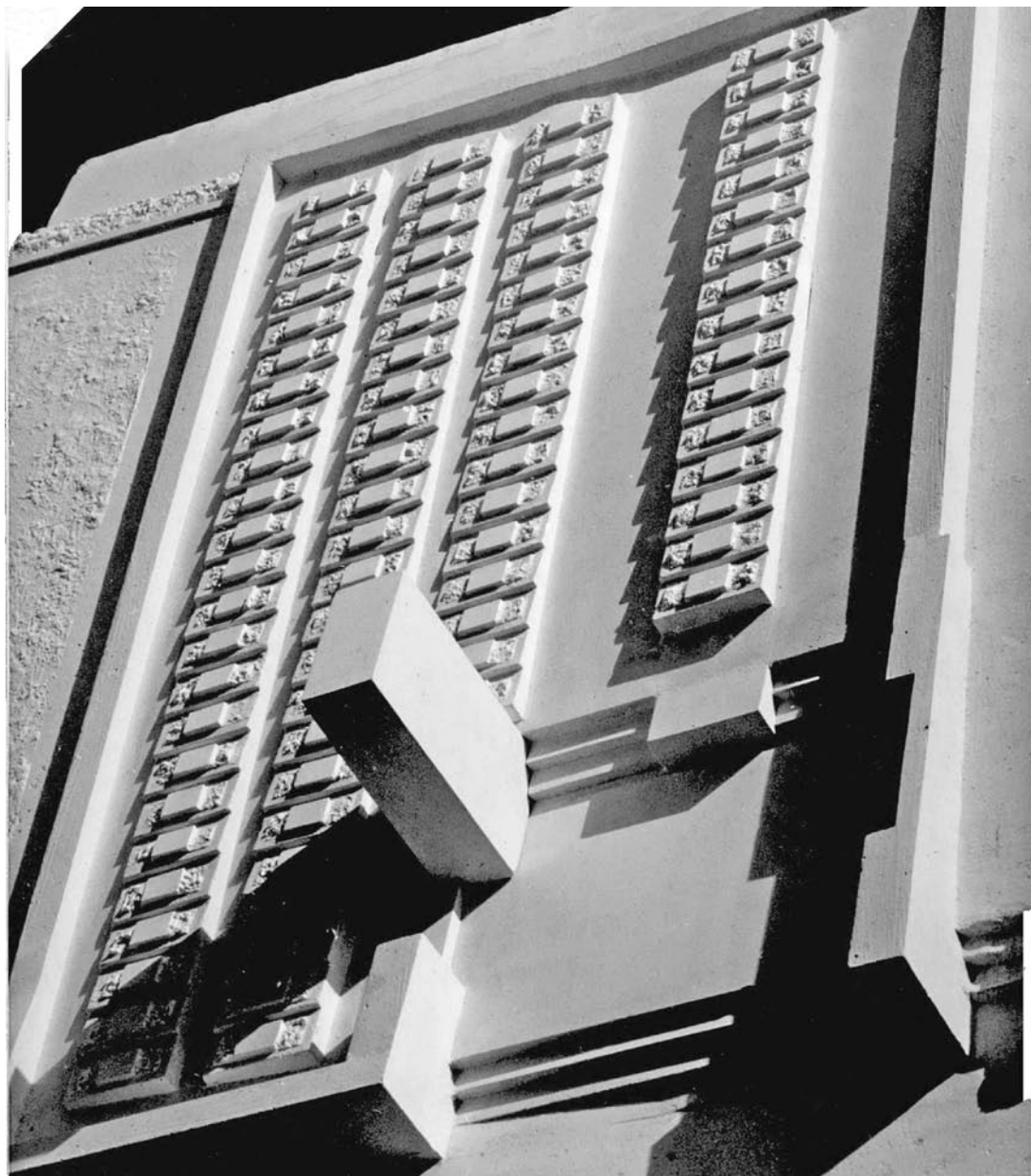
כדי למנוע עיכוב בביצוע מפעל ההנצחה, הכריזו השופטים על תחרות מצומצמת בה ייקחו חלק שלוש התוכניות שנקנו ועוד שתי תוכניות אחרות, שונות מאלו שהוגשו לתחרות. למתחרים ניתן חודש להגיש את התוכניות. בהכרזה על התחרות המצומצמת הדגישו השופטים נקודות שנראו להם חשובות במיוחד.⁴⁹ ביניהן הייתה הדרישה העקרונית "לשמור על הציון האינדיבידואלי של כל קבר, מבלי לפגוע בכלליות המצבה האחידה לחללי המאורעות". בהנחיה, שהתייחסה כנראה לתוכניות שהוגשו בתחרות הכללית, קבעו השופטים כי המתחרים רשאים להציע "קישוטי צומח", אך הדגישו כי הצמחייה יכולה לשמש "רק כרקע או נוף מקשט".

בתחרות המצומצמת זכתה תוכניתו של יוסף קלרויין. לדעת השופטים, "מחבר התוכנית הצליח לנצל יפה את המצב הטופוגרפי ולמצוא פתרון מתאים על ידי הדגשת משטח הכניסה ומצבת הזיכרון, אגב שמירה על האופי האינדיבידואלי של הקברים".⁵⁰ עם זאת, השופטים דרשו שיפורים בתוכנית: להתקין מקום ישיבה בשטח הכניסה, להוסיף יציאות נוספות מהחלקה לשטחי הקברים

למטה: יוסף קלרויין: תוכנית למצבת הזיכרון בכניסה לחלקת חללי המאורעות בבית הקברות בנחלת יצחק, תל אביב, 1942

משמאל: יוסף קלרויין: תוכנית לחלקת חללי המאורעות בבית הקברות בנחלת יצחק, תל אביב, 1942

מהקורבנות כרו קבר אחים בבית הקברות שבנחלת יצחק (ביניהם שלשה מעפילים שלא הספיקו לעלות על היבשה, ונהרגו), ועדיין אין ציון עליהם. האם אלה אינם קדושי תל אביב ולמה לא נזכר אותם אחר 10 שנים במצבת זיכרון?⁵²

בעקבות הפנייה דיווח מהנדס העיר לראש העירייה כי החלקה אמנם גודרה וכי הוצבה המצבה הכללית בשטח הכניסה אליה, אך "טרם נעשו הציונים לכל פרט ופרט".⁵³ יוצאים מכלל זה היו קבריהם של קציני המשטרה גולדמן (מפקד משטרת תל אביב) ושיף, שנהרגו ב-1944 על ידי מטען של לח"י ונקברו באותה חלקה. הסיבה שנתן שיפמן לאי-השלמת העבודה הייתה היעדר תקציב.

במאוס 1951 עלו בני משפחה לקבריהם של חללי המאבק והמרי הקבורים בנחלת יצחק.⁵⁴ ב-1952 דווח כי קרובים וחברים שעלו לקבריהם של "אנשי הביטחון וההגנה" שנקברו בחלקה מצאו אותה עזובה, "כשערימות עשב מוטלות בין הקברים נטולי המצבות".⁵⁵ תסכולם של בני המשפחה והחברים בשל העיכוב שחל בבניית המצבות בחלקה שבבית הקברות בנחלת יצחק היה רב, במיוחד לאחר שבראשית שנות החמישים הוסב שמה ל"חלקת אנשי הביטחון, ההגנה וההעפלה".

חשיבותה של התוכנית שהציע יוסף קלריון ב-1942 לעיצוב החלקה ל"חללי המאורעות" היא בראשוניותה. התוכנית הדגישה את אחידות צורת המצבות כעיקרון בסיסי, ובמובן זה ניתן לראות בה אב-טיפוס לבתי הקברות הצבאיים במדינת ישראל, שבהקמתם הוחל בשנת 1949.

עניין נפרד היה הקמת המצבות לזכר חללי ההפצצות האיטלקיות על תל אביב בשנים 1940-1941. ב-1949 הסכים מזכיר העיר יהודה נדיבי כי הקמת המצבות "היא צורך ציבורי דחוף".⁵⁶ תכנון המצבות האחידות על שבע שורות הקברים, בהם נטמנו 128 החללים, הופקד בידי יוסף קלריון. בקיץ 1950 הודיע ממלא מקום המהנדס העירוני לבן משפחה שכול, כי העירייה מטפלת "בקביעת צורתה הסופית של המצבה האחידה",⁵⁷ ובנובמבר 1951 הודיע יהודה נדיבי למערכות העיתונים כי העירייה החלה לבנות את "המצבות הבודדות בקבר האחים של חללי הפצצות תל אביב בשנות 1940/1".⁵⁸ עיריית תל אביב נשאה בעיקר המימון של בניית המצבות, בעוד שהמשפחות השכולות נדרשו להוסיף 25 ל"י. טקס גילוי המצבות התקיים באוגוסט 1953 בנוכחות ראש העיר חיים לבנון.⁵⁹

בניגוד לתוכנית הקודמת, הקומפוזיציה בתוכניתו של קלריון לא הייתה סימטרית. מצבת הזיכרון בצורת קיר אבן מלבני מוקמה בקצה השמאלי העליון של משטח הכניסה, כשחזיתה ניצבת לכיוון ההליכה של המבקר הנכנס לאתר. אזור הקבורה הורכב מארבע שורות של קברים: שתיים ארוכות, משמאל לרחבת הכניסה ולאורך החלקה כולה, ושתיים קצרות יותר - האחת בהמשך ישיר למבנה דמוי במה או ספסל במרכז גרם המדרגות המוביל לשטח הקבורה, ולכן בקו הראייה של המבקר העולה במדרגות הכניסה, והשנייה בהמשך לציר המוגדר על ידי מצבת הזיכרון המלבנית, ולכן בשולי קו הראייה של המבקר הנכנס לאתר. בתוכנית הקודמת לא הייתה היררכיה ברורה של סטטוס בין שורות הקברים. בתוכנית הזוכה, לעומת זאת, ניכר המעמד המיוחד שיש לשורות הקברים שבצד ימין של האתר. לא זו בלבד ששורה זאת נמצאת במוקד שדה הראייה של המבקר הנכנס פניה, אלא שהמרחק המפריד בינה ובין השורה המקבילה מצד שמאל גדול באופן משמעותי מזה שבין שלוש השורות האחרות. גם המרחק המפריד בינה ובין גדר חלקת הקבורה גדול באופן משמעותי מהמרחק המפריד בין השורה הקיצונית מצד שמאל ובין הגדר.

מצבת הזיכרון של קלריון היא גוש אבן מלבני מסיבי. בניגוד לתוכנית הקודמת, היא אינה ניצבת על בסיס מעוטר, אך כמו בתוכנית הקודמת, הקברים האישיים בולטים מעל פני השטח, בהתאם למסורת הקבורה היהודית. המצבה היא גוש מלבני שטוח הבולט מעל המשטח העליון של מבנה הקבר. בניגוד למקובל בבתי קברות יהודיים, לוח המצבה ממוקם באמצע מבנה הקבר המלבני. צורה לא שגרתית זו הותירה בידי המתכנן את האופציה למקם את הכיתוב לרוחב או לאורך הלוח.

מחלקת ההנדסה העירונית ניגשה מיד לביצוע תוכנית קבר האחים. תאריך היעד לסיום העבודה היה אפריל 1942.⁶⁰ בפועל, התוכנית בוצעה באופן חלקי בלבד. ועדת "ציון" של הסתדרות העובדים, ששמה לה כמטרה לדאוג להקמת מצבות קבר לפעילים ציוניים ועסקנים של תנועת העבודה, פנתה באוקטובר 1945 לגורמים הנוגעים בדבר בתל אביב, ביניהם העירייה, ועד הקהילה וחברה קדישא, בתלונה על כך שלא הוקמו עדיין מצבות בחלקת קבר האחים בנחלת יצחק: "ל-49

מימין: דגם חלקת חללי ההגנה, הביטחון וההעפלה, בית הקברות נחלת יצחק, תל אביב

התחרות הפומבית לתכנון בתי הקברות הצבאיים

בהיווסדה המחלקה מצאה מקומות קבורה שונים - מהם במרוכז בחלקות מיוחדות, אך לרוב בקרב אזרחים ואף בין שורותיהם, ולעיתים קרובות נמצאו גם קברים בודדים. המחלקה הועמדה אפוא בפני שאלת בתי הקברות הצבאיים.

(יוסף דקל, 1954)⁶⁰

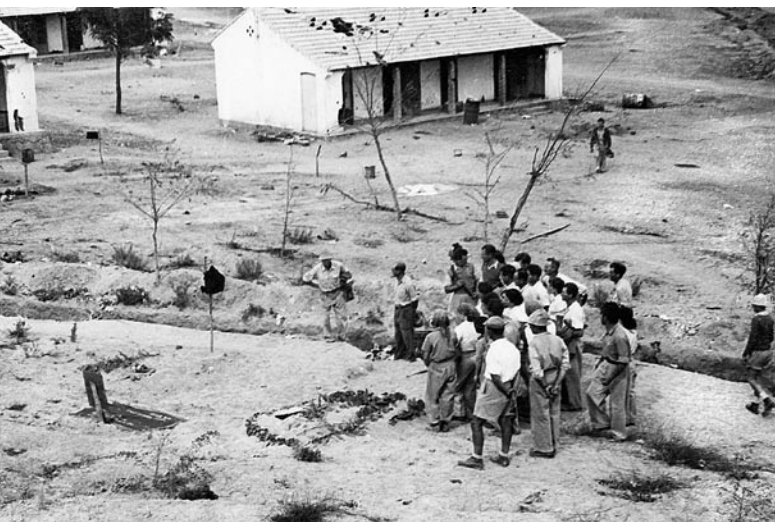
במהלך מלחמת העצמאות נקברו החללים באתרי קרב כמו נבי יושע, ביישובים סמוכים לזירת הקרב כמו קריית ענבים, באתרים זמניים כמו בית הקברות בשייח' באדר בירושלים, בקבר אחים כמו ביד מרדכי, ובבתי קברות אזרחיים כמו נחלת יצחק שבתל אביב. בבית הקברות הזמני בשייח' באדר נקברו החללים בשש קומות. בצפת נקברו החללים בגבעת עפר ליד הרובע היהודי ובגבול בית העלמין היהודי.⁶¹ בנגבה נטמנו החללים בערוץ שנסתר מעיני המצרים.⁶² ביד מרדכי נקברו הנופלים למרגלות הגבעה עליה ניצב מגדל המים.

קבורת החללים במהלך המלחמה נעשתה בחיפזון.⁶³ החלקות שהוקצו בבתי הקברות האזרחיים היו קטנות והקברים צרים. בתל אביב ובנתניה נקברו אזרחים וחיילים באותה החלקה.

בבית הקברות בנחלת יצחק פינתה החברה קדישא חלקה מיוחדת לחללי המלחמה, בה נקברו חיילים שנפלו בקרבות לצד אזרחים שנהרגו בהפצצה על תל אביב.⁶⁴ קברי החללים סודרו בשורות, כשרק שורת אבנים מפרידה בין קברים סמוכים. הקבורה הייתה צפופה. רוחב הקבר היה 75 סנטימטר בלבד (בבתי הקברות הצבאיים האחרים הקבר היה רחב יותר). הגישה לכל קבר הייתה אפשרית רק מהשביל המפריד בין השורות. צפיפות הקבורה עוררה ביקורת ציבורית. בדיון על חוק בתי הקברות הצבאיים שנערך בכנסת במארכ 1950 התייחס נתן ילין-מור, נציג רשימת הלוחמים, לקבורת הנופלים בנחלת יצחק: "אינני יודע מדוע צריך למדוד להם את הקברות בפיקים. מדוע אי אפשר לקבור אותם קבורה הגונה ולתת רווח בין קבר לקבר?"⁶⁵

א' ז' אשכולי, מנהלה המיועד של המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון, ניסח את המשימה שעמדה בפני המחלקה להסדרת נושא קבורת חללי המלחמה בנייר עבודה שהכין באוקטובר 1948 בו נאמר, בין היתר: "האגף יִתְכַּן תוכניות ויבצע את סידור בתי הקברות הללו מבחינה ארגונית, טכנית ואסתטית, בהתאם למסורת מנהגי ישראל. פעולה זאת כוללת: קבורה, מצבה על קברו של כל חלל ומצבת זיכרון כוללת בכל בית קברות".⁶⁶ העמדה שהציג אשכולי נוסחה בנייר עבודה פנימי. באמצע נובמבר התפרסמה בעיתונות ידיעה על הקמת אגף חדש במשרד הביטחון, "שתפקידו יהיה לדאוג להקמת בתי קברות צבאיים".⁶⁷

בעת שהידיעה על הקמת הגוף החדש פורסמה, תכנון חלקת

למעלה: חברי יד מרדכי ליד הקבר הארעי ביום שחרור המשק

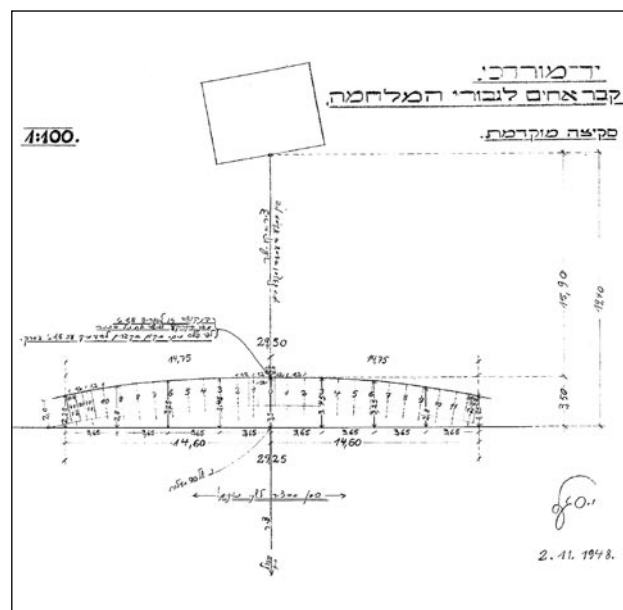
למטה: ליד הקבר הארעי ביד מרדכי

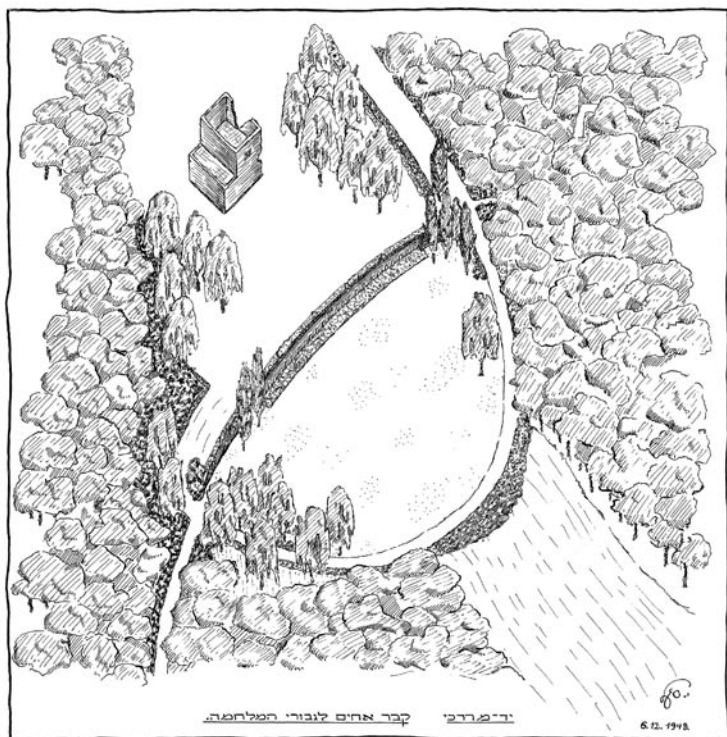
מימין: יוסף סגל, תוכנית קבר האחים ביד מרדכי, נובמבר 1948

קבורה לנופלים במערכה על קיבוץ יד מרדכי היה בעדיפות עליונה בסדר היום של שיקום המשק. זו הייתה יוזמה מקומית ועצמאית. ב־5 בנובמבר 1948 חזרו חברי יד מרדכי לקיבוץ ההרוס, לאחר כמעט חמישה חודשים של כיבוש מצרי. מיד עם שובם הוצב שלט על קבר האחים של החללים שנפלו במהלך הקרבות ונקברו למרגלות הגבעה הדרומית, היא גבעת מגדל המים: "פה שוכנים כבוד גיבורי יד מרדכי. כבוד לזכרם".⁶⁸

האתר שנקבע למקום קבורת הקבע של הנופלים ביד מרדכי היה בגבעה שבראשה עמד בניין הביטחון המנותץ של הקיבוץ. את התוכנית הראשונה לקבר האחים שרטט אדריכל הנוף יוסף סגל ב־2 בנובמבר 1948. תוכניתו זו הייתה ראשונה מסוגה. היא הציעה עיצוב אדריכלי של חלקת קברים לחללי מלחמת העצמאות כיחידה נופית. לפי תוכניתו של סגל, הקברים סודרו בחצי קשת על הגבעה הצפונית, שם ניצבו שרידי בניין הביטחון, ובמיצוב סימטרי למבנה. על פי התוכנית, מרכז חצי הקשת נמצא על ציר המחבר את מבנה הביטחון שעל הגבעה הצפונית עם שרידי מגדל המים שעל הגבעה הדרומית.

למעלה: יוסף סגל, תוכנית חלקת הקברים ביד מרדכי, דצמבר 1948

מימין: הכשרת השטח לקבר האחים ביד מרדכי. ברקע: בית הביטחון

בעמוד ממול: טקס האזכרה ביד מרדכי, מאי 1948

הפנייה לאדריכל לתכנן את חלקת הקבר על הגבעה הצפונית נעשתה עוד לפני שחזרו החברים לקיבוץ, מה שמעיד על החשיבות הרבה שייחסו חברי המשק לקבורה הולמת של החברים שנטמנו באדמת הקיבוץ לפני הנסיגה. הנושא עלה לדיון בשיחת החברים שנערכה ב־19 בנובמבר⁶⁹. ההסבר לבחירת הגבעה הצפונית היה כי "זהו מקום גבוה החולש על כל הסביבה". אחד המשתתפים סבר, לעומת זאת, שיש לבנות את חלקת הקבורה על גבעת הבריכה (גבעת מגדל המים - הגבעה הדרומית). אחר הציע לקבור את החללים בבית הקברות, מחוץ למשק. בתגובה נטען כי הגבעה הצפונית "היא מחוץ למחנה, די מבודדת, ולא כל כך רחוקה כמו בית הקברות". בסיכום הדיון נקבע, כפי שכבר תוכנן קודם לכן, כי מקום קבורת הקבע של החללים יהיה על הגבעה הצפונית.

בטקס שנערך ב־14 בדצמבר 1948 הועברו 24 החללים למקום מנוחתם האחרונה.⁷⁰ ארונותיהם הונחו בחפיר שהוכן מראש, זה לצד זה, עטופים בדגלי הלאום ובדגל האדום. ב־23 במאי 1949, ביום השנה לפינוי יד מרדכי, נערך בחלקת הקבורה טקס זיכרון, בו התייחדו החברים ואורחים עם זכר החללים.⁷¹

פעילותה של המחלקה להנצחת החייל בנושא בתי הקברות הצבאיים החלה במארס 1949, עם מינוי ועדה לטיפול ב"הכרזה על בתי הקברות". חברי הוועדה היו יוסף קרסנר (דקל), ראש המחלקה להנצחת החייל, שהתמנה לתפקיד בינואר 1949 לאחר מותו של א' ז'

תוכנית רעיונית לבית קברות צבאי וכי יש לקבוע אתרים ספציפיים לתחרות. כמו כן קבעו חברי הוועדה, כי הזוכה בפרס הראשון יהיה גם היועץ לתכנון בתי הקברות שלא נכללו בתחרות. כך ניתן יהיה להבטיח קוהרנטיות תכנונית ויצירת אופי אחיד לכל בתי הקברות הצבאיים. נקבע כי ההכרזה על התחרות תכלול את תכנון בתי הקברות בתל אביב (נחלת יצחק) ובעפולה ואת עיצוב המצבה הסטנדרטית על הקברים. יוסף דקל התבקש להכין תרשימים של בתי הקברות בנחלת יצחק ובעפולה.

לא ניתן הסבר מדוע נבחרו דווקא בתי הקברות בעפולה ובנחלת יצחק. הדעת נותנת כי נחלת יצחק נבחר בגלל האתגר התכנוני שבהפיכת חלקת הקבורה, שהייתה הגדולה והצפופה בחלקות הקבורה הצבאית בארץ, לבית קברות צבאי. אתר הקבורה בעפולה, לעומת זאת, לא הציג בעיה תכנונית מיוחדת, ולכן עיצובו האדריכלי יכול היה להיות מיושם גם בבתי קברות אחרים.

אשכולי, והאדריכלים יעקב פינקרפלד, שמואל רוזוב, יוסף קלריון ואריה שרון. ב־7 במארכ נפגשה הוועדה ל"שיחה חופשית" לדון בשאלות העקרוניות.⁷² הוועדה החליטה להטיל על שאול אביגור "לברר ולהכריע" אם יתוכננו בתי קברות צבאיים או בתי קברות לחללי המלחמה. כן החליטה הוועדה "לפנות למוסדות הצבאיים המוסמכים לשם קביעת הנוסח והתוכן שיש לכתוב על מצבת כל חייל". כמו כן הוחלט שחברי הוועדה יסיירו בכל בתי הקברות בארץ ויציעו את האתרים שצריך ואפשר להכריז עליהם כבתי קברות של קבע. הסיור נערך בבתי הקברות בתל אביב (נחלת יצחק), בנתניה, בחיפה, בנהרייה ובעפולה.

בישיבת ועדת השופטים שהתקיימה ב־14 במארכ הודיע שאול אביגור כי הוחלט לבנות בתי קברות צבאיים.⁷³ הוא לא פירט מדוע התקבלה ההחלטה. שמואל רוזוב דיווח על הסיור שנערך בבתי הקברות. מסקנת חברי הוועדה הייתה שאין אפשרות להכריז על

בהיבט הרעיוני, המשימה שעמדה בפני חבר השופטים הייתה גיבוש תוכנית רעיונית לבית קברות צבאי יהודי,⁷⁴ כפי שהסביר דקל בדברים שכתב ב־1954:

אם לגבי הרבה פרטים מלחמתיים אפשר היה ללמוד מניסיונם של עמים אחרים, הרי שקשה היה ללכת בדרכיהם לגבי הקבורה - ולא מסיבות דת בלבד; כמה עיכובים מציאותיים הדגשתי לעיל. אף בשעה שהגענו לבנייתם של בתי הקברות הצבאיים, לא יכולנו ללכת בדרך החיקוי לבתי קברות צבאיים בארצות אחרות. נוסף על כל הקשיים הטכניים שהתגלו, הועמדנו גם בפני הבעיה של עיצוב דמות מיוחדת לבית קברות צבאי יהודי, כי לא הייתה כל דוגמה לפנינו.⁷⁵

למעשה, הייתה דוגמה כזו: תוכניתו של יוסף קלריון לחלקת חללי המאורעות בנחלת יצחק, שזכתה בתחרות הפומבית עליה הכריזה עיריית תל אביב ב־1942. אין כל אזכור לתוכנית זו בדיונים לקראת ההכרזה על התחרות להקמת בתי הקברות הצבאיים. הדבר מפתיע במיוחד, כי יוסף קלריון היה מעורב בהכנת ההכרזה על התחרות הפומבית לעיצוב בתי קברות אלה. מדבריו של דקל ניתן להבין, כי עיצוב בית הקברות הצבאי היה מבחינת המופקדים על הנושא דבר חדש בתכלית, ללא תקדים בתרבות היהודית.

ההכרזה על התחרות

בראיון עם יוסף דקל שהתפרסם במארכס 1949 הוא מסר כי החלה הצבת מצבות אחידות על קברי החללים.⁷⁶ הכוונה הייתה לציונים הזמניים שהוצבו על הקברים. דקל גם דיווח כי עלו הצעות שונות, כמו הרעיון של סידור דשא במקום מצבות. רעיון זה היה ברוח עיצוב בתי הקברות הצבאיים שנבנו באירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה.⁷⁷ כפי שהבהיר דקל, מדובר היה בהצעה של אב שכול מתל אביב.

ב־24 באפריל 1949 הופיעה בעיתונות ידיעה על תלונות בשל העזובה במקומות הקבורה של חללי צה"ל.⁷⁸ שלושה ימים מאוחר יותר התפרסמה ידיעה על תחרות פומבית "לבניית מצבות אחידות לחללי הצבא" ולתכנון בתי קברות צבאיים.⁷⁹ ההכרזה על התחרות ניסחה את מטרה ופירטה את הדרישות מהמשתתפים ואת הליך

השיפוט: "המדור להנצחת החייל העברי שבמשרד הביטחון, באמצעותה של ועדת התחרויות המרכזית של אגודת האינג'ינרים והארכיטקטים בא"י, מכריז בזה על התחרות בין האדריכלים, המהנדסים ואמנים בישראל, ומזמין להגיש את הצעותיהם לתוכנית בית עלמין צבאי בתל אביב ועפולה, ומצבה אחידה לכל חללי צבא הגנה לישראל".⁸⁰

הסכום שהוקצב לפרסים ולקניית תוכניות בתחרות זו היה 500 ל"י: פרס ראשון בסך 250 ל"י, פרס שני בסך 125 ל"י ופרס שלישי בסך 75 ל"י. כמו כן הוחלט על שתי קניות בסך 25 ל"י כל אחת. חבר השופטים כלל את האדריכלים יעקב פינקרפלד, יוסף קלריון, שמואל רוזוב, חיים פבל ואריה שרון. את משרד הביטחון ייצגו שאול אביגור ויוסף דקל. המתחרים נדרשו להגיש תרשימים לבתי קברות בתל אביב ועפולה, שיכללו תוכנית כללית של המקום בקנה מידה 1:250 ופרספקטיבה מנקודת מבט, לפי ראות עיניו של המתחרה. למצבה האחידה נדרשו תוכנית וחזיתות של הקבר, דוגמת הכתב - אותיות ומספרים בקנה מידה 1x1 - ופרספקטיבה או תצלום של התבנית. כמו כן נדרשו המתחרים לצרף הסבר קצר, כתוב עברית ומודפס במכונת כתיבה בצד אחד של הנייר, המתאר את האופי הכללי ואת עקרונות תוכניותיהם. המועד האחרון למסירת הצעות היה 20 ביוני 1949. במבוא לתוכנית התחרות ניתן ההסבר הרעיוני: "מלחמת השחרור והקמת המדינה העמידו לפנינו בעיות שונות שעד כה לא עסקנו בהן. אחת מהן, הקשורה במלחמתנו באופן המוחשי ביותר, היא בעיית הנצחת חללינו, ובמסגרתה - שאלת הקמת בתי עלמין צבאיים".⁸¹ לדעת המזמין, יש לחפש צורה לבית עלמין יהודי בהתחשב עם העבר, ההווה והמסורת היהודית.

להלן פירוט הדרישות לגבי כל אחד משלושת מרכיבי התחרות הפומבית:

1. בית קברות צבאי בתוך בית הקברות הכללי של תל

אביב בנחלת יצחק

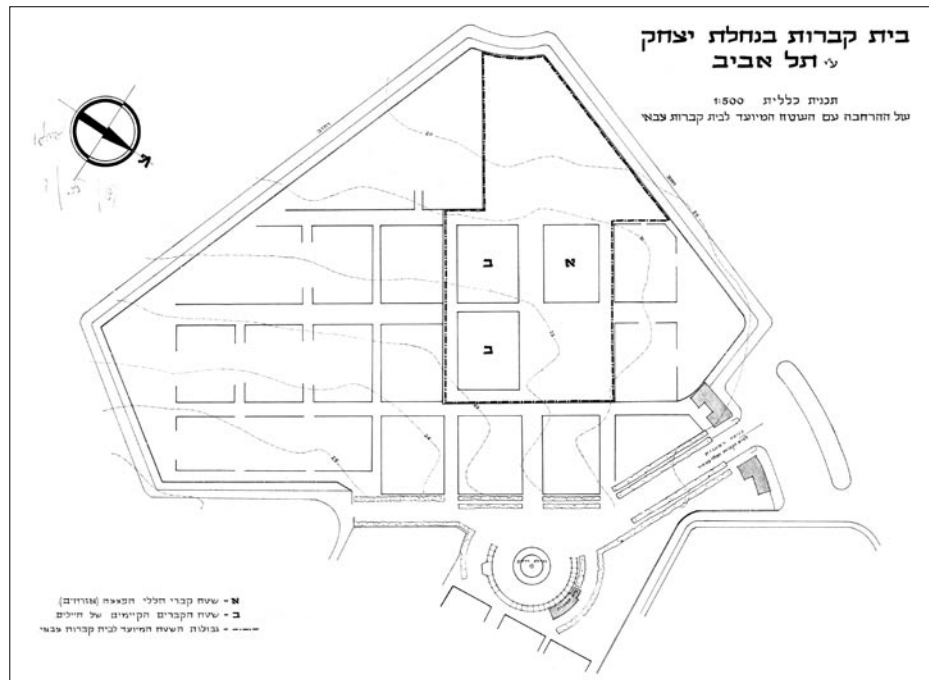
א. החלק של בית הקברות הנ"ל המסומן במפה במסגרת מיוחדת, מיועד לתכנון בית קברות צבאי.

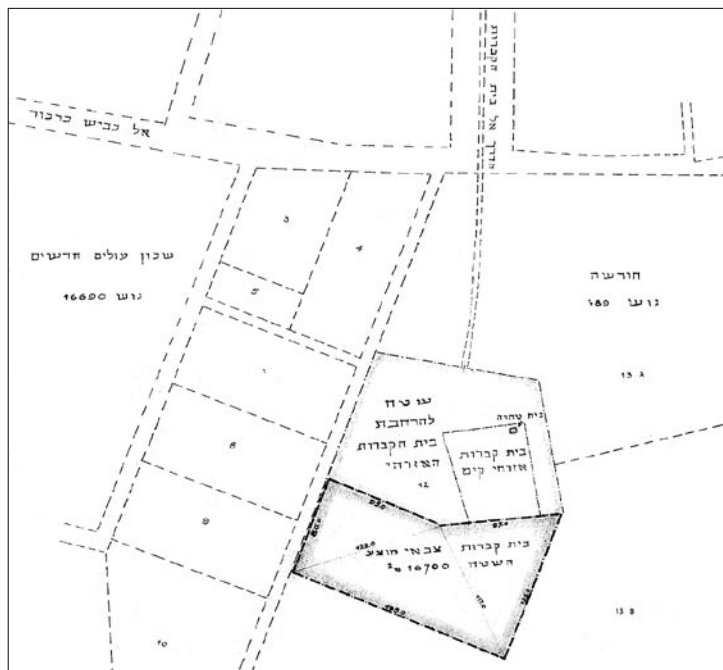
ב. השטח המסומן ב' (במפת בית הקברות בנחלת יצחק) הוא שטח קברי חללי ההפצה (אזרחים), ואינו מהווה נושא להתחרות זו, אולם יש לכלול אותו כיחידה בתוך מסגרת בית הקברות הצבאי.

- הקברות הצבאי, אך לא על ידי גדר סתומה.
- ט. לבית הקברות הצבאי תהייה שתי כניסות:
- אחת, דרך בית הקברות הכללי, שדרכו תעבורנה ההלוויות אל מתקני בית הקברות, ומשם, דרך שער בית הקברות הצבאי.
 - יש להציע כניסה לבית הקברות הצבאי, שדרכה יבואו מבקרים ומסדרים צבאיים.
 - י. יש לתכנן חורשה עם ספסלים, שתאפשר למבקרים מקום לשקט, מנוחה וצל.
 - יא. מתוך רצון להבליט את בית הקברות הכללי והמצבות, יש לרכז את הנטיעות המוצעות ולמנוע נטיעת עצים מפוזרים על יד הקברים.
 - יב. שום בניינים לא ייבנו בשטח בית הקברות הצבאי (חדר למשרד או לשומר יוקם סמוך לבית הקברות ואין לכלול זאת בתחרות).

- ג. נוסף למקומות המסומנים ב, אשר בהם כבר קבורים חיילים, יש להציע מקומות לעוד 300 קברים בערך.
- ד. גודל הקבר עצמו - 70 ס"מ על 180 ס"מ.
- ה. צפיפות הקברים אינה יכולה לעלות על המקובל במקום.
- ו. יש להציע רחבה אשר תשמש למסדרים ל-120-150 חיילים בערך, הספדים, טכסים צבאיים, משמר כבוד מת וכו'.
- ז. כמו כן יש להציע:
- במה להעמדת ארון המת.
 - אבן זיכרון כללית.
 - קיר, גדר או אלמנט אחר להנצחת שמות הנעדרים (חללים שמקום קבורתם אינו ידוע), או כל רעיון אחר המתאים לרוח ההכרזה.
- ח. יש להציע הפרדה בין בית הקברות הכללי לבין בית

תוכנית כללית של בית הקברות עם חלקת הנופלים, 1949, נחלת יצחק

תוכנית כללית של בית הקברות עם בית הקברות הצבאי, 1949, עפולה

חלקות הקברים עצמן, ערוגות נוי ומקום למסדרים ולנר תמיד. כפי שהדבר נוסח בדיעבד, המטרה הייתה "ליצור אחידות ארכיטקטונית שתתמזג עם הסביבה ותתאים לדברים המיוחדים".⁸³

פרוטוקול השיפוט

ב־29 ביוני 1949 שלח ראש הממשלה ושר הביטחון, דוד בן־גוריון, מכתב הערכה ליוסף דקל: "קראתי סקירתך על הטיפול בקברות חללי צבא הגנה לישראל - ותחזקנה ידיך. יש להמשיך בפעולה זו בכל המרץ והדחיפות, עד שלא יישאר אף קבר אחד בלי ציון הוגן וסידור נאות - ולו גם זמני. אנו חייבים זאת גם לאלה שנתנו נפשם על חירותנו וגם להורים השכולים וגם לכבודו של צבא הגנה לישראל".⁸⁴ באותו היום הופיעה בעיתון **דבר** ידיעה כי נקבע מקום בתי הקברות הצבאיים בתל אביב, בחיפה, בנתניה, בעפולה ובכפר ורבורג.⁸⁵ ב־4 ביולי 1949 נערכה ישיבת חבר השופטים לדיון בהצעות לתכנון

2. בית קברות צבאי בעפולה

1. בית הקברות מיועד ל־500-600 קברים.
2. כל השטח המוצע שטוח וחופשי ויש חופש למתחרה לתכנן את כל האלמנטים המפורטים בנושא 1 לפי ראות עיניו.
3. הכניסות לבית הקברות שמטרתן כפי שהוסבר בנושא 1, יכולות להיות מהדרך העוברת מערבה משטח בית הקברות הצבאי, או מכיוון של דרך קיימת צפונה מחלקה 12 (חלקה 12 תשמש רחבה לבית הקברות הצבאי).

3. המצבה

בתכנון המצבה, על המתחרה לזכור כי המצבה אחידה לכל החללים ותוקם במקומות שונים בארץ. בבתי הקברות הצבאיים תהווה המצבה אלמנט עיקרי וחוזר, ולכן יש לשמור על צניעות ופשטות ההולמת את המטרה. רצוי לציין מקום מיוחד במצבה, או על ידה, לדשא או פרחים. על המתחרה להציע את החומר ואופן העיבוד של המצבה.

הדרישות לגבי תכנון בית הקברות הצבאי נבחלת יצחק היו מפורטות והתחשבו בצורה קפדנית באילוצים הקיימים. צפיפות הקבורה הקיימת במקום באה לידי ביטוי בדרישה שרוחב הקבר יהיה 70 ס"מ בלבד. למתכנן של בית הקברות הצבאי בעפולה ניתן, לעומת זאת, חופש פעולה "לתכנן את האלמנטים... לפי ראות עיניו". בהתאם לנוהל המקובל, השופטים השיבו לשאלות שהעלו המשתתפים בתחרות.⁸² בין השאר הם הדגישו כי מקומות הקבורה אינם ניתנים להעתקה. שתי שאלות שהופנו לשופטים עסקו באילוצי המסורת היהודית על עיצוב הקבר. שאלה אחת: "האם מותר לפי המסורת היהודית להשאיר קבר חשוף מהאבן האופקית?", נענתה בחיוב. השאלה השנייה הייתה: "המותר להציע ציורים בצבעים בתור הצעה לפסיפס קיר או רצפה?", וגם במקרה זה התשובה הייתה חיובית. שאלה נוספת הייתה מה מספר הנעדרים. תשובת השופטים הייתה שמספרם הוא עשרות אחדות, אך לא יותר ממאה. השופטים גם קבעו שתכנון השבילים יהיה לפי ראות עיני המתחרה. הערכת התוכניות שהשתתפו בתחרות נעשתה על פי מידת הצלחתן לשוות לאתרים שנבחרו "מראה נאה". הנוף המקומי כלל את

- תוכנית מספר 14 - 34 נקודות: יוסף ויסנשטרן, ירושלים.
- תוכנית מספר 8 - 33 נקודות: שושנה חשמונאי, חיפה.
- תוכנית מספר 5 - 30 נקודות: ליאופולד סטל, חיפה.

פרוטוקול השיפוט משקף את דיוני השופטים בכל אחד משלושת הנושאים שהוצגו בפני המשתתפים. תמצית ההכרזה על התחרות הפומבית, תמצית תוכנית התחרות ותמצית פרוטוקול השיפוט, כולל מספר רפרודוקציות של התשריטים המקוריים, ראו אור בביטאון אגודת הארכיטקטים והאינג'נרים במארס 1951.⁸⁷ ב-28-31 ביולי 1949 הוצגו התוכניות בתערוכה באולם אגודת האינג'נרים והארכיטקטים בתל אביב.

התוכנית של האדריכל ד"ר אשר חירם מירושלים זכתה להעדפה ברורה של השופטים על פני התוכניות האחרות. כפי שקבעו השופטים, "התוכנית מצטיינת בתכנון ברור ופשוט, בכניסה וגישה נאה".

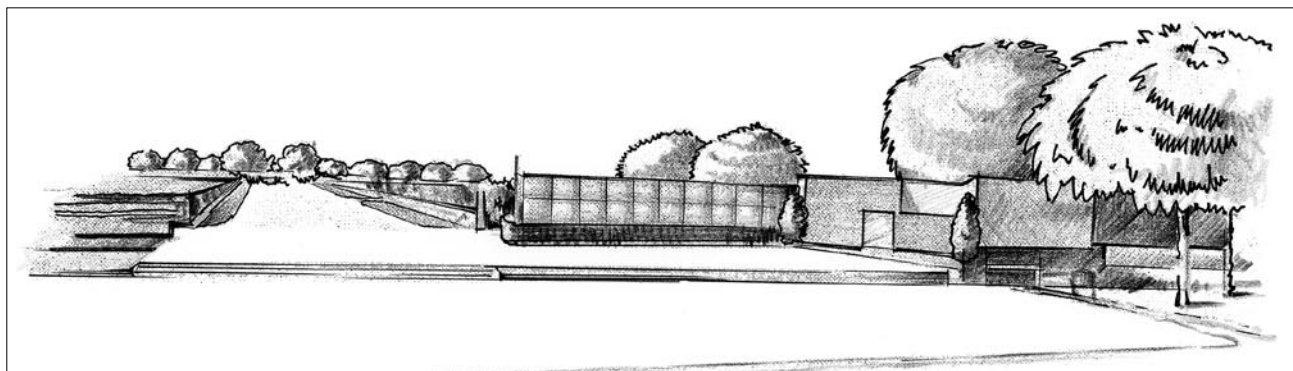
התוכנית שהציע חירם לבית הקברות הצבאי בנחלת יצחק כללה ארבעה גושי קבורה מלבניים המורכבים כל אחד משורות מקבילות של קברים. הכניסה לבית הקברות הייתה מצפון, ושביל גישה רחב חצה את אזור הקבורה לשני חלקים סימטריים, לכיוון רחבת המסדרים וחורשת העצים שבדרום בית הקברות. בהערותיהם ציינו השופטים כי המתכנן הציע חורשה "שקטה ומרוכזת" במקום המתאים. לדעתם, התוכנית כללה מכלול של אלמנטים נפרדים העומדים כל אחד ברשות עצמם, "המתחברים באופן אורגני לדבר שלם ונאה". הבמה ולוח הנעדרים הוצבו במקומות מתאימים, כך שהתאפשרו "קווי ראייה טובים".

בתי הקברות הצבאיים.⁸⁸ לתחרות הוגשו 18 תוכניות. בסיבוב הראשון הוצאו מהדיון חמש תוכניות שהוגדרו "כחלשות מיתר התוכניות". בסיבוב הבא הוצאו עוד חמש תוכניות. משיקולי חבר השופטים ניתן ללמוד, אמנם בדרך השלילה, מה היו שיקוליהם בהערכת התוכניות שהוגשו לתחרות. הצעה אחת הוצאה מאחר שהפרטים האדריכליים בה "אינם מביעים את השקט הדרוש לבית קברות" ובגלל ש"התכנון הכללי מחוסר ריכוז". הצעה אחרת נפסלה בגלל "פיצול בלתי מוצדק של השטחים" ודרכי גישה בלתי נוחות. ליקוי נוסף היה שלפי התוכנית, הנכנסים דרך שער הגישה הראשי נתקלו במצבת הזיכרון הכללית מצדה האחורי. חבר השופטים ציין בחיוב את ההצעה להשתמש בפסיפס צבעוני, אבל ציין כי בית הקברות אינו מקום מתאים "לריבוי צבעים". בשלב הפסילה התרכזו השופטים בתכנון הכולל של בית הקברות ולא התייחסו לעיצוב המצבה האחידה.

לאחר שני הסיבובים הראשונים נותרו לדיון שמונה הצעות. ההחלטה הייתה להעניק לכל אחד משלושת נושאי התחרות עשרים נקודות, כך שהמקסימום האפשרי היה שישים נקודות. חלוקת הנקודות לחמש התוכניות בעלות הדרוג הגבוה הייתה:

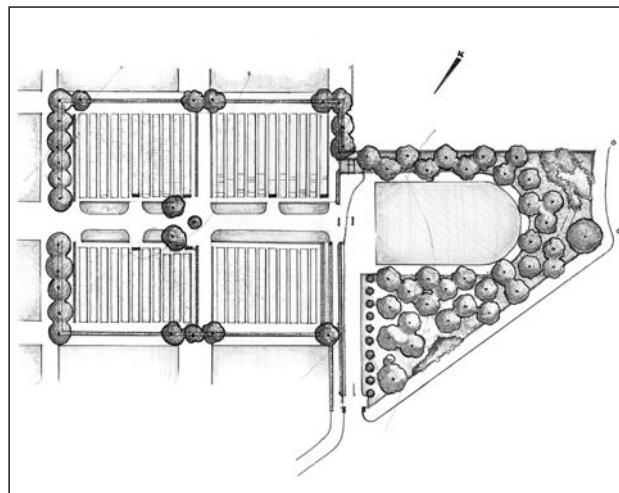
- תוכנית מספר 10 - 56 נקודות: האדריכל אשר חירם, ירושלים.
- תוכנית מספר 12 - 37 נקודות: האדריכל א' י' באומן והגרפיקאי ה' ל' באומן, קריית מטלון.

אשר חירם, תוכנית של בית הקברות הצבאי בנחלת יצחק, 1949, פרספקטיבה ממדרום

התוכנית שהציע חירם לבית הקברות הצבאי בעפולה כללה שלושה גושי קבורה מלבניים. כמו בנחלת יצחק, כל גוש הורכב משורות מקבילות של קברים. השופטים ציינו לחיוב כי המתכנן ניצל בהצלחה רבה את החופש שהתאפשר בגלל זמינות שטח פנוי, וכי גם כאן פיתח כראוי את האלמנטים השונים שהצליח בתכנונם בבית הקברות בנחלת יצחק.

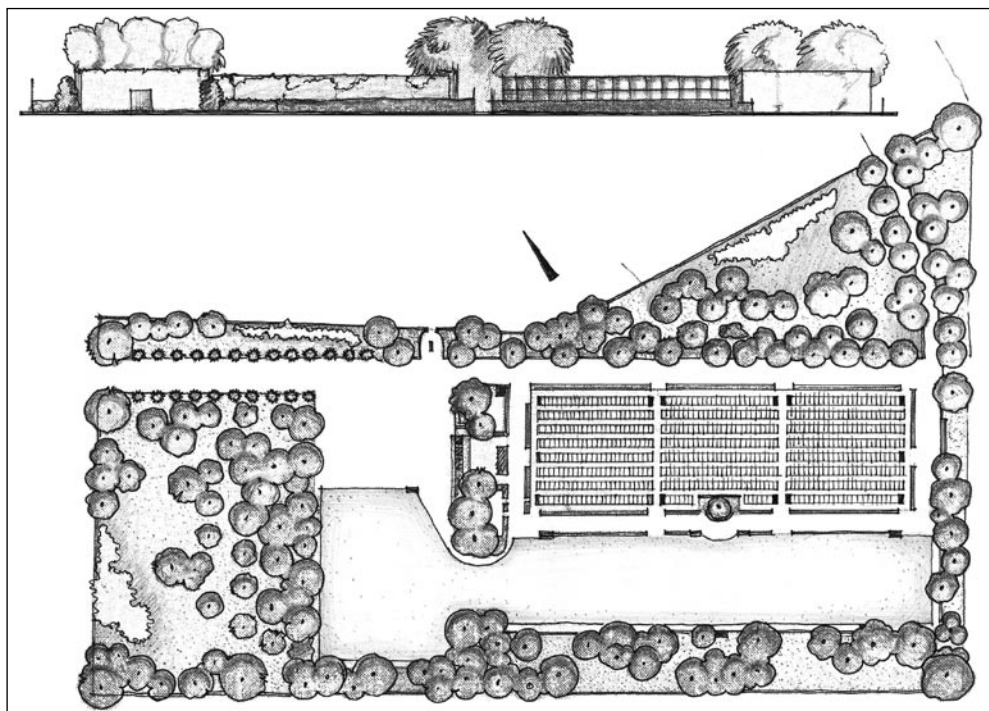
בנוגע לנושא השלישי, המצבה, הערות השופטים לא מספקות מידע מפורט לגבי התוכנית המוצעת. השרטוטים המקוריים של המצבה האחידה שתכנן אשר חירם לא נשמרו. הם גם לא הוצגו בפרסום בביטאון אגודת הארכיטקטים והאינג'נרים מ־1951, כנראה בגלל שבמהלך השנה ומחצה שחלפה מאז התחרות שונתה התוכנית המקורית. השופטים שיבחו את "הרעיון של שימוש בלוח מתכת עם אבן" ואת "הקשר המוצלח לשם אחידות המצבות על ידי מסד האבן". הם גם ציינו לחיוב את הכתב שהציע המתכנן ואת השיחים

למעלה: אשר חירם, התוכנית של בית הקברות הצבאי בנחלת יצחק, 1949

משמאל: אשר חירם, התוכנית של בית הקברות בעפולה, 1949

בעמוד הבא: אשר חירם: יד הזיכרון, 1949 (לא בוצע)

שנדרשה בהכרזה. נר התמיד שהציעו המתכננים היה שקוע ברצפה והפריע לתנועה, ולכן לא היה מתאים. את ההצעה שלהם לתכנון בית הקברות בעפולה הגדירו השופטים כ"הצעה מעניינת מאוד". הם שיבחו את הרעיון המקורי ליצור בבית הקברות בעפולה "תאי קבורה ביער", אך טענו כי רצוי היה להרחיב את המבואות ולשפר את אפשרויות הראייה מהדרך הראשית. ההצעה של באומן לעיצוב המצבה הצבאית הוגדרה על ידי השופטים כ"נאה", למעט אופי הכתב המוצע.

השופטים החליטו לא לחלק פרס שלישי, ובמקום זאת לקנות את שלוש התוכניות שלא זכו בפרסים. בנוגע לתוכנית שקיבלה את המקום השלישי בדרוג הנקודות קבעו השופטים כי התכנון הכללי של בתי הקברות בנחלת יצחק ובעפולה היה "נאה", אך העירו שהפרגולה אינה מתאימה למקום בו הוצעה וסברו שהאלמנטים הארכיטקטוניים היו מרוכזים מדי. הם הגדירו את ההצעה למצבת הקבר כ"מעניינת". התוכנית הרביעית קיבלה ציון גבוה בתכנון שני בתי הקברות, אך לדעת השופטים, המתכנן לא הצליח "בעיבוד הפרטים, הכתב והאלמנטים הדקורטיביים". בהתייחסותם לתוכנית החמישית העירו השופטים כי המתכנן גילה כישרון בתכנון הכללי של שני בתי הקברות, אך לא הציע פתרון לדרישה להכין מקומות זורביים לקברים בבית הקברות בנחלת יצחק.

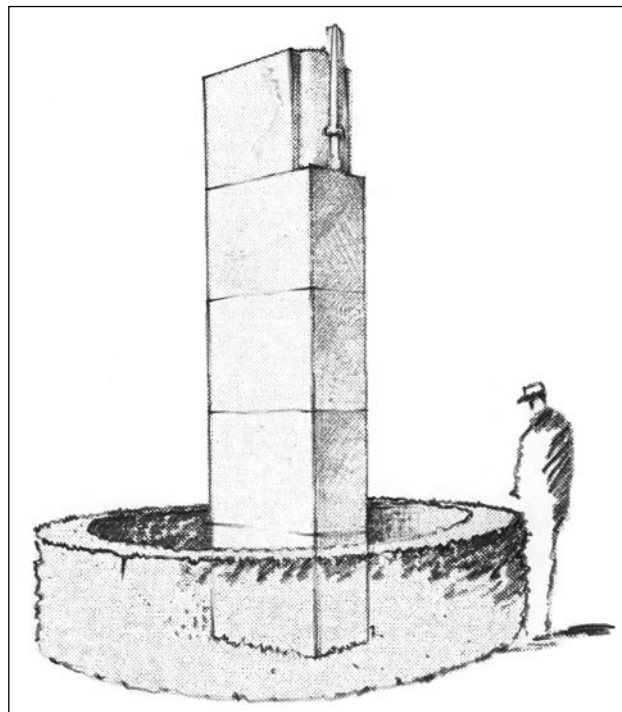
השופטים לא הסתירו את אכזבתם מההיענות המועטה לתחרות. ואכן, ברשימת הזוכים לא הופיע ולו אחד מבין השמות הבולטים בשדה הפעילות האדריכלית בישראל של התקופה (השופטים, כמובן, היו מנועים מלהשתתף).

ועדת השופטים ראתה "כדבר מושלם" את השימוש באבן ירושלמית לבנייה בבתי הקברות הצבאיים, ואף המליצה כי ייעשה שימוש באבן זו בכל מפעלי ההנצחה. לאחר שנודעו תוצאות התחרות כתב יוסף שנברגר, אדריכל המחלקה לפיתוח ירושלים, לאשר חירם וברך אותו על זכייתו: "שמחתי היא במיוחד על שזכה בזה איש ירושלים הקשור לעירנו בשעת צרה ושמחה".⁸⁸ מעבר לאיחולים, הסיבה לפנייתו הייתה בקשתו שיעשה שימוש "באבן ירושלמית לביצוע העבודות". בתשובתו כתב חירם: "בתשובה למכתבך הנ"ל, הנני להודיעך שלא יכולתי לענות לך עד היום לפני שקיבלתי את העבודה. וכעת אני ראשית כל מודה לך מאוד בעד איחולך וברכתך ואשתדל לעבוד כמובן בהתאם לרצונך".⁸⁹

הירוקים מאחורי שורת המצבות, אם כי לדעתם גובה השיחים צריך היה להיות בגובה הקו העליון של המצבות. מהערה מסתייגת של השופטים ניתן ללמוד כי הצעתו המקורית של חירם הייתה להשתמש באבן מלאכותית.

ההצעה של חירם ליד זיכרון הייתה בצורת עמוד בגובה של כארבעה מטרים, הבנוי חמישה נדבכי אבן מלבניים המונחים זה מעל זה. הנדבך העליון נסוג לאחור, ובחלקו הקדמי חקוקה חרב הבולטת קמעה מעל העמוד. על פי ההצעה, עמוד הזיכרון היה מוקף במעגל צמחיה בגובה של כשמונים סנטימטרים. השופטים סברו כי "פרטי ההצעה לעמוד זיכרון אינם נראים כהולמים את העניין (בעיקר צורת החרב)".

התוכנית שזכתה בפרס שני הייתה של האדריכל באומן והגרפיקאי באומן מקריית מטלון שליד פתח תקווה. לדעת השופטים, התכנון הכללי של בית הקברות בנחלת יצחק היה טוב, אך חסרה החורשה

"צורה לבית עלמין יהודי": העיצוב האדריכלי של בתי הקברות הצבאיים

בתי הקברות הצבאיים מושתתים על הרעיון האחד, שכולם הקדישו ומסרו את חייהם למטרה אחת משותפת [...] האחידות צריכה להיות הצורה הבולטת והמכרעת.

(פנחס רוזן, שר המשפטים, 1950).⁹⁰

וַיִּשְׁכְּם יַעֲקֹב בְּבֶקֶר, וַיִּקַּח אֶת־הָאֶבֶן אֲשֶׁר־שָׁם מִרְאֵשֶׁתוֹ, וַיִּשֶׂם אֹתָהּ, מִצֵּבָה; וַיִּצַּק שָׁמֶן, עַל־רֹאשָׁהּ.

(בראשית כ"ח, י"ח).

על פי המלצת השופטים בתחרות הפומבית לתכנון בתי הקברות הצבאיים שנערכה ב־1949, נבחר אשר חירם להיות האדריכל האחראי לתכנונם של כל בתי הקברות הצבאיים בארץ. בספטמבר 1949, דווח כי "אשר חירם נתקבל כיועץ קבוע ועובד באגף להנצחת החללים. הוא עובר עכשיו ברחבי הארץ וקובע סופית את התוכניות לכל מקום ומקום".⁹¹

בניית בתי הקברות הצבאיים הייתה יותר מאשר מימוש של שרטוטים אדריכליים בנוף החלקות בהן נקברו הנופלים. אחת הבעיות שעמדה על הפרק הייתה הסדרתה של הבעלות על מקומות הקבורה העתידיים להיות בתי קברות צבאיים. לאחר חורף 1949 גם היה צורך למלא חלק מהקברים בעפר ולעקור את הצמחייה הפראית שגדלה סביבם.⁹² המחלקה להנצחת החייל עסקה בהעברת גופות חללים מהמקומות בהם נקברו לאתרים שם ימצאו מנוחת עולם. במקביל נעשה מאמץ לאתר נעדרים בשדות הקרב השונים - חלקם מעבר לקווי שביתת הנשק - לזהותם ולהביאם לקבורה. בספטמבר 1949 נקברו בנחלת יצחק 18 מבני תל אביב.⁹³ באוקטובר נקברו שם חללי הקרב על גבעה 69 שעל יד ניצנים.⁹⁴

החלטת חבר השופטים בתחרות הפומבית לא הייתה אלא ראשיתה של דרך שבמהלכה נדרשו שינויים והכרעות בנושאים עקרוניים. התחרות הפומבית התמקדה, כזכור, בשני בתי קברות בלבד - נחלת יצחק ועפולה - ובהמשך נדרשו שינויים בתוכניתו של חירם למצבה האחידה. קביעת הנוסח האחד של פרטי הנופל כפי שיופיעו על המצבה הייתה גם היא נושא לדיון מתמשך שגרם לעיכוב בבניית מצבות הקבע.

הקצאת הקרקע

הסדרת זכויות הקניין על שטחי בתי הקברות הצבאיים עלתה על סדר היום של הכנסת בשלהי 1949. סעיף שלוש בהצעת חוק בתי הקברות הצבאיים קבע, כי "שר הביטחון רשאי להכריז, באכרזה [כך במקור] שתפורסם ברשומות, ששטח קרקע המתואר באכרזה יהיה בית קברות צבאי".

על פי ידיעה שהתפרסמה בעיתונות, העברת הקרקע של בתי הקברות הצבאיים לקניין המדינה תיעשה על פי הכרזת שר הביטחון, ולבעלי הקרקע תישמר הזכות לפיצויים.⁹⁵ במקרה ולא

היו תהליך איטי שהושלם במקרים מסוימים זמן רב לאחר שבית הקברות הצבאי כבר נבנה. כך, למשל, בראש פינה כלל בית הקברות שטח של 15.8 דונם, עבורו שולמו דמי שכירות לפיק"א, וכן שטח של חצי דונם שהיה בבעלות פרטית.⁹⁹ בעלי הקרקע תרמו את השטח למשרד הביטחון, אך התברר ששטח בית הקברות היה אדמת מימי שאסורה בקבורת מתים על פי החוק. לכן נדרש ב־1955 הליך משפטי כדי לסווג מחדש את הקרקע כמזל, כדי שניתן יהיה להכריז על בית הקברות על פי חוק.

בנחלת יצחק העמידה החברה קדישא לרשות משרד הביטחון שטח של 5.8 דונם ללא תמורה. רק בשנת 1970 פנה משרד הביטחון לחברה קדישא של תל אביב בבקשה לחתום על תוכנית ההפרדה בין השטחים ופיצול החלקה בלשכת רשם הקרקעות, כדי שניתן יהיה לבצע את ההכרזה עליה כבית קברות צבאי לפי חוק בתי הקברות הצבאיים.¹⁰⁰

מספר המקומות הפנויים בבית הקברות בנחלת יצחק היה "מצומצם מאוד, לאחר ששטחים ניכרים הוקדשו לחללי צבא ההגנה וקורבנות הזמן".¹⁰¹ עקב היעדר מקום בנחלת יצחק, הועלתה במשרד הביטחון דרישה לבניית בית קברות צבאי בצמוד לבית הקברות האזרחי החדש של תל אביב בקריית שאול (ג'ליל-אל-קבליה): "לא ייתכן שלמחוז תל אביב לא יהיה בית קברות צבאי קבוע". לאחר משא ומתן נעתרה החברה קדישא להעביר את שטח "הגבעה" בבית הקברות האזרחי בקריית שאול לתחום בית הקברות הצבאי שיוקם במקום. בתמורה לשטח "הגבעה" דרשה החברה קדישא שטח חלופי ועשרה דונמים נוספים. ההסבר לדרישה זו היה כי: "שטח הגבעה הוא השטח היפה ביותר בבית עלמין זה והיה מיועד לפי התוכנית לאזור אנשי השם. כמו כן, הקרקע בחלקה זו אדמת חול, שהיא הטובה ביותר מכל אדמת בית העלמין". כפי שהסביר מנהל בית הקברות מטעם החברה קדישא, תנאי העסקה כפי שסוכמו לא היו אלא ביטוי של רצון טוב מצד החברה קדישא: "ורק בהתחשב עם כבוד גיבורינו, חיילי צבא הגנה לישראל, הוחלט למלא את בקשתכם בתנאים לעיל".¹⁰²

יושג הסכם בין הבעלים ובין השלטונות, גובה הפיצוי ייקבע על ידי בית המשפט המחוזי. אגף הנכסים במשרד הביטחון הופקד על הטיפול בנושא ועל המשא ומתן עם בעלי הקרקע. המגמה הייתה להימנע מהפקעת קרקע פרטית או מקניית קרקע, כדי לחסוך כסף. הפתרון הרצוי היה להגיע להסדר עם הבעלים. בנוסף לבעלים פרטיים, המשא ומתן בנוגע לקרקע התנהל עם אגף התכנון בממשלה, עם הקרן הקיימת לישראל, עם האפוטרופוס לנכסי נפקדים ועם רשויות מקומיות.

ביואר 1950 כתב יוסף דקל לפנחס ספיר: "לדעתנו, מעוניינות המועצות המקומיות שאנו קובעים שם בתי קברות צבאיים בסידור זה, כי זה גורם להתפתחות המקום, מרבה מבקרים וכו'. לכן הם צריכים להקצות שטחים מתאימים בלי כל תשלום, ובמקום שאין אפשרות לכך צריכים לקבל קרקע בחליפין. בכל אופן, אין לדעתי לשלם בעד קרקע לבית הקברות הצבאי".⁹⁶

הסדרת זכויות הקניין והעברת הבעלות על בתי הקברות הצבאיים למשרד הביטחון נעשו במקביל לקידום התוכניות של המחלקה להנצחת החייל להקמת בתי קברות אלה. בשלהי 1949 מסר אגף הנכסים במשרד הביטחון על ההתקדמות שהושגה עד אז בטיפול בנושא:⁹⁷ משרד הביטחון הגיע להסדר עם עיריית נתניה, לפיו העירייה קנתה מבעל הנכס את הקרקע שם הוקם בית הקברות הצבאי. בספטמבר 1949 העמידה המועצה המקומית עפולה את השטח שנקבע לבית הקברות הצבאי לרשות משרד הביטחון. בדצמבר 1949 עדיין התנהל משא ומתן בנוגע לשטח בית הקברות הצבאי בחיפה. באותו החודש אישר האפוטרופוס על נכסי נפקדים את מסירת השטח שנקבע לבית קברות צבאי בנהרייה לרשות משרד הביטחון.

במהלך הדיון בכנסת שנערך במארס 1950 על חוק בתי הקברות הצבאיים, התייחס שר המשפטים, פנחס רוזן, לסעיף הקובע כי הבעלות על כל בתי הקברות האלה תועבר לרשות המדינה.⁹⁸ בדבריו הוא ציין כי בתי הקברות הצבאיים נמצאים בחלקם על אדמת הקרן הקיימת לישראל או היו בגדר רכוש נטוש; שטח אחד נמצא בבעלות פרטית, ושני בתי קברות צבאיים נמצאו בשטח של החברה קדישא. כפי שהסביר, הבעלים של החלקות יקבלו פיצוי מתאים, בהתאם לחוק על רכישת קרקע לצרכים ציבוריים. ההכרזה על בתי קברות צבאיים והסדר הבעלות על השטח

עיצוב בתי הקברות

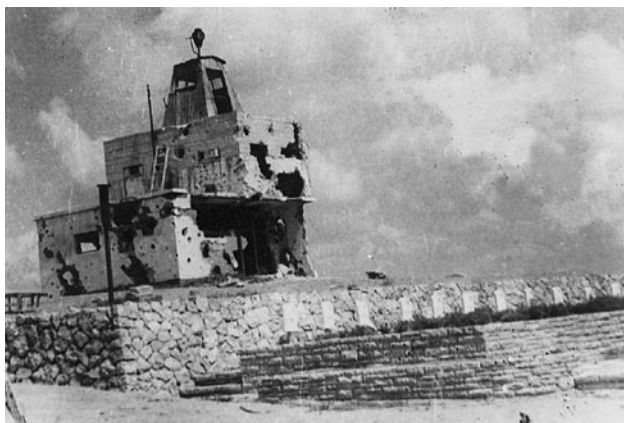
מן הראוי לבקש את משרד הביטחון למהר בעניין המצבות. ביקרתי בבתי הקברות הצבאיים וראיתי שקיים חוסר כבוד למתים. עד היום - כמה חודשים, אפילו שנה לאחר שהחייל נפל - עוד לא הוקמו מצבות על כל הקברות. דבר זה גורם רוגז וכאב לב להורים ולמשפחות ואינו נותן כבוד לנפטר.

(ח"כ יעקב גיל, הציונים הכלליים, בעת דיון בכנסת בחוק בתי הקברות הצבאיים, 20 במארס 1950).

בנובמבר 1948 נקבעה צורת המצבה הזמנית של חללי צה"ל: מוט ברזל בגובה 80 ס"מ עם לוח עץ בקצהו, עליו היו רשומים הפרטים האישיים של הנופל.¹⁰³ הטיפול בציוני הקברים דרש תחזוקה מתמדת בגלל פגעי מזג האוויר.¹⁰⁴ ב-1 בינואר 1950 הפסיק צה"ל את הצבת המצבות הזמניות על קברי החללים, והטיפול בנושא עבר לידי המחלקה להנצחת החייל.¹⁰⁵

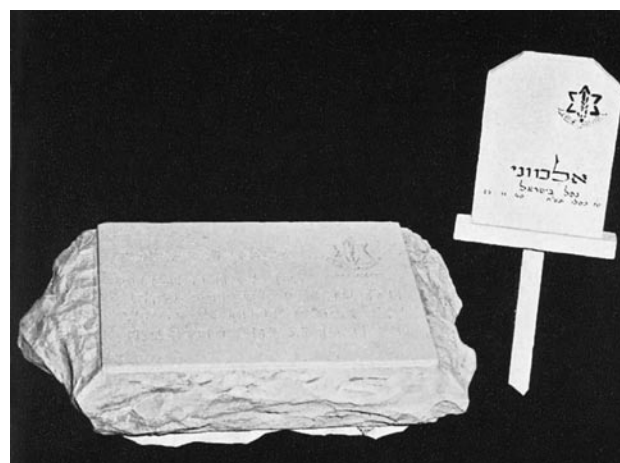
ביולי 1949 שלח יוסף דקל מכתב למזכירות התנועות הקיבוציות במטרה למנוע מצב שבו קיבוצים יבנו בתחומם מצבות על קברי הנופלים במקום שהדבר יעשה על ידי משרד הביטחון. במכתב נאמר:

משרד הביטחון רואה כחובה קדושה להקים מצבות קבועות לכל חללי צבא ההגנה בכל מקום קבורתם. ברצוננו להקים מצבה בעלת צורה אחידה על קברות כל החללים. לשם קבלת תוכנית לנ"ל, הכרזנו על התחרות פומבית בין מהנדסים, ארכיטקטים ואמנים... עם קבלת ההצעה המתאימה נמהר לבצע את הקמת המצבות. לכן, יש להימנע מלהקים מצבות על קברי חללי הצבא.¹⁰⁶

בהצעת התקציב של המדור להנצחת החייל במשרד הביטחון שהגיש יוסף דקל בספטמבר 1949 הוא כתב כי כבר נקבעה צורת המצבה האחידה, וכי נקבעו גם בתי הקברות האזוריים: ירושלים, תל אביב, כפר ורבורג, נתניה, חיפה, עפולה ונהרייה.¹⁰⁷ בהתאם לכך, ניתן היה לדעתו "להתחיל בסידור בתי הקברות הצבאיים וקביעת המצבות". בהצעת התקציב שהכין דקל לשנת 1950 הוא כבר הציג תמונה פחות אופטימית: עדיין לא עובדו תוכניות לבתי הקברות הקבועים בכפר ורבורג, נתניה, חיפה, נהרייה, עפולה וראש פינה, כיוון שלא הוגדרו השטחים המיועדים לשמש לקבורה צבאית.¹⁰⁸ דקל לא הזכיר את המצבה הקבועה, עליה כתב ב-1949, שכן באותו שלב לא היה ברור מה תהיה צורתה, והעבודה התמקדה בהכנת רחבה למסדרים לאזכרות שייערכו בבתי העלמין ביום העצמאות

מימין: ציון הקבר הזמני והמצבה הקבועה (הכרית)
למעלה: קבר האחים עם הציונים הזמניים, 1950, יד מרדכי

הדיווחים בעיתונים על האירוע היו לקוניים. על פי הדיווח **בהבקר**, "המצבה היא צנועה, בנויה לבני אבן בגובה של כחצי מטר ועליה לוח שיש הנושא את שם החלל, מספרו האישי, דרגתו הצבאית, תאריך הלידה והתאריך בו נפל".¹¹³ על פי הדיווח **בהארץ**, "המצבה עשויה אבן חזקה, היא מוצבת על הקבר שצורה אחידה לו, והבנוי אבנים בלתי מסותתות".¹¹⁴

השוואה בין שני הדיווחים מעידה כי המונח "מצבה" אינו חד־משמעי. על פי **הבקר**, המצבה היא מבנה הקבר הבולט מעל הקרקע: מסד האבן ועליו מונח לוח שיש. על פי **הארץ**, המצבה היא לוח האבן המוצב על הקבר. בגלל היעדר מונחים מדויקים יותר בעברית, דר־משמעות זו הייתה בלתי נמנעת. למרות זאת נראה שהמופקדים על בניית בתי הקברות השתמשו במונח "מצבה" באופן עקבי בהתייחסות ללוח עם הכיתוב המונח על מבנה הקבר: בתצלום של "המצבה הקבועה" שהופיע בספר שהוציאה המחלקה להנצחת החייל ב־1954 הופיע לוח האבן (שנודע מאוחר יותר בכינוי "כרית") שעל הקבר.¹¹⁵

ההנחיות שניתנו למשתתפים בתחרות הפומבית בנוגע למצבה היו: "בבתי הקברות הצבאיים תהווה המצבה אלמנט עיקרי וחוזר, ולכן יש לשמור על צניעות ופשטות ההולמת את המטרה". בפרוטוקול השיפוט של התחרות הפומבית ציינו השופטים את "הרעיון של שימוש בלוח מתכת עם אבן" ואת "הקשר המוצלח לשם אחידות המצבות על ידי מסד האבן".

בספטמבר 1949 דיווח דקל, שעל פי תוצאות התחרות והחלטת השופטים, "תיעשה המצבה מאבן ירושלמית... ועליה פלטה של נחושת עם אותיות בולטות".¹¹⁶ דקל לא לקח בחשבון את התנגדותם של הורים שכולים, שערערו "על סוג האבן וצורת המצבה".¹¹⁷ בינואר 1950 נמסר כי במשרדי המדור להנצחת החייל מוצגות ארבע דוגמאות של "מצבות עם לוחות נחושת", כדי שמומחים מבין ההורים השכולים יחוו את דעתם לגבי הדגם הרצוי.¹¹⁸ בפברואר 1950 יצא דקל לאירופה לברר "צורות מצבות ואופן ביצוען והצבתן לפי השיטות המקובלות בבתי הקברות הצבאיים באירופה".¹¹⁹ במארס 1950 נמסר בנוגע למצבה, כי "הוחלט שתהא עשויה אבן, אולם טרם נקבע אם האותיות תהיינה בולטות, או שקועות־חרותות, או שתחוברנה לאבנים טבלאות נחושת עם הכתובות המתאימות".¹²⁰ הצעתו המקורית של חירם להשתמש בלוח נחושת הייתה בשלב

ובתחזוקה השוטפת שלהם. במאי 1950 דיווח דקל כי החל סיבוב שני של "תיקונים", כדי "לעקור את הצומח הפראי אשר בשנה זו גדל באופן מיוחד".¹⁰⁹

ביוני 1950, במקביל לסיום הדיון בכנסת על חוק בתי הקברות הצבאיים, ערך דקל סיור לעיתונאים, במהלכו תיאר את התקדמות העבודה בבתי הקברות אלה והציג את המאפיינים האדריכליים והצורניים שלהם. לדבריו, המטרה הייתה "עד כמה שאפשר ליצור אחידות ארכיטקטונית שתתמזג עם הסביבה ותתאים לצרכים המיוחדים".¹¹⁰ הדבר יבוא לידי ביטוי בבניית קירות מאבן מסותתת לאורך שורות הקברים ומחיצה מאבנים בין הקברים. בתי הקברות יגודרו וינטעו בהם עצים, וייסללו שבילים לחלקות השונות. במרכז תיבנה יד זיכרון ולידה במה מאבנים לתליית זרים. לנוכח הבמה תהייה רחבה למסדרים, ובקיר הבמה יהיה מקום לנר התמיד. מצבות הקבע יהיו עשויות מאבן ירושלמית. דקל העריך כי במהלך החודשים שלאחר מכן ייבנו 3,000 קברים וכי בניית כל הקברים תסתיים כשנתיים לאחר מכן.

מתוכנית העבודה שהציג דקל ניתן ללמוד כי העיצוב האדריכלי של בתי הקברות הצבאיים כלל בראייתו שני היבטים: האחד, עיצוב הקברים והמצבה - האלמנט הבסיסי והסטנדרטי של הקבורה הצבאית; השני, עיצוב בית הקברות הצבאי או החלקה הצבאית בבית קברות אזרחי כמכלול נופי שלם המייצג וריאציה מקומית על נושא עיצובי כללי־ארצי.

המצבה

צורת האבן כשלעצמה היא נאה מאד, נאה בעיקר בצניעותה.

(יצחק פרסיץ, דצמבר 1954).¹¹¹

ביום שישי, 9 בנובמבר 1951, נערך טקס גילוי המצבה הצבאית הראשונה שהוצבה על קבר חלל מלחמת העצמאות: חנוך בן שלמה ולאה בלובשטיין, שנקבר בבית הקברות האזרחי בכפר מל"ל.¹¹² הטקס היה צבאי, ונכחו בו הרב הצבאי הראשי, שלמה גורן ונציגי "יד לבנים", צה"ל ומשרד הביטחון. הייתה זו הפעם הראשונה שצורת הקבר הצבאי נחשפה לציבור הרחב.

הפתרון העיצובי שהציע חירם היה חדשני ומקורי. בהתאם למסורת היהודית, מקום הקבורה סומן על ידי מבנה אבן מלבני בולט מעל הקרקע. בניגוד לנוהג המקובל בבתי קברות יהודיים, חלקו של הקבר הבולט מעל פני הקרקע לא כוסה בלוח שיש אלא באדמה ובצמחיה. עיטורי צמחים מגולפים באבן שייכים למסורת המצבות היהודית באירופה, אך הרעיון של עיצוב מבנה הקבר כערוגה, להבדיל מעציצים או אגרטלים המונחים על לוח האבן האופקי שמכסה את הקבר, היה ללא תקדים במסורת היהודית. ההיתר ההלכתי לכך ניתן על ידי הרבנות הראשית. בהתייחסו לסוגיה ההלכתית, הציג יוסף דקל את הפתרון שנמצא: "בדרך כלל מותר על פי דין שיהיו צמחים על קבר - אולם לא יותר מ־15 ס"מ. אנו מצמיחים על הקבר רק פרחים כאלה, וישנה בדיקה על כך מצד הרבנים. נוסף לכך, עשינו מחיצה בין החלק העליון - למטה שָמנו בטון, והצמחים אינם עוברים".¹²⁴ מכל מקום, המדיניות של המחלקה להנצחת החייל הייתה להתחשב ברצון המשפחות השכולות. הורים שכולים שביקשו להימנע מכיסוי הצמחיה התבקשו להודיע על כך, והקבר כוסה בלוח שיש.¹²⁵

הרעיון של חירם לעצב את מבנה הקבר כערוגה נסמך על תוכנית התחרות, שם נכתב כי "רצוי לציין מקום מיוחד במצבה או על ידה לדשא או פרחים". לפי התוכנית של חירם, "המקום המיוחד" המיועד לצמחיה היה חלקו העליון של מבנה הקבר שנבנה מעל פני הקרקע. כפי שהסביר דקל, "עשינו בבתי הקברות הצבאיים שינוי אחד. בבתי הקברות האזרחיים הקבר הוא אבן שעל ידו פרח או עץ. אנו הפכנו את הדבר בבתי הקברות הצבאיים".¹²⁶

עיצוב הקבר כערוגה התכתב עם בתי הקברות הצבאיים באירופה, שם שדה הקברים הוא כר דשא ובו שורות של ציוני קברים אחידים, כאשר מעטה הצמחיה המכסה את הקברים משרה אווירה של רוגע ומסמל את המשכיות החיים. חירם הציע פתרון ייחודי שייצג הכלאה של המסורת היהודית של בית עלמין עם הדגם האירופי של בית קברות צבאי. כמו בבתי קברות יהודיים, מבנה הקבר בולט מעל פני הקרקע, ובכך הוא מסמן באופן ברור היכן טמון המת. בה בעת, כמו בבתי קברות צבאיים באירופה, הקבר מכוסה בצמחיה ירוקה. הגובה הסטנדרטי של קירות הערוגה בקבר הצבאי היה שלושים ס"מ מעל פני הקרקע.¹²⁷ דופנות הערוגה נבנו משורות של אבנים בצורה מלבנית המסודרות במבנה של מוזאיקה, מה ששבר את

זה עדיין אופציה, אך במאי 1950 דיווח יוסף דקל כי במשרד המחלקה להנצחת החייל נמצאות כבר שמונה הצעות למצבות קבועות.¹²¹ הוא הציע לשאול אביגור, סגן-שר הביטחון, להקים ועדה שחבריה יהיו אביגור, דקל, השופטים בתחרות הפומבית ושני נציגים של ארגון ההורים השכולים. במסגרת זו העלה דקל את האפשרות להוסיף לוועדה את מאיר נחושתן, אב שכול שהתמחה בחו"ל ביציקת פסלים מברונזה - אפשרות המרמזת כי לוחית המתכת שהציע חירם עדיין הייתה על סדר היום של דקל. לא ברור אם הוועדה שהציע אכן התכנסה, אך מכל מקום, בעקבות הסיור שהוא ערך לעיתונאים בבתי הקברות הצבאיים ביולי 1950, התפרסם כי "נקבעה סופית צורת המצבה, שתיעשה מאבן ירושלמית".¹²² בכך נסתם הגולל על הרעיון של חירם להשתמש בלוח נחושת. המצבה תהיה "גוש של אבן ירושלמית נמוכה" והקבר יכוסה "בפרחים ובצמחים ששורשיהם אינם מעמיקים".¹²³ הפתרון האדריכלי כלל שני אלמנטים: מבנה הקבר כערוגה מוגבהת ועליה לוח אבן בצורת כרית עם כיתוב.

צורת הקבר כערוגה שעליה מונחת הכרית ייצגה את רעיון האחידות כמאפיין החזותי של בתי הקברות הצבאיים. למעשה, הקברים הצבאיים התחלקו לשלושה סוגים: האחד היה הקבר הבודד; קמותו נבנו בבתי קברות צבאיים, בחלקות צבאיות וגם בבתי קברות אזרחיים. השני היה טור רציף של קברים אישיים, ללא חציצה ביניהם - ערוגה ארוכה התחומה בקירות אבן נמוכים. הציון האינדיבידואלי של כל קבר סימן את מיקומו ברצף. סוג זה הופיע בבית הקברות הצבאי בנחלת יצחק, בו נטמנו הנופלים בצפיפות זה לצד זה. הסוג השלישי היה קבר האחים, כיחידת קבורה המובחנת בנוף המקומי על ידי קירות אבן, כאשר מיקום המצבות האישיות אינו מסמן את מקום קברו של החלל.

ה"ערוגה"

כאמור לעיל, בשלב ההבהרות הציג אחד המשתתפים בתחרות הציבורית לתכנון בתי הקברות הצבאיים את השאלה האם מותר לפי המסורת היהודית להשאיר קבר חשוף מהאבן האופקית. בהתאם לכללי התחרות השואל לא הזדהה בשמו, אך בדיעבד ברור כי היה זה אשר חירם. התשובה החיובית שניתנה לשאלה זו הייתה הרשאה להציע את הדגם הייחודי של הקבר כ"ערוגה" מוגבהת מעל פני הקרקע, עליה מונחת המצבה.

הקווים הישרים של סידור האבנים.¹²⁸ האבנים עובדו בסיתות "מוקדם": אבן גיר המעובדת על ידי פטיש ואזמל. השילוב של צמחיה ואבן היה טעון במשמעות: הצמחיה המתפתחת ומשתנה בהתאם לעונות השנה מסמלת את החיים, בעוד האבן העמידה והקשה מסמנת את הנצח. לשילוב של האבן והצמחיה היה גם היבט אסתטי: בעוד שהאבן הייתה בגוונים של לבן, אפור, צהוב וורוד, בהתאם לסוגה, הצמחיה שילבה ירוק בגוונים שונים, בהתאם לסוג הצמחים ולצבעי הפריחה בעונות השנה.

התייחסות נדירה למשמעות הסמלית של עיצוב הקבר כערוגה הופיעה בעיתון **הארץ** בינואר 1951: "המחלקה להנצחת זכר החללים מטפלת בקברים כולם. ירק שיישטל על הקברים הבלתי מכוסים באבן, ויימצא בטיפול גנני מתמיד, יספר כי המדינה כולה שמה לבה לקברים, לאלה שחבריהם לקרב שִׁכְחוּם ולא להם שזכרם עודו חי בלב קרוביהם וחבריהם".¹²⁹ בפרשנות זו, טיפוח הערוגה היה סימן למחויבות.

בכנס "יד לבנים" שנערך בספטמבר 1954 הציג אב שכול עמדה ספקנית: "אין אנו רוצים פרחים שיעלו במשך הזמן קמשונים וקוצים. ומי יודע מי ישמור עליהם אחר כך?"¹³⁰ כפי שהתברר, האזהרה של האב השכול הייתה במקום, ו"טיפול גנני מתמיד" לא היה בגדר האפשר. הבעיה הייתה שהמחלקה להנצחת החייל טיפלה רק בבתי הקברות הצבאיים, בעוד שבתי הקברות האזרחיים, שמספר הקברים הצבאיים בהם לא עלה על עשרים, תוחזקו על ידי הרשויות המקומיות.

יוסף דקל היה מודע לבעיית הטיפול בקברים המפוזרים בבתי קברות אזרחיים שונים: "לשמור על פרחים או על קבר בודד - פירוש הדבר לבוא ולהשקות; ואי אפשר לעשות זאת ב־180 מקומות קבורה. ישנם בתי קברות צבאיים שהם קטנים, ואי אפשר להחזיק אדם מיוחד שיטפל בהם ולשלם לו".¹³¹

פתרון פשוט היה לבטל את הערוגה ולכסות את מבנה הקבר. כך, למשל, הקברים בבית הקברות הצבאי בפתח תקווה כוסו בלוחות שיש בגלל שלא נמצא מי שיטפל בהם וישקה את הצמחיה מעליהם. בדו"ח שכתב יצחק פרסיץ לאחר סיור של חברי המועצה הציבורית להנצחת החייל בבתי הקברות הצבאיים בדצמבר 1954, הוא ציין לטובה את הקברים המכוסים "בטבלאות שיש יפות העושות רושם נאה". הוא גם סבר כי לטווח הארוך, כיסוי הקברים היה בלתי נמנע:

ה"ערוגה" המוגבהת ו"כרית" המצבה. קבר של אלמוני בהר הרצל.

במוחי מנקרת מאז שאלה אחת: כל עוד הוֹרֵי הגיבורים הינם בחייהם, כל עוד הממשלה מטפלת בבתי הקברות הצבאיים באופן מיוחד, בוודאי ובוודאי הצמחייה על הקברים מוסיפה להם הוד מיוחד. אולם ספק הוא אם הדבר יכול להימשך זמן רב. נראה לי, שכבר כעת יש לחשוב על כך שבעתיד יהיה צורך לכסות את כל הקברים. צורת הכיסוי בפתח תקווה נראית לי.¹³²

כיסוי הקברים נעשה לא רק בפתח תקווה. לאחר שהתברר כי בבית הקברות בעפולה התגלו קשיים בטיפוח הצמחייה שנשתלה בערוגות הקבר, החליטה המועצה הציבורית להנצחת החייל לבצע ניסיון לכסות את הקברים בלוחות שיש.¹³³ היה בכך לא רק פתרון לבעיה המעשית של טיפוח הצמחייה בחלקו העליון של הקבר, אלא גם מענה למשפחות שכולות שביקשו לדבוק במסורת הקבורה היהודית: כיסוי חלקו העליון של מבנה הקבר בלוח שיש.

ה"כרית"

לפי השרטוט של הכרית התקנית שהכין אשר חירם ביולי 1953, רוחבה צריך להיות "לפחות 70 סנטימטר". היוצא מכלל זה היו המצבות בבית הקברות הצבאי בנחלת יצחק, שם הייתה הקבורה צפופה במיוחד. כתוצאה מכך, הכריות הוצבו זו לצד זו כשהן מחוברות זו לזו ללא הסתתות הבולט בצדדים, כדי לחסוך במקום. האילוף היה שרוחב המצבה שם לא יעלה על 60 ס"מ,¹³⁴ וכך נקבע רוחב הלוח המלוטש שעליו הכיתוב ל-60 ס"מ.

"כרית" היא אלמנט מוכר בבתי קברות באירופה ובצפון אמריקה, שם היא מהווה ציון קבר צנוע המונח על פני הקרקע. הכרית שהציע אשר חירם אינה מונחת על פני הקרקע, אלא בראש הערוגה הנטועה בחלקו העליון של מסד האבן של הקבר.

מקובל לראות את הכרית כמסמלת את המוות כשינה. בהקשר פרשני של המסורת היהודית, השימוש בכרית האבן כמצבה רומז לסיפור חלום יעקב: וַיִּשְׁכֶּם יַעֲקֹב בְּבֶקֶר, וַיִּקַּח אֶת־הָאֶבֶן אֲשֶׁר־שָׁם מִרְאֵשְׁתּוֹ, וַיִּשָּׁם אֹתָהּ, **מִצֵּבָה**; וַיִּצֹק שָׁמֶן, עַל־רֹאשָׁהּ. (בראשית כ"ח, י"ח).¹³⁵ בנוסף לכך, השימוש בכרית לקברי הנופלים רווי בסמליות של ירושלים. הדבר בא לידי ביטוי בבחירה בסוג האבן, בהימנעות מהצבתה בצורה זקופה, בסיתות המיוחד לה ובגופן שנעשה בו שימוש בכתוב עליה.

ההחלטה להשתמש באבן ירושלמית לבניית הכרית, שעמדה בהתאמה להמלצת השופטים בתחרות הפומבית, הייתה בעלת משמעות סמלית ברורה: "מן הראוי לכבד את הקברות האלה במצבה מאבן ירושלמית... נכבד נא את זכר בנינו שאבן ירושלמית תקשט את קברם".¹³⁶ אך שיקולים מעשיים גברו על המשמעות הסמלית של השימוש באבן ירושלמית. כדי להאיץ את קצב ייצור המצבות קבעה המועצה הציבורית להנצחת החייל, באפריל 1951, כי יש להתחיל בהכנת מצבות מאבן ירושלמית בשביל בית הקברות הצבאי בהר הרצל "וכמו כן ממחצבות אחרות, לפי המקומות של בתי הקברות".¹³⁷ במקביל, עלתה הטענה כי עדיף השימוש בגרניט. יצחק פרסיץ, חבר המועצה הציבורית להנצחת החייל, ערער על ההחלטה להשתמש "באבן הרגילה בארץ", בגלל שזו "אינה אבן מהסוג המעולה ביותר".¹³⁸ הצעתו הייתה להשתמש באבן גרניט מאזור אילת: "אבן גרניט עולה באיכותה וביופייה החיצונית על כל סוגי האבן", ולכן היא "האבן האידיאלית למצבות". לאחר בדיקה נדחתה הצעתו.¹³⁹

כפי שטען יוסף דקל מאוחר יותר, הכרית המונחת על מבנה הקבר עמדה בהתאמה לנוהג המקובל בירושלים, שם המצבה "צריכה להיות מונחת, או לפחות נטויה".¹⁴⁰ בכינוס "יד לבנים" שנערך ב-1954, כשלוש שנים לאחר שהחלה הצבת הכריות על הקברים, העלה אב שכול מחיפה את השאלה העקרונית של היחס בין המצבה הצבאית ובין המסורת היהודית: "אני מצטער להגיד שאנו, אנשי חיפה, רוצים שהמצבות שלנו יהיו כמו שהורים שלנו נהגו במשך אלפי שנים בגולה! שתהיה אבן עומדת. זהו גולל".¹⁴¹ בתשובתו לטענה זו הציג דקל את המסורת הנהוגה בירושלים: "... אולם המסורת היהודית בירושלים היא שהמצבות מונחות ולא עומדות. גם בשביל ירושלים היינו צריכים מצבה אחידה - ומי זה קבע שהמצבות צריכות להיות דווקא עומדות?"¹⁴²

חלקה העליון של הכרית היה לוח אבן מלוטשת ועליו הכיתוב, כשדפנות הכרית מעובדות גס בסיתות טוב־ה שיוצר בליטה כלפי חוץ. אבנים בסיתות טובה אפיינו את הבנייה הערבית ואת חיפוי הקירות החיצוניים של בניינים בירושלים. השימוש באבן ירושלמית בעיבוד טובה רמזה לאדריכלות ילידית, ארץ ישראלית, ולאדריכלות ירושלמית בפרט. בפרשנות אחרת, הסיתות הגס יצר רושם של אבן בלתי מעובדת, ובכך הדגיש את צורתה הצנועה של המצבה.¹⁴³

ומבעיו השונים (ביניהם בולטת ההתייחסות לממצאים ארכיאולוגיים, כמו בתי כנסת עתיקים והמגילות הגנוזות) היו חלק בלתי נפרד של האיקונוגרפיה הציונית באותה תקופה. העובדה שהכיתוב על הכרית נחרת באבן, מתכתבת עם השימוש בגופן הדומה ל"כתב ירושלמי חדש", המבוסס באופן מפורש על אותיות קדומות שהופיעו "על גבי לבנים". ברמה נוספת של פרשנות, ההתייחסות המפורשת לכך שהלבנים נמצאו בירושלים, מציעה רובד נוסף של התייחסות לירושלים כמקור השראה לעיצוב הכרית שעל הקבר הצבאי.

אין בנמצא כל תיעוד על תהליך קבלת ההחלטות בנוגע לקביעת סוג הגופן בכיתוב שעל הכרית, והנושא אינו נזכר כלל בדיוני המועצה הציבורית להנצחת החייל. חוסר ההתייחסות לגופן גם לאחר שהחל תהליך הנחתן של הכריות על הקברים, מעיד על כך שהנושא לא היה נתון במחלוקת וכי הגופן שנקבע התקבל ללא ערעור גם על ידי ההורים השכולים ונציגיהם.

בניגוד לגופן, שאלת הנוסח האחיד של פרטי החללים הייתה נושא לדיון מתמשך. ביוני 1949 הציעה המחלקה להנצחת החייל דוגמה לנוסח אחיד העתיד להיכתב על מצבות הנופלים.¹⁴⁵ ברור היה שהנוסח הכתוב על המצבה צריך להיות אחיד, בהתאם לעקרון השוויון בין החללים, אלא שבין המשפחות השכולות התגלעה מחלוקת בנוגע לתוכן. בינואר 1951 דיווח שבתי טבת **בהארץ** על ההצעות השונות שעמדו לדיון:

יש הצעה הדורשת שעל המצבה ייחקקו הדרגה הצבאית של הנופל, מספרו האישי, שמו, שם אביו ושם אמו, שם משפחתו, מתי והיכן עלה לישראל, מתי נולד ובאיזה קרב [נפל]. הצעה אחרת דורשת שאף התואר האזרחי של הנופל יקשט את מצבתו, כגון תואר אקדמאי (דוקטור, מוסמך, מהנדס וכו'). הצעה אחרת מבקשת שחקיקת המצבה תחל ב"זכור ד' את...", ועוד הצעה אחרת תובעת שלא ייחקק על מצבת האבן מהיכן עלה הנופל. לעומתה ישנה הצעה אחרת, בה רוצים מגישה לציין כי השחרור הלאומי והמדינה הושגו על ידי קיבוץ הגלויות, ועל כן דרוש שארץ המוצא תצוין.¹⁴⁶

מבחינתו של שבתי טבת, העיכוב בקביעת הנוסח האחיד על מצבות הנופלים גרם ל"איחור בלתי מוצדק" בהחלפת ציוני הקבר הזמניים במצבות הקבע. כיוון שבינתיים הקימו קרובי נופלים מצבות

פרטיות בחלקות צבאיות, החשש היה שיידרש מהמחלקה להנצחת החייל "לבוא בדיון ודברים בלתי נעים עם הורי החללים וקרוביהם". ההחלטה הסופית בעניין הנוסח של הכיתוב על המצבה הייתה של המועצה הציבורית להנצחת החייל. כגוף הממונה על ידי שר הביטחון על פי סעיף 12 של חוק בתי הקברות הצבאיים, המועצה הציבורית הוסמכה לקבוע את מדיניות ההנצחה הממלכתית. בפברואר 1951 התכנסה הוועדה "לקביעת התוכן למצבות הקבועות של גיבורי מלחמת הקוממיות".¹⁴⁷ יוסף דקל הרצה לוועדה על המצבות הצבאיות והציג דעות שונות של משפחות שכולות על התוכן הרצוי של הכיתוב עליהן. לאחר "ויכוח ער ודיון מקיף" שהתנהל בין חברי הוועדה על כל הסעיפים, התקבלה בהסכמה כללית החלטה על תוכן המצבה הקבועה (כלומר, הנוסח שייחקק על הכרית) שיוצע לשר הביטחון. כפי שדיווח דקל, "התוכן מתאים בדיוק לדעת ראש הממשלה".¹⁴⁸

המחלקה להנצחת החייל התמודדה עם בעיה נוספת, בעלת אופי מעשי, מעבר לשאלות העקרוניות של צורה ותוכן. על פי הערכה, היו בארץ בין ארבעים לחמישים אמני אבן למצבות, שעסקו גם בביצוע עבודות אזרחיות. בהקשר זה הועלתה הצעה להביא לארץ מכונות מיוחדות להכנת המצבות (קרי: הכריות). מה שהעצים את הבעיה הייתה ההחלטה העקרונית של המחלקה להנצחת החייל שהכנת המצבות תיעשה על ידי פועלים יהודים בלבד, אלא שהתברר שבארץ הייתה רק מחצבה אחת שכל פועליה היו יהודים: המחצבה של "סולל בונה" ליד הקסטל.¹⁴⁹ המחלקה להנצחת החייל עשתה מאמץ לאתר את אנשי המקצוע בחקיקה באבן, כדי שאפשר יהיה להתחיל בייצור ובהצבת הכריות בבתי הקברות הצבאיים ברחבי הארץ.¹⁵⁰ בראשית ינואר 1951 נמסר כי המחלקה הגיעה להסכם עם מחצבה שהתחייבה להכין 250 מצבות (קרי: כריות) לחודש,¹⁵¹ ובאפריל אישרה המועצה הציבורית להנצחת החייל את צורת חקיקת האותיות באבן.¹⁵²

לאחר קבלת ההחלטות העקרוניות ומסירת העבודה לקבלנים, ניתן היה לגשת לייצור ולהצבת הכריות על הקברים. טקס גילוי מצבת הקבע הראשונה נערך בנובמבר 1951. עמנואל הרוסי, נציג משרד הביטחון, הסביר בטקס כי לפי התוכנית, בשלב הראשון יוצבו המצבות על קברי החללים הפזורים ב־160 בתי קברות אזרחיים, ובשלב השני הן יוצבו בבתי הקברות הצבאיים ובחלקות הצבאיות.

בדו"ח שכתב לאחר סיור שערכה המועצה הציבורית להנצחת החייל בבתי הקברות הצבאיים בדצמבר 1954, התייחס חבר המועצה יצחק פרסיץ למה שלדעתו היה "חטא" שחטאו חברי המועצה: "הרבינו באותיות". הוא הזכיר שאשר חירם הזהיר "כי ריבוי אותיות יקשה על הקריאה". כוונתו הייתה לריבוי הפרטים שנכללו בכיתוב, כמו מקום הלידה וכדומה. במבט לאחור סבר פרסיץ כי ניתן היה לוותר על פרטים מסוימים כדי לחסוך במקום, וכך להדגיש את שמו של הנופל - הוא "הנקודה העיקרית והמרכזית במצבה".¹⁵⁸ עד סוף שנת תשט"ז הוצבו כ-4,000 מצבות קבע, כאשר בשנה זו בלבד הוצבו 1,600 מצבות.¹⁵⁹ ההסבר למספר הקטן יחסית של המצבות היה שבת החרושת לא סיפק מצבות במספר מתאים. פירוש הדבר היה שכמחצית מהמצבות על הקברים היו עדיין זמניות.

אדריכלות הנוף

בעת שהוצבה מצבת הקבע הראשונה, בנובמבר 1951, דיווח יוסף דקל לשמעון פרס, מנכ"ל משרד הביטחון, על התקדמות המפעל לבניית בתי הקברות הצבאיים. לפי הדיווח, התכנון והבנייה התמקדו בשמונה בתי קברות צבאיים - בירושלים, בכפר ורבורג, בנחלת יצחק, בנתניה, בחיפה, בעפולה, בנהריה ובראש פינה - ובשש חלקות צבאיות בבתי קברות אזרחיים ברחבי הארץ. ברשימה נכללו אתרים נוספים, ביניהם נגבה, יד מרדכי וקריית ענבים. מדיניות המחלקה להנצחת החייל הייתה לבנות במקביל באתרים שונים: "לא יכולנו לגמור את הבנייה בחלק מבתי הקברות ובו בזמן להשאיר בתי קברות אחרים בלתי בנויים".¹⁶⁰

במאי 1952 דיווח דקל כי המחלקה להנצחת החייל הקימה "עד היום תשעה בתי קברות צבאיים חמש-שש חלקות צבאיות, ורובם בנויים ומסודרים יפה".¹⁶¹ באתרים אחרים התעכבה הבנייה. בקיץ 1952 התבקש אשר חירם לתכנן את אתר קבורתם של חללי מלחמת העצמאות ברביבים. כפי שמתברר ממכתב תלונה, למרות הבטחתו של האדריכל להכין את התוכניות הסופיות "בימים הקרובים", שלושה חדשים מאוחר יותר עדיין לא פרסמה המחלקה להנצחת החייל מכרז לבניית בית הקברות.¹⁶² ביוני 1953 התלוננה עיריית ראשון לציון על הפסקת העבודה בבית הקברות הצבאי בעיר. בתשובתו טען דקל כי העירייה היא שעיקבה את העבודה בכך שלא

בפברואר 1952 העריך יוסף דקל כי במשך שנתיים או שנתיים וחצי ניתן יהיה להציב את כל המצבות הקבועות לחללי צה"ל,¹⁵³ אלא שהערכה זו הייתה אופטימית מדי: בעקבות דרישת אמהות שכולות, הוחלט ביולי 1952 על תוספת גילו של הנופל לכיתוב על הכרית.¹⁵⁴ באותו שלב כבר הוכנו כ-500 מצבות (כריות), שהוצבו באופן יחסי, ובמקביל, בכל אחד מבתי הקברות.¹⁵⁵ השינוי יצר בעיה: לא הייתה כל אפשרות טכנית להוסיף את הכיתוב לכריות שכבר הוכנו, כיוון ש"הטקסט לכל מצבה חולק בדיוק לפי גודל השטח, וכל טקסט נגמר באותיות ת.נ.צ.ב.ה". ההחלטה שהתקבלה בסופו של דבר הייתה שלא להעמיד עוד מצבות, להוריד את המצבות שכבר הוצבו, למחוק את הכתוב "ולעשות הכול מחדש".¹⁵⁶ ביולי 1953 נחתם חוזה עם תעשיית "אבן וסיד" על אספקת כריות אבן לפי תוכניתו של האדריכל אשר חירם מ-23 ביולי 1953.¹⁵⁷ קצב האספקה היה לא פחות מ-150 מצבות לחודש, מהן 75 "עם אותיות". בטיוטת ההסכם נקבע, כי "האדריכל חירם יהיה הפוסק היחיד ביחס לטיב המצבות ודיוק הביצוע".

עצרת הזיכרון בבית הקברות הזמני בנגבה, 1950.

החליטה על "החלקה בכלל, גודלה, מקום למסדרים ועוד".¹⁶³ בפברואר 1953 דיווח דקל לסגן שר הביטחון כי "תשעים אחוז מהקברים בכל מקומות הקבורה כבר נבנו לפי תוכנית אחידה".¹⁶⁴ כוונתו הייתה למסד האבן של הערוגה. מכיוון שייצור הכריות היה איטי ביחס לבניית מסדי האבן של הערוגות, בניית הקברים נעשתה בשני שלבים: בשלב הראשון נבנו הערוגות, ובהן הוצבו המצבות הזמניות. בשלב השני הוחלפו המצבות הזמניות בכריות. תכנונם של בתי הקברות הצבאיים חייב את אשר חירם לעצב בכל אחד מבתי העלמין אדריכלות נוף שצריכה הייתה לקחת בחשבון את ההיסטוריה ואת הטופוגרפיה המקומית. בדברים הקצרים שאמר לרגל חנוכת האנדרטה של רפופרט בנגבה, הסביר אשר חירם את הבעיה שעמדה בפניו כמתכנן בתי הקברות הצבאיים לחללי מלחמת העצמאות:

סידור בתי קברות אינו קשור עם בעיות גדולות. בחו"ל כשארסיטקט ניגש לעבודה, הוא מחלק את השטח, מסדרו וממלאים אותו קברים. בארץ ישראל היו קברים לפני הקמת המדינה. לא היו בתי קברות, אלא קברים שהיינו צריכים מעליהם לבנות בית קברות, כי בארץ הבעיה הייתה קשה, קברו בלילות, ולכן כל מקום היה מיוחד בשביל עצמו. בעיית האדמה בכלל לא פשוטה - גם זה קובע את צורת הקבר.¹⁶⁵

כפי שהיה ברור כבר בשלב הכנת התחרות הפומבית, תכנון בית הקברות הצבאי בנחלת יצחק, שהיה אז הגדול מבין בתי הקברות הצבאיים, הציג אתגר תכנוני מיוחד בגלל הצפיפות שאפיינה את הקבורה במקום. הקברים הצבאיים נכרו זה לצד זה, כשרק שורת אבנים מבדילה בין קברים שכנים. הפתרון התכנוני של חירם היה פשוט: שורות קברים מקבילות, שכל אחת מהן נבנתה כערוגה התחומה בקצה בקירות אבן, ללא חציצה בין הקברים הבודדים. ההבחנה בין הקברים הבודדים נעשתה באמצעות המצבה. בנחלת יצחק גם לא נמצא מקום לרחבת המסדרים בחזית בית הקברות הצבאי, כפי שדיווח שבתי טבת: "כמוצא יחידי הותקן שדה-מסדר צנוע הפונה לאחורי הקברות. המחלקה, בייאווה, ביררה עם הרבנות ומוסדות דת אחרים ומצאה שאפשר להציב מצבה יהודית גם למרגלות החלל, כך שיייתכן ובחלקה זו יוצבו המצבות לרגלי הנופלים,

כדי ששדה המסדר ימצא בחזית".¹⁶⁶

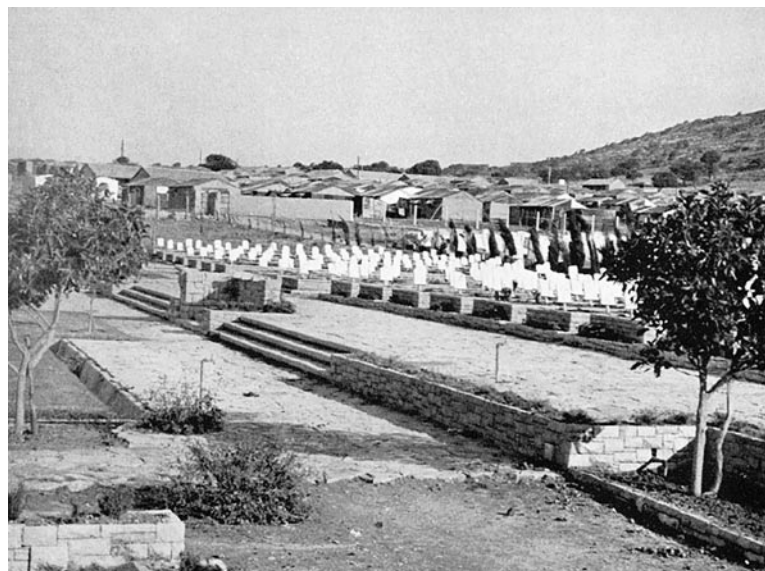
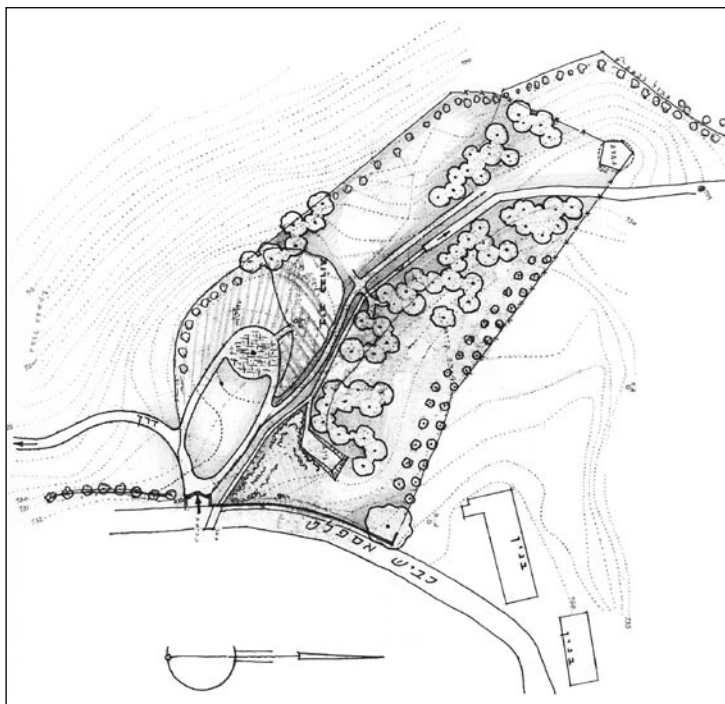
למעלה: קבר האחים ביד מרדכי, 1954
למטה: בית הקברות הצבאי בנחלת יצחק, 1954

האחים נקברו בקבר אחים במובן המיידי של המונח: יחידת קבר אחת ועליה מצבה משותפת לשני האחים. קברי הלוחמים האחרים נבנו שורות-שורות במרכז בית הקברות. סידור זה שימר את ההיסטוריה של בית הקברות הצבאי בכפר ורבורג, שראשיתו הייתה בקברים של שלושת הנופלים בני המושב.

תכנון חלקות הקברים בבתי הקברות הצבאיים נעשה בהתייחסות לטופוגרפיה המקומית. מרבית בתי הקברות הצבאיים היו במישור, אך היו גם אחרים. בצפת הוקם בית הקברות על צלע גבעה. לאחר סיור שערך במקום ביוני 1951, כתב יצחק בן-צבי: "בית הקברות בצפת משולב, כמובן, בבית הקברות העתיק ונמצא במרכזו. גדר פשוטה - כנגד החלקה הצבאית - בסגנון צפתי. כל זה מעשה ידי האדריכל חירם, הדואג במיוחד לשמור על צביון המקום ועל המסורת היהודית".¹⁷³

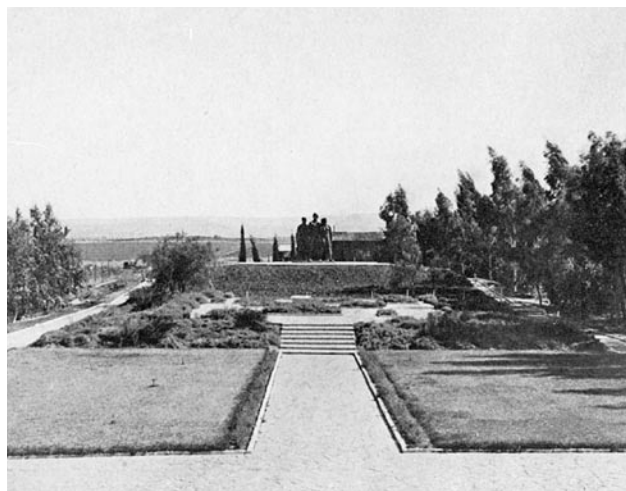
אשר חירם: תוכנית החלקה הצבאית בצפת, 1950

בית הקברות הצבאי בחיפה, 1954

בדו"ח שכתב יצחק בן-צבי ביוני 1951, בעקבות סיורו בבתי הקברות הצבאיים, הוא מסר כי בבית הקברות הצבאי בנחלת יצחק "הקברים נטועים פרחים" וכי נבנו מגרש המסדרים ומקום לנר תמיד.¹⁶⁷ חודש לאחר מכן הודיע יוסף דקל על סיום בנייתו של בית הקברות הצבאי בנחלת יצחק,¹⁶⁸ אך למעשה סידור בית הקברות, בו נטמנו חללי מלחמת העצמאות, לא הסתיים. הורים שכולים פנו באמצעות "יד לבנים" לחברה קדישא בבקשה להעביר חללים שנקברו בחלק האזרחי של בית העלמין לאזור שנקבע כבית קברות צבאי.¹⁶⁹ הרב הראשי לתל אביב-יפו, הרב יצחק אונטרמן, אישר להעביר את החללים.¹⁷⁰ בדצמבר 1954 דיווח יצחק פרסיץ כי המצבות עדיין לא הוקמו וכי בית הקברות נמצא בתהליך בנייה.¹⁷¹

בית הקברות הצבאי בכפר ורבורג "נתקדש בזכות שלושת בני הכפר שנפלו לראשונה במלחמת השחרור",¹⁷² ביניהם האחים אפרים וצבי גובר, שהיו דמויות מפתח במיתוס ההקברה ההרואית של מלחמת העצמאות. מאוחר יותר נקברו במקום 170 לוחמים משדות הקרב של חוליקאת, אשדוד וכאוכבה. אשר חירם תכנן את בית הקברות כך, שקבריהם של האחים גובר היו יחידה נפרדת. למעשה,

בית הקברות בנגבה. ברקע האנדרטה שעיצב נתן רפפורט

בהתייחסו לתוכנית בית הקברות הצבאי בנגבה, כתב מבקר האמנות ומנהל מוזיאון תל אביב אויגן קולב: "מקום הקברים הוא משמאל לכביש, בכניסה לקיבוץ, בגיא קטן. גיא זה יועמק ויוושר. גרם מעלות יוליך מן הכביש, אחרי כן יוגבה השטח בהדרגה, על ידי טראסות... כל השטח יקבל מסגרת ארכיטקטונית שמשווה לו אחדות, ויעוטר מדשאות ופרחים".¹⁷⁶ קולב אפיין את בית הקברות בנגבה כ"יחידה ארכיטקטונית שקטה, רצינית, מרוחקת משאונם ומקצבם של החיים".¹⁷⁷

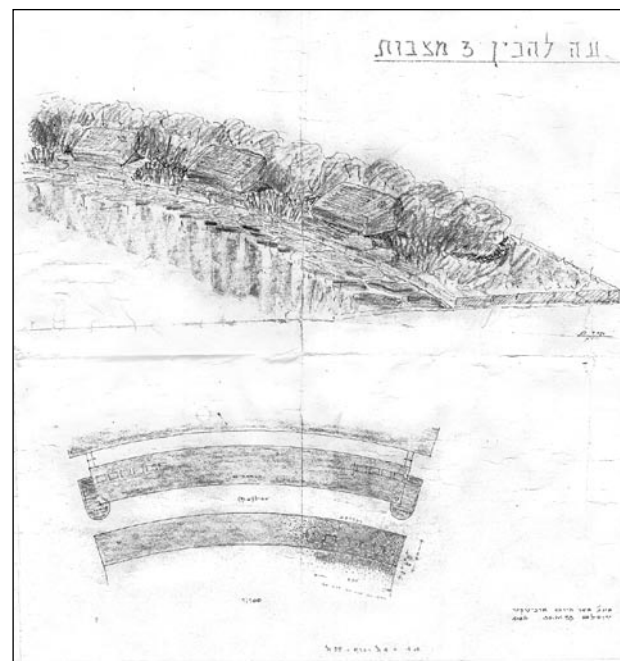
היבט חשוב של התכנון האדריכלי של בתי הקברות הצבאיים היה השילוב של צמחיה במכלול הנופי. המשתתפים בתחרות הפומבית לתכנון בתי הקברות בנחלת יצחק ובעפולה נדרשו "לתכנן חורשה עם ספסלים שתאפשר למבקרים מקום לשקט, מנוחה וצל". במטרה להבליט את בית הקברות הכללי ואת המצבות, המשתתפים התבקשו "לרכז את הנטיעות המוצעות ולמנוע נטיעת עצים מפוזרים על יד הקברים". לגבי נחלת יצחק ציינו השופטים לחיוב את ההצעה לטעת חורשה "שקטה ומרוכזת" במקום המתאים.

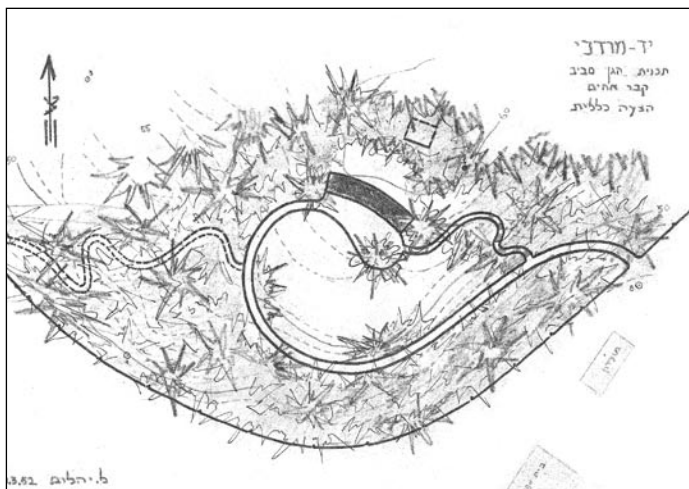
כאדריכל הראשי של המחלקה להנצחת החייל, אשר חירם היה אחראי לא רק על התכנון והבנייה, אלא גם על עיצוב נוף הצמחייה בכל בתי הקברות בארץ שבהם קבורים חללי צה"ל.¹⁷⁸ מעבר

ביד מרדכי נבנתה חלקת הקברים בשיפולי גבעה "החולשת על המשק ונראית לעין כל עובר אורח".¹⁷⁴ על פי התוכנית שהכין יוסף סגל בנובמבר 1948, קבריהם של חללי יד מרדכי סודרו בחצי גורן, כשלפני שורת הקברים רחבה מרוצפת. ב־1953 הכין אשר חירם תוכנית לתוספת מקום להצבת מצבות לשלושת חברי המשק שנעלמו במהלך הפינוי של הקיבוץ וגופותיהם לא נמצאו. אשר חירם, שתכנן את בית הקברות בנגבה, הסביר את הרעיון שהנחה אותו שם:

מצאתי בראשונה כמה קברים בוואדי. לאחר הסתכלות באי־סדר של קברות החללים, קיבלתי את הרעיון. קברתם במורד - אני ארומם את זה. הנוו יורדים במדרגות, כי לקבר יורדים. לאחר המדרגות יש רחבה, ומשם עולים לקברים. המדרגות נמוכות, רחבות, שבהן יש ללכת לאט־לאט ולהתקדם לקברים. סדרתי את הקברים לגובה אחד.¹⁷⁵

אשר חירם: תוכנית למצבות לנעדרים, 1953, בית הקברות ביד מרדכי

ליפא יהלום, תכנית הגן סביב קבר האחים, 1952, יד מרדכי

אזרחיים. דקל היה מודע לבעיה וציין כי 32 מועצות מקומיות שיתפו פעולה עם המחלקה להנצחת החייל בטיפוח הקברים הצבאיים הנמצאים בבתי הקברות שבתחומן, אך היו ישובים שלא נענו להצעה של המחלקה לתשלום עבור ביצוע תיקונים ועבודות תחזוקה. הנושא עלה שוב בכינוס "יד לבנים" שנערך בינואר 1959. הטענה שהושמעה הייתה שהממשלה מטפלת בעיקר בהנצחת החייל בבתי הקברות הצבאיים, אך מזניחה את הטיפול בבתי הקברות הכלליים בהם פזורים קבריהם של חללי מלחמת העצמאות.¹⁸³ הדרישה של הארגון הייתה לחייב את הרשויות המקומיות לטפל בצורה נאותה בקבריהם של החללים ולשמור עליהם.

מצבות זיכרון בבתי קברות צבאיים: קריית ענבים, יד מרדכי, נגבה

כפי שנדרש במפרט התחרות הפומבית לתכנון בתי הקברות הצבאיים שנערכה ב־1949, הציע אשר חירם דגם ליד זיכרון בצורת עמוד ובראשו חרב, אך השופטים סברו שההצעה לא הייתה מתאימה. אמנם, שאלת הגלעד נותרה על סדר היום, אך בזירה הופיעו רעיונות חדשים. בדצמבר 1949 הציע יוסף דקל לבנות בישראל, "בהתאם לנוהג היפה בעולם", מצבה לחייל האלמוני.¹⁸⁴ ביוני 1950 הוא הציע

לאלמנטים האחידים, כמו השילוב של צמחייה במבנה הקבר, תכנון נוף הצמחייה בכל אחד מבתי הקברות נעשה בהתאם לתנאים המקומיים ובשיתוף פעולה עם אנשי מקצוע. מטבע הדברים, טיפוח הצמחייה בבתי הקברות התאפשר רק לאחר שהסתיים שלב הבנייה של חלקות הקברים. עבודת השתילה והגינון החלה בבתי הקברות הצבאיים ובחלקות הצבאיות שבאחריות המחלקה להנצחת החייל ב־1955 (בבתי הקברות הצבאי בהר הרצל החלה העבודה עוד קודם לכן).

שתילת עצים נועדה לשם "מתן צל וגיוון".¹⁷⁹ מעבר לצורך בצל ובתחושה של רוגע ושלווה, צמחייה מטופחת הייתה ביטוי חזותי למסר של מחויבות לזכר הנופלים ולכבודם. ב־1959 כתב שמעון קושניר, עיתונאי ואב שכול, על בית הקברות הצבאי בכפר ורבורג "שגן השיחים והפרחים ועץ האזדרכת משווים לו הוד".¹⁸⁰

בעוד שבבתי הקברות הצבאיים המרכזיים נושא הנוי היה בטיפולה של המחלקה להנצחת החייל, הקיבוצים דאגו לטיפוח נוף בית הקברות הצבאי המקומי כביטוי למחויבות לזכרם של הנופלים הקבורים במקום. הדבר היה חשוב במיוחד לנגבה וליד מרדכי, שם היו בתי הקברות הצבאיים חלק מסיפור המלחמה על המשק במלחמת העצמאות. ב־1952 הכין משרד אדריכלי הנוף ליפא יהלום ודן צור תוכנית מפורטת לגן סביב קבר האחים ביד מרדכי, כולל שביל הגישה לחלקת הקברים וסידורי השקיה. מדו"ח של קבוץ יד מרדכי מ־1954 ניתן ללמוד על החשיבות שיחס המשק לטיפוח חלקת הקבורה שם נטמנו החברים שנפלו:

מאמצים גדולים וסכומי כסף רציניים השקיע הקיבוץ בהאדרתו ובטיפוחו של בית הקברות, בו טמונים שליש מלוחמיו במלחמת הקוממיות. גבעת בית הקברות עובדה ושופרה על ידינו. גינות נוי מרהיבות עין, המשתרעות על שטח שלמעלה מעשרה דונם, מקיפים [כך במקור] את בית הקברות מכל צדדיו, ודרך רחבת ידיים פרושה בינות העצים והשיחים, מובילה במעלה הגבעה ועד קבר האחים מגעת.¹⁸¹

בכינוס "יד לבנים" שנערך בספטמבר 1954 דיווח יוסף דקל כי המחלקה להנצחת החייל מטפלת אך ורק בבתי הקברות הצבאיים,¹⁸² וכי קיימת בעיה בתחזוקת הקברים הצבאיים הפזורים בבתי קברות

כי בנוסף לאנדרטה המרכזית שתוקם בירושלים, שתשמש כ"גלעד ללוחמי מלחמת השחרור", ייבנה דגם מוקטן של האנדרטה במרכזו של כל בית קברות בארץ, "מה גם שבלאו הכי יש להקים לפי התוכנית יד זיכרון כללי בכל בית קברות".¹⁸⁵ כמו כן הציע דקל לבנות בכל אחד מבתי הקברות הצבאים "אהל גבורה" שישמש כ"אוסף תעודות, תמונות וכו' לתולדות החיילים שעצמותיהם נקברו במקום".

למעשה, הקמתן של מצבות זיכרון בבתי הקברות הייתה פרי יוזמה מקומית, ללא מעורבות של המחלקה להנצחת החייל או של האדריכל אשר חירם. יוזמות כאלה הופיעו ב־1949 סביב בתי הקברות הצבאיים ביד מרדכי, בקריית ענבים ובנגבה. באפריל 1949 הודיע קיבוץ יד מרדכי על הכוונה להקים יד זיכרון לחללים באתר בו נמצא קבר האחים: "במקום זה צריכה לקום המצבה המשותפת, צריכה להתנשא אנדרטה שהוד לה ותואר לה".¹⁸⁶ במאי 1949 נורתה אבן הפינה לאנדרטה לזכר חללי חטיבת "הראל" בבית הקברות בקריית ענבים.¹⁸⁷ ימים ספורים אחר כך התפרסמה הודעה כי בנגבה מתכוונים להקים "אנדרטה לגיבורי ישראל".¹⁸⁸

האנדרטה לזכר חללי חטיבת "הראל" בבית הקברות הצבאי בקריית ענבים הייתה יוזמה של הצייר מנחם שמי (שמיט), שבנו נקבר שם. שמי ארגן את הוועד שהיה אחראי למגבית בקרב הלוחמים והמשפחות השכולות. האנדרטה שעיצב הייתה בצורת מקדש־מעט של זיכרון, עשוי אבן, שבחזיתו תבליט סמל הפלמ"ח ובצדו סמלי הגדודים. האנדרטה נבנתה "ברוח תרבות הבנייה של עמי המזרח התיכון בימי קדם".¹⁸⁹ רצפת החדר צופתה במרצפות אבן מלוטשת ובשיש, שנשטפו באור שחדר מבעד לגג הזכוכית. החדר עצמו היה בנוי תאים־תאים, תא לכל אחד מחללי חטיבת הראל ובו תצלום מואר של הנופל ופרטים על תולדות חייו ונסיבות נפילתו. גודל התא היה 16x10 ס"מ והיה עשוי מברונזה מצופה אמייל. התאים סודרו בגושים ונקבעו בתוך הקירות, בגובה של מטר מהרצפה. מסביב לקירות הוצב ספסל אבן. הרצפה שובצה במפת הקרבות שניהלה חטיבת "הראל", כאשר מול הכניסה נמצא "כוח זיכרון" עשוי שיש לבן ובו נר תמיד.

טקס חנוכת האנדרטה נערך באפריל 1951. באירוע ההמוני נכחו כ־3,000 איש. אורחי הכבוד היו ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן־גוריון והרמטכ"ל יגאל ידין.¹⁹⁰ לדעתו של יצחק בן־צבי, שביקר במקום בנובמבר 1951, "המאוזוליאום בנוי בטוב טעם שאין לו

דוגמא במקומות אחרים".¹⁹¹

ב־1949 הזמינו שני קיבוצי השומר הצעיר, נגבה ויד מרדכי, את הפסל נתן רפופורט לבנות מצבות זיכרון פיסוליות. התוכנית המקורית הייתה לבנות ביד מרדכי שתי אנדרטאות: על הגבעה הדרומית, שם ניצבו שרידי מגדל המים - אנדרטה לזכרו של מרדכי אנילביץ', מפקד גטו ורשה, שהקיבוץ נקרא על שמו; על הגבעה הצפונית, שם ניצב בית הביטחון ההרוס, שלמרגלותיו נכרה קבר האחים לנופלים במערכה - אנדרטה לזכר מגיני הקיבוץ: "החלטנו להקים שתי אנדרטאות אשר תבטאנה ביטוי אמנותי הולם את הפרקים הגדולים במורשת הגבורה של העם היהודי ומחנהו החלוצי".¹⁹²

הדיאלוג המרחבי בין שתי האנדרטאות היה טעון במשמעות סמלית: "פסל אנילביץ' יעמוד מול הפסל של חללי יד מרדכי. שתי האנדרטאות, אם גם באות לספר על מומנטים שונים של מלחמת העם כנגד אויביו בנפש, שלובות ושזורות תהינה על ידי הנוף המיוחד של העמק ושל הנוי העשוי לאחותן לידי מקשה אחת".¹⁹³ על פי התוכנית שהציע האמן, האנדרטה לזכר מגיני יד מרדכי הייתה פסל מאבן שייבנה מעל קבר האחים.¹⁹⁴ הפסל כלל שבע דמויות, כאשר בין הדמויות של אנשי הקיבוץ גם עגלה פצועה ועץ

למעלה: נתן רפפורט: האנדרטה למגיני נגבה בסטודיו של האמן בפריז, 1953
מימין: נתן רפפורט, דגם האנדרטה לנופלים ביד מרדכי, 1949 (לא נבנתה)
בעמוד ממול: דגם האנדרטה ביד מרדכי ובית הביטחון, 1949

הקִיבוץ לא היה מחויב להסתייגות של יוסף דקל ממצבת זיכרון פיגורטיבית בבית הקברות הצבאי. עבור חברי הקיבוץ, בניית האנדרטה הייתה מימוש הבטחה להפוך את קברי האחים ל"פינת יקר" שתבטא את המחויבות לזיכרון: "לא פחד של בית עלמין מטילה פינה זו, אלא זוהר של קדושה אופף אותה ועוז של גבורה. לכן יקר לנו האמן נתן רפפורט ובהתגשם חזונו יבורך".¹⁹⁷

האנדרטה שתכנן נתן רפפורט בנגבה הייתה פסל מונומנטלי, שתיאר באופן פיגורטיבי שלוש דמויות מגינים-לוחמים: "שלוש דמויות זקופות, מוצקות ועזות ביטוי... דמות חבר המשק, חברה וחייל צעיר, בטרם מדים. מבטי החבר והחברה עזים, ניבטים מול אימה, אך מלאי ביטחון. כפות הידיים של השלושה שלובות זו בזו, שילוב אחוות משק ונשק".¹⁹⁸

לאחר חנוכת האנדרטה ראה בה יוסף דקל תרומה משמעותית לאווירה שמשרה בית הקברות הצבאי בנגבה על המבקר בו: "בית הקברות [בנגבה] מקנה למבקרו מושג מלא על כבוד ויקר לנופלים.

שבור: "החי והדומם יביעו יחד את עמידת הגבורה של הנקודה". גובה האנדרטה היה 4.5 מטרים, ורוחבה חמישה מטרים.¹⁹⁵ בטקס שנערך במאי 1949 לציון יום שנה הראשון למערכה על הקיבוץ, הוצב דגם גבס של האנדרטה על הגבעה. יוסף דקל פנה לקיבוץ בבקשה שלא לבנות את האנדרטה בחלקת הקברים,¹⁹⁶ אך קבר האחים היה ברשות הקיבוץ, וההחלטה בעניין זה הייתה של חברי המשק.

ב־1951 נחנך פסל הברונזה של מרדכי אנילביץ' ליד מגדל המים ההרוס, על הגבעה הדרומית. האנדרטה לזכר מגיני הקיבוץ לא נבנתה מעולם. הסיבה לכך הייתה היעדר משאבים כספיים. הקיבוץ תבע מהמחלקה להנצחת החייל שתסייע בהקמת הפסל, וכן דרש שהקיבוץ הארצי ישתתף במימון המיזם, אך התביעה לסיוע לא נענתה. ב־1959 קיבל הקיבוץ החלטה שיש לטפח את "גבעת החללים" בצורה נאה, ללא האנדרטה.

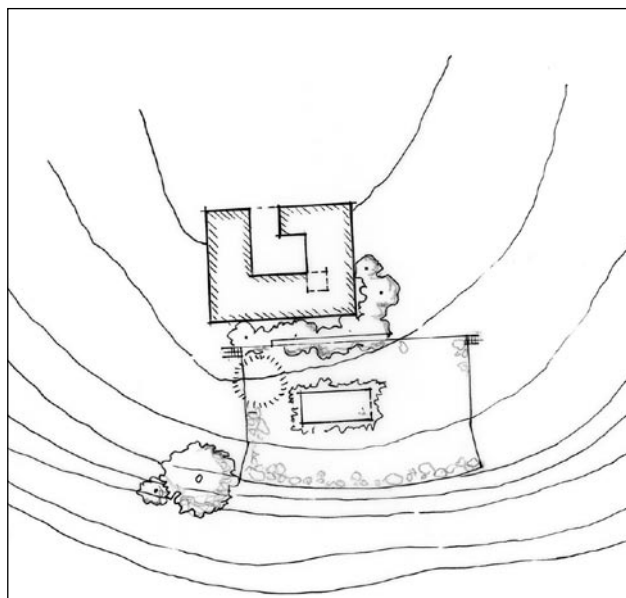
בניית האנדרטה לזכר מגיני המשק בנגבה התעכבה, ובתחילת 1953 עדיין לא היה ברור היכן היא תוצב. בשלהי פברואר של אותה שנה התקיים ויכוח סוער בנושא בשיחת הקיבוץ. ההחלטה שהתקבלה הייתה להציב את האנדרטה בבית הקברות הצבאי.

למעלה: קבר האחים בנבי יושע (מצודת כוח)

למטה: תרשים שטח קבר האחים ובניין המצודה בנבי יושע

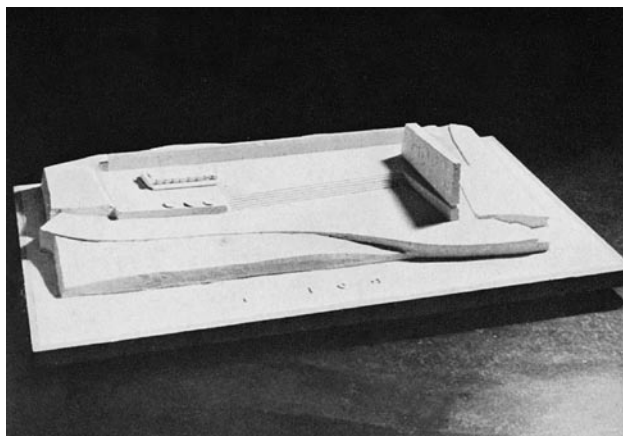

עתה נוספה לדשאים ולפרחים בהם עוטה בית הקברות אנדרטה, והיא משווה למקום רוממות רוח". יתירה מזאת, דקל הודה כי האנדרטה שבנה רפפורט שינתה את השקפתו בנוגע לאפשרות של בניית פסלים בבתי קברות צבאיים: "אדון רפפורט נתן לנו דבר שלא האמנתי שנוכל להעמיד באחד מבתי הקברות שלנו. לא חשבנו על פסלים. תבורך נגבה שפתחה פתח לכך".¹⁹⁹

גלעד וקבר אחים: נבי יושע

בדצמבר 1949 הודיע יוסף דקל כי בעקבות הביקור שערכו אשר חירם ונציג ההורים השכולים בקבר האחים של חללי הקרב בנבי יושע, יכין האדריכל תוכנית להצבת מצבה על קבר האחים.²⁰⁰ ב־1951 חל שינוי בקונצפציה הקודמת, ובניית קבר האחים שולבה במפעל הקמתן של מצבות הזיכרון ללוחמי מלחמת העצמאות בזירות הלחימה השונות, עליו הכריזה המועצה הציבורית להנצחת החייל. המפעל כלל תשע מצבות זיכרון: אנדרטה לחייל האלמוני בירושלים, המייצגת את כלל הנופלים במערכה לעצמאות ישראל, ושמונה מצבות זיכרון שנועדו להנצחת המערכה בזירות קרב אזוריות. בתוכנית נכללה גם מצבת זיכרון "ללוחמי הגליל העליון".²⁰¹ ההכנות להקמת מצבת זיכרון זו החלו ביוני 1952.²⁰² בהמלצת נציגי המועצה האזורית נקבע שהאנדרטה תיבנה בנבי יושע, במקום בו התרחש קרב עקוב מדם לכיבוש תחנת המשטרה. המועצה הציבורית להנצחת החייל אישרה את המקום בנימוקים הבאים: "מכיוון שבמקום זה היה קרב ידוע, המקום מתאים מטעמים טופוגרפיים, ובעיקר משום שבמקום קבורים 20 חללים".²⁰³

האנדרטה שהוקדשה ללוחמי הגליל העליון נועדה להיבנות בסמיכות מיידית לקבר האחים ממזרח לתחנת המשטרה בו נקברו חללי הקרבות. "הטעמים הטופוגרפיים" פורטו בפרטי התחרות הפומבית לתכנון הגלעד בנבי יושע, עליו הכריזה אגודת המהנדסים והאדריכלים בספטמבר 1952: "המקום נמצא על רכס גבוה הצופה אל עמק החולה, נראה ממרחקים ושולט על הסביבה כולה".²⁰⁴ המשתתפים נדרשו לתכנן לא רק את הגלעד לזכר לוחמי הגליל העליון, אלא גם את קבר האחים, שמידותיו היו 4x9.16 מטרים: "בשטח נמצא קבר אחים של 20 לוחמים. על המתחרה לכלול 20 לוחות מצבה אחידים בתוך המצבה הכללית של קבר האחים" (לאחר שאחד הנופלים הועבר לקבורה בחיפה, נותר מספר הלוחמים

דגם הגלעד וקבר האחים בנבי יושע

וקבר). "התוכנית שזכתה במקום הראשון הייתה של האדריכלים ביטוש ואיקה קומפורטי. בנימוקיהם קבעו השופטים: "הפתרון של השטח ודרכי הגישה מעניינים ומחושבים. פתרון הקבר מוצלח. היחס בין האלמנטים הארכיטקטוניים הוא מושלם ויוצר רושם וביטוי חזק. העמדת האנדרטה ביחס לקבר ולקיר המערבי טובה. הקומפוזיציה

הארכיטקטונית מתמזגת יפה עם בניין המשטרה הקיים".²⁰⁹

בפרס השני זכתה תוכניתם של האדריכלים שמעון פובזנר ואברהם יסקי. לדעת השופטים, תוכנית זו הציעה "פתרון ארכיטקטוני שלם. הקומפוזיציה בין האלמנטים יפה. פרטים ארכיטקטוניים מוצלחים", אך ביצועה ידרוש חריגה מהתקציב המאושר. תוכניתו של אשר חירם הייתה בין שתי התוכניות שנקנו. בפרוטוקול השיפוט נכתב על תוכניתו של חירם: "ביטוי ארכיטקטוני חזק ומושלם. האנדרטה עצמה מעניינת ומלאת ביטוי. הרחבה ליד הקבר אינה מספיקה בשטחה לקהל שיתאסף במקום בשעת אזכרות".

לגלעד שתכננו האדריכלים קומפורטי היה אופי אופקי שהודגש על ידי שתי רחבות מרוצפות שנבנו בשני מפלסים וכן על ידי מבנה קבר האחים השטוח. האווירה החמורה שמשרה הגיאומטריה של קווים ישרים השולטת במבנה הקבר והקירות רוככה על ידי הבליטה המעוגלת של השפה החיצונית של הרחבה התחתונה, היוצרת מעין מרפסת המציעה נקודת תצפית על הנוף ממזרח: עמק החולה, הגולן והחרמון.

הקבורים במקום 19). תנאי התחרות אפשרו "לשלב בתוכנית דמויות", אם כי בהסתייגות שבמקרה של דמויות אדם, יש להסתפק בקווים כללים בלבד. המשתתפים נדרשו גם לתכנן מכלול נופי המשלב את הגלעד ואת קבר האחים: "בתוך התרשים המצורף להכרזה מסומן שטח ההתחרות, שבתוכו רשאי המתחרה לבחור לפי ראות עיניו את מקום הגלעד, ועליו להראות את השילוב של הגלעד וקבר האחים בתוך השטח".

אחד המשתתפים בתחרות הפומבית ביקש להבהיר את הקשר שבין הגלעד, קבר האחים ומיקומם של הלוחות עם פרטי הנופלים: "[...] באיזה מידה מהווים הלוחות והגלעד יחד עם המצבה קומפוזיציה אחת?"²⁰⁵ חבר השופטים קבע כי הלוחות הם חלק של המצבה על קבר האחים, וכי המתחרים רשאים להגדיר את הקשר בין המצבה והגלעד כפי שחשבו לנכון.

גלעד הזיכרון שנבנה בשנות החמישים בנבי יושע היה יחיד במינו בנוף ההנצחה בישראל. כפי שמתברר מתשובת חבר השופטים לאחד המשתתפים בתחרות, המשתתפים לא נדרשו להשתמש "באותם הלוחות הנהוגים בבתי הקברות הצבאיים". רק מאוחר יותר נקבע כי ממדי לוח המצבה האחד יהיו 60x40 ס"מ, כממדי לוח השיש שעל הכרית.²⁰⁶

קבר האחים בנבי יושע לא תוכנן על ידי אשר חירם. בניגוד לאנדרטאות בקריית ענבים ובנגבה, הגלעד בנבי יושע לא נבנה בבית קברות צבאי או בחלקה צבאית בבית קברות אזרחי, אלא בצמוד לקבר אחים, כאשר מלכתחילה היה ברור כי קבר האחים "צריך להיות חלק בלתי נפרד מהאנדרטה שתוקם".²⁰⁷ מבין תשעת הגלעדים שהיו על סדר היום של ההנצחה הממלכתית, האנדרטה בנבי יושע הייתה היחידה שנבנתה בשילוב עם קבר אחים. לכאורה, הגלעד וקבר האחים היו שני אלמנטים שולטים ומשלימים של נוף הזיכרון המקומי, אך ברור כי מבחינת המזמינים, תכנון הקבר היה בעדיפות גבוהה יותר: שני הנושאים המכריעים בהערכת השופטים את התוכניות שהוגשו לשיפוט היו "מראה ארכיטקטוני וביטוי כללי" ו"פתרון הקבר".²⁰⁸

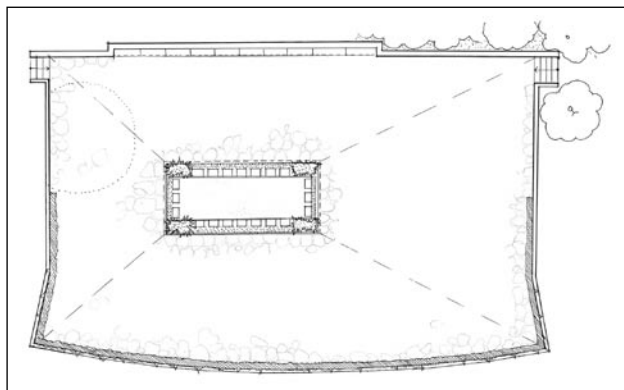
לתחרות הוגשו 37 הצעות. ישיבת חבר השופטים התקיימה במארס 1953. השופטים ייחסו חשיבות מיוחדת לשילוב קבר האחים והאנדרטה: כבר בשלב הראשון של השיפוט הם פסלו את אחת ההצעות בגלל "פיצול השטח לשני אלמנטים נפרדים (אנדרטה

להנצחת החייל שהחליף את יוסף דקל שהתפטר, התכנסה אסיפה כללית של המשפחות השכולות²¹⁸ והחליטה שלוחות המצבות יוצבו בשתי שורות. כשהתברר כי עבודת הבנייה שנעשתה על ידי "סולל בונה" הייתה גרועה, הופסקה העבודה.

התפטרותו של יוסף דקל הביאה לחידוש הקשר בין המחלקה להנצחת החייל ובין האדריכלים קומפורטי. עתה ביקשו המשפחות השכולות להזמין מהאדריכלים תוכנית לעיצוב הקבר והאנדרטה.²¹⁹ בפגישה של נציגיהם עם משה אורבך והאדריכל קומפורטי הוחלט לבנות את הקבר בהתאם להצעתו של האדריכל ולהציב עליו 19 לוחות שיש.²²⁰ כמו כן הוחלט שהגישה לגלעד תהיה מהשביל דרכו הגיעו הלוחמים וכי משני צדי השביל יינטעו עצים. לאחר הגשת התוכנית נערכה באוקטובר 1955 פגישה במשרדי המחלקה להנצחת החייל, בנוכחות האדריכלים קומפורטי ונציגי המשפחות השכולות.²²¹ בפגישה הוסכם "לאשר ולקבל" את תוכנית האדריכלים "ללא שינויים". המשפחות השכולות ציינו שהן מעוניינות שהאדריכלים יפקחו על ביצוע מדויק של התוכנית.

את הגלעד הוחלט לעטר בתבליטים. באוקטובר 1956 פנתה המחלקה להנצחת החייל לפסלים אהרון פריבר, יצחק דנציגר, נתן רפורפורט ויחיאל שמי להציע תבליטים.²²² פריבר הציע שני תבליטים.²²³ התבליט שיועד לקיר הדרומי היה קומפוזיציה של ארבע דמויות שנועדו לייצג את רוח ה"נכונות וגבורה, הקרבה עצמית ואחוות הרעות". התבליט שיועד לקיר הצפוני כלל שתי

אשר חירם, תכנית לשטח סביב קבר האחים בנבי יושע, 1954

שני האלמנטים השולטים הם קבר האחים והגלעד. בעוד שקבר האחים הוא מבנה נמוך מאבן בעל צורה מלבנית, הגלעד הוא בצורת קיר בנוי מאבן. חלקו העליון של קבר האחים שטוח ומכוסה אבנים, ללא הצמחייה האופיינית לערוגות שתכנן חירם על קברי הנופלים. הכניסה לאתר היא מצד מזרח. קבר האחים נמצא בצד שמאל של המפלס העליון, והגישה אליו מחייבת עליה במדרגות מהרחבה התחתונה לרחבה העליונה, המיועדת לשמש מקום התכנסות בעת טקסי זיכרון. בכך מקבל הביקור בקבר האחים משמעות של "עלייה לרגל". לפני המצבה נמצאות שלוש קערות לאש, מעוגלות ושטוחות. השליטה הוויזואלית של בניין משטרת נבי יושע על שדה המבט של מי שעולה לקבר האחים מרמזת על הצורך ועל האתגר שהיו בכיבוש המצודה. למרות שבניין המשטרה לא שולב במרקם הפיזי של האתר, הנוכחות הוויזואלית שלו מעניקה נופך של אותנטיות לסיפור הקבר וההקרבה.

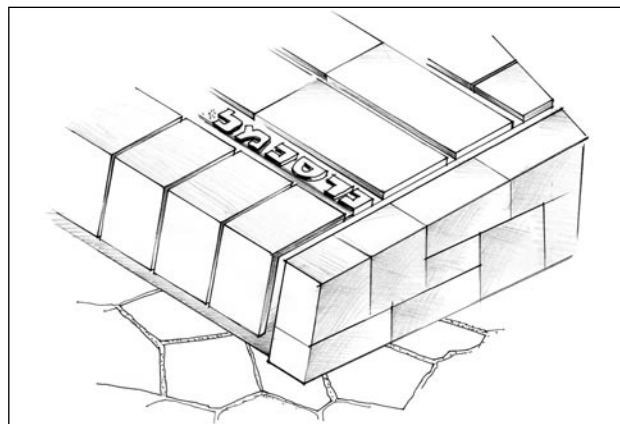
מסירת העבודה לאדריכל נעשתה באוגוסט 1953, אך הבנייה התעכבה. על רקע זה החלו המשפחות השכולות ללחוץ על יוסף דקל להתקדם בפיתוח המקום, והיו ביניהם אף כאלה שהעלו את האפשרות להעביר את בניהם לקבורה במקומות אחרים בארץ.²¹⁰ דקל וקומפורטי האשימו זה את זה בעיכוב.²¹¹ במאי 1954 הודיע דקל לקומפורטי כי מאחר ולא קיבל ממנו את הערכתו לגבי תקציב הבנייה, אין באפשרותו להמשיך לעבוד אתו, וכי הוא מתכוון להתחיל בבנייה בלעדיו.²¹² במכתב ששלח דקל לאגודת האינג'ינרים והארכיטקטים הוא אף דרש מהאדריכל להחזיר את דמי הפרס שקיבל.²¹³ אגודת האינג'ינרים והארכיטקטים מינתה בוררים לפסוק בסכסוך בין היחידה להנצחת החייל ובין האדריכל.²¹⁴ מסקנת הבוררים הייתה שמדובר באי-הבנה וכי לא היה מקום להטיל דופי בהתנהלותו של האדריכל.²¹⁵

בעקבות לחצן הגובר של המשפחות השכולות הוחלט להתחיל בבניית מצבת קבר האחים.²¹⁶ אשר חירם, אדריכל המחלקה להנצחת החייל, שתוכניתו לגלעד בנבי יושע נקנתה כזכור בתחרות הפומבית, שרטט תוכנית לסידור השטח סביב קבר האחים בנבי יושע, שכללה תוכנית לקבר האחים ולקיר תומך "מאבן פראית". המשפחות השכולות הסכימו לביצוע התוכנית שהציע חירם²¹⁷ והעבודה נמסרה ל"סולל בונה". בעקבות פגישה ביוני 1955 של נציגי המשפחות השכולות עם אשר חירם ומשה אורבך, מנהל המחלקה

דמויות, ולצדן "ניצן מלבלב, כסמל להמשך החיים", ולמעלה הכיתוב "הם אשר ציוו לנו את החיים".

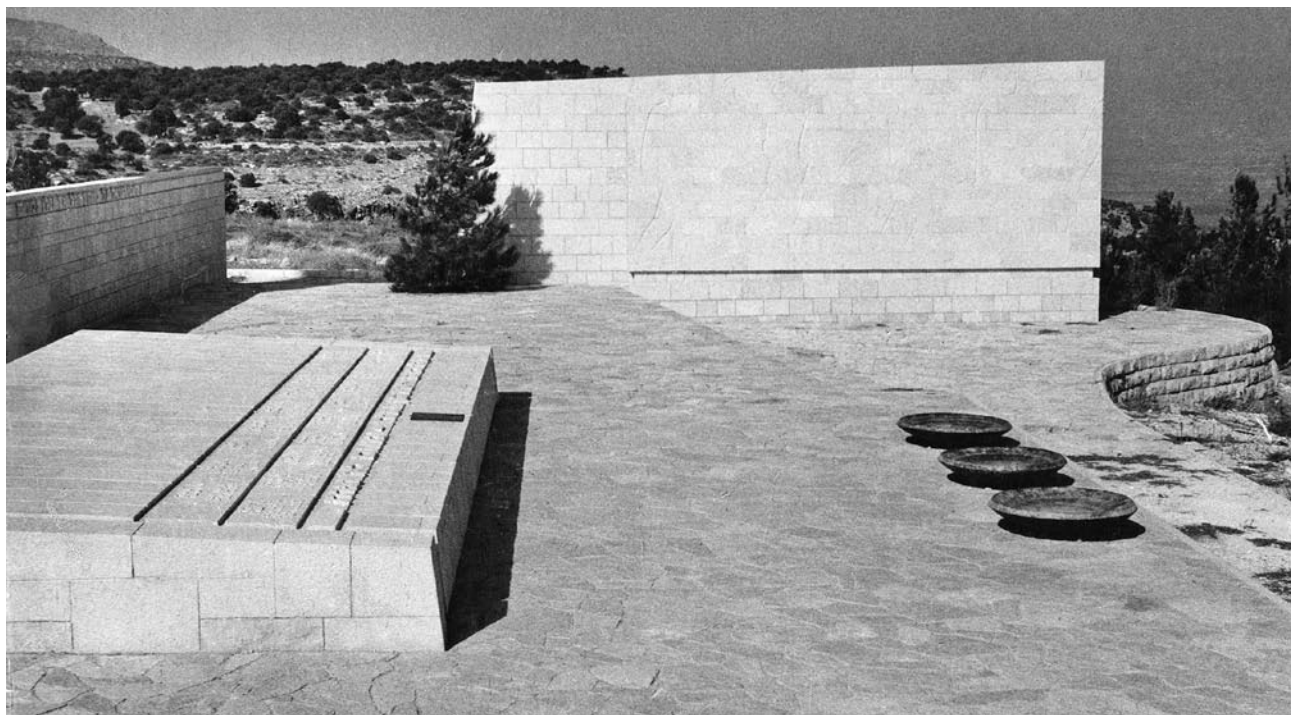
האדריכלים קומפורטי הביעו התנגדות מנומקת להצעה של פריבר. הם העלו שלוש טענות: אחת הייתה, שבתוכנית המוצעת היו שני תבליטים בעלי נושא שונה משני צדי האנדרטה, במקום נושא אחד רציף שיתפרס על שני הצדדים; השנייה הייתה, שצריך היה להדגיש את האופי האופקי של הגלעד עד ידי "ריתמוס ורטיקלי של התבליטים"; השלישית הייתה, שהתבליטים "יוצרים אווירה של דיכאון נפשי וייאוש, בעוד שהאווירה צריכה להיות מרחמת, מעודדת ומנחמת".²²⁴

מבחינת המשפחות השכולות, שאלת התבליטים על האנדרטה הייתה בעלת חשיבות משנית. עבורם, העניין המרכזי היה השלמת בניית המצבה על קבר האחים. ביום הזיכרון תשי"ז הונחו זרים על קבר האחים, אם כי בניית האתר עדיין לא הושלמה.²²⁵

למעלה: ביטוש קומפורטי, פרט מתוכנית קבר האחים בנבי יושע, 8 בפברואר 1956

למטה: אתר קבר האחים בנבי יושע

תגובות - ביקורת מול דברי שבח

בדצמבר 1949 שלח ועד "יד לבנים" מכתב לשאול אביגור, סגן שר הביטחון, בו נקבע כי "המצב בבתי הקברות אינו מניח את הדעת ולא נעשו כל הפעולות הדרושות לעניין ולהקמת מצבות הקבע."²²⁶ ואמנם, למרות המאמצים של המחלקה להנצחת החייל, בניית בתי הקברות הצבאיים התקדמה באיטיות. להקמה הפיזית של מתחמי הקבורה נוספה שאלת מראית העין. בעיתונות פורסמו טענות על הזנחה וזלזול, ומולן תשובות למקטרגים בניסיון להזים את הביקורת. גם אלה היו, אפוא, היבטים של מפעל הקמת בתי הקברות הצבאיים.

ביולי 1950, בעת שהכנסת חוקקה את חוק בתי הקברות הצבאיים, כתב משה מייזלס **במעריב** על "התמונה העגומה" המתגלה בעת ביקור בבתי הקברות הצבאיים. הוא התייחס למצבה הזמנית ש"דומה לשלט" ולצפיפות הקברים: "קבר ליד קבר, בצפיפות, בדוחק, הכל נראה כקבר אחים". מייזלס נזהר שלא לבקר את המחלקה להנצחת החייל, ואף הציג את ההסבר של משרד הביטחון, לפיו צפיפות הקברים הייתה פועל יוצא של האופן שבו החברה קדישא קברה את הנופלים. הוא גם הדגיש כי משרד הביטחון "מטפל במרץ" בבתי הקברות הצבאיים, אך הנושא מסובך בגלל העברת גוויות מבתי קברות, שדרשה אישור של ההורים השכולים. במאמרו ציין מייזלס לחיוב את בית הקברות הצבאי בראש פינה: "ראיתי בית קברות צבאי יחיד במינו, הוא בראש פינה. כאן רואים כי בקצת תכנון ורצון אפשר לשוות גם נוי וחוץ למקום. הצורה הארכיטקטונית מושכת את העין. אולם יתר בתי הקברות משאירים רושם עגום."²²⁷

כשבוע מאוחר יותר התפרסמו בעיתון **חרות** רשימי סיור בבתי הקברות הצבאיים. כמו עמיתו **במעריב**, הכתב התפעל במיוחד ממראה בית הקברות הצבאי בראש פינה: "במורד ההר שוכן בית העלמין. הרושם החיצוני עולה על בתי העלמין האחרים. מורגש כי כאן מסתיימת כבר עבודת השיקום והשיפוץ. טורים-טורים מסודרים הקברות, צורתם אחידה. מרובים כאן קברות האחים על הקברות הבודדים."²²⁸

במארכ 1951 הופיעה בעיתון **הבקר** רשימה ובה ביקורת נוקבת על מצבם של בתי הקברות הצבאיים. רשימה זאת הציגה תמונה שונה לחלוטין לגבי מצבו של בית הקברות בראש פינה:

סור לרגע אל בית הקברות בכנרת ונוכחך לדעת, כי במקום בו נטמנו גופותיהם של לוחמים אמיצים רק גלי אבנים נקבצו, וברזלי הכתובת של צבא הגנה לישראל נתונים לעקירה באצבע קטנה בלבד... עבור בן אדם הלאה על ההר אשר עם ראש פינה, בדרך העולה צפונה. הַנֶּס דרך הפשפש העלוב ובאים אל שורת קברים אשר יד לא מאומנת בנתה אותם, בקווים עקומים בגובה לא אחיד, ונזדעזע להכיר בין האבנים אבני שפה... וכבשת את נשימתך ועליך צפונה העיר וירדת במשעול אל שדות קברים עתיקי ימים ומצאת את חלקת המוות של צעירי ישראל והנה היא בראשית בניינה, והקברים מזה יָרְחִים לא הושלמו ומצבות נעקרו ומי יודע אם תחזורנה למקומן.²²⁹

בתגובה לדברי ביקורת אלה כתב י' פרסיץ, חבר המועצה הציבורית להנצחת החייל, על רשמיו מסיוורים שערך בבתי הקברות הצבאיים ברחבי הארץ:

בית הקברות הצבאי בראש פינה, 1954

חלקת הקברים הצבאיים בצפת

מסקנתו הייתה חד־משמעית: "חששתי שאמצא, חלילה, עזובה וחילול קודש", אך התברר לו וליתר ההורים השכולים שנטלו חלק בסיור כי "טעות הייתה בהרגשתנו" וכי "יש יד מטפלת ודואגת".²³³ בהמשך המאמר הוא פירט את המצב בבתי הקברות הצבאיים ובחלקות הצבאיות בכנרת ובראש פינה, בצפת, בחיפה ובנתניה. לאחר שמועצת ארגון "יד לבנים" שמעה את הדין וחשבון שכתבה המשלחת שביקרה בבתי הקברות הצבאיים, היא ציינה את "הפעולה היסודית והנאה שנעשת על ידי המחלקה להנצחת החייל".²³⁴

חודש לאחר מכן הופיעה בעיתון הארץ ידיעה ובה ביקורת נוקבת על הנעשה בבתי הקברות הצבאיים: "דומה שפרשת המצבות בבתי העלמין הצבאיים מקבלת ממדים של שעוררייה. הדבר נמשך שלוש שנים וטרם הגיע לכלל סיום".²³⁵ כדוגמה הביא הכתב את בית הקברות הצבאי בחיפה. על פי הדיווח, לאחר עיכובים רבים הובאו למקום מצבות מאבן ירושלמית, אך אלו הושלכו בשדה ללא סדר וצריך היה לסתת אותן שוב. זאת ועוד, לאחר שסודרו ערוגות הקברים ונבנתה סוללה שאמורה הייתה לשמש כבסיס למצבות, הוחלט לשנות

בכל המקומות הנקובים מעלה מצאנו עבודה עשויה להפליא. מצאנו בתי קברות וקברים בנויים לתפארת. נכון הוא כי לא רק במקומות שנקבת, כי אם בשום מקום העבודה טרם נגמרה, ובשום מקום טרם התקבלה באופן סופי מידי הקבלנים המוציאים אותה לפועל. בכל המקומות יש עוד מה להשלים. אבל בכל המקומות, מה שנעשה (ונעשה בתשעים ותשעה אחוז) נעשה יפה להפליא. לפי עניות דעתי (אינני לא קבלן ולא בנאי ולא אמן ולא אדריכל), זו לנו בפעם הראשונה מיום שבאנו לבנות את ארצנו מחדש, שאנו בונים דבר שהוא לתפארת האומה...²³⁰

פרסיץ התרשם במיוחד מהחלקה הצבאית בבית הקברות בצפת, והרעיף שבחים על האדריכל:

עלי, בן למשפחת חסידי חב"ד, עשה בית הקברות בצפת, שבו מצא את מקום מנוחתו יוצר הקבלה האר"י, רושם אדיר ומזעזע ממש. ויכול להיות כי מקצת מהרגש הזה עבר גם לרושם שהתרשמתי מהחלקה הצבאית בבית חיים מיוחד במינו זה. אבל ברגש של סיפוק מיוחד נוכחתי לדעת כי האדריכל של משרד הביטחון (יעמוד נא במקום זה האיש הצנוע הזה על הברכה על רעיונותיו וטעמו הנפלאים) השכיל לתפוס את הרוח המיוחדת המרחפת על מקום קדוש זה, והתחיל בבניית גדר מסביב לחלקה הצבאית, אשר בטעמה ובכוחה עולה היא לדעתי על כל מה שראיתי בארץ... [אף אחד מהמומחים] לא יגיד כי בזה שנעשה בבית הקברות בצפת, ובייחוד בגדר, אין טעם ואין רוח. יש רוח באבנים האלה!²³¹

ניכר שהחלקה הצבאית בבית הקברות בצפת עוררה רושם רב. בהתייחסו לבתי הקברות הצבאיים כ"פנתיאון גבורה", כתב אפרים תלמי: "מפליאה בייחוד חלקת הגיבורים בצפת, בירת הגליל העליון. מחשבה וכישרון הושקעו בתכנון חלקת הקברות והיא כפינת יגון רבת נוי, מופלאה ומיוחדת במינה בתוך בית הקברות העתיק של צפת".²³²

אב שכול אחר, שהשתתף בסיור של משלחת הורים שכולים מטעם ארגון "יד לבנים" בבתי הקברות הצבאיים במאוס 1951, הגיב לביקורת שהופיעה בעיתון **הבקר** במאמר שפרסם בעיתון **דבר**.

בהמשך הבנייה סימן להזנחה וליחס לא נאות. מי שהיה קרוב למפעל בניית בתי הקברות והכיר את התוכניות ואת הקשיים הכרוכים בביצוען, העריך את ההתקדמות שנעשתה. הביקורת שהופיעה בעיתונות גרמה אמנם לאי־נעימות במחלקה להנצחת החייל, אך מבחינת המחלקה נודעה חשיבות מיוחדת דווקא לחוות דעתם של חברי המועצה הציבורית להנצחת החייל שליוו את המפעל ושל אישים בכירים במשרד הביטחון.

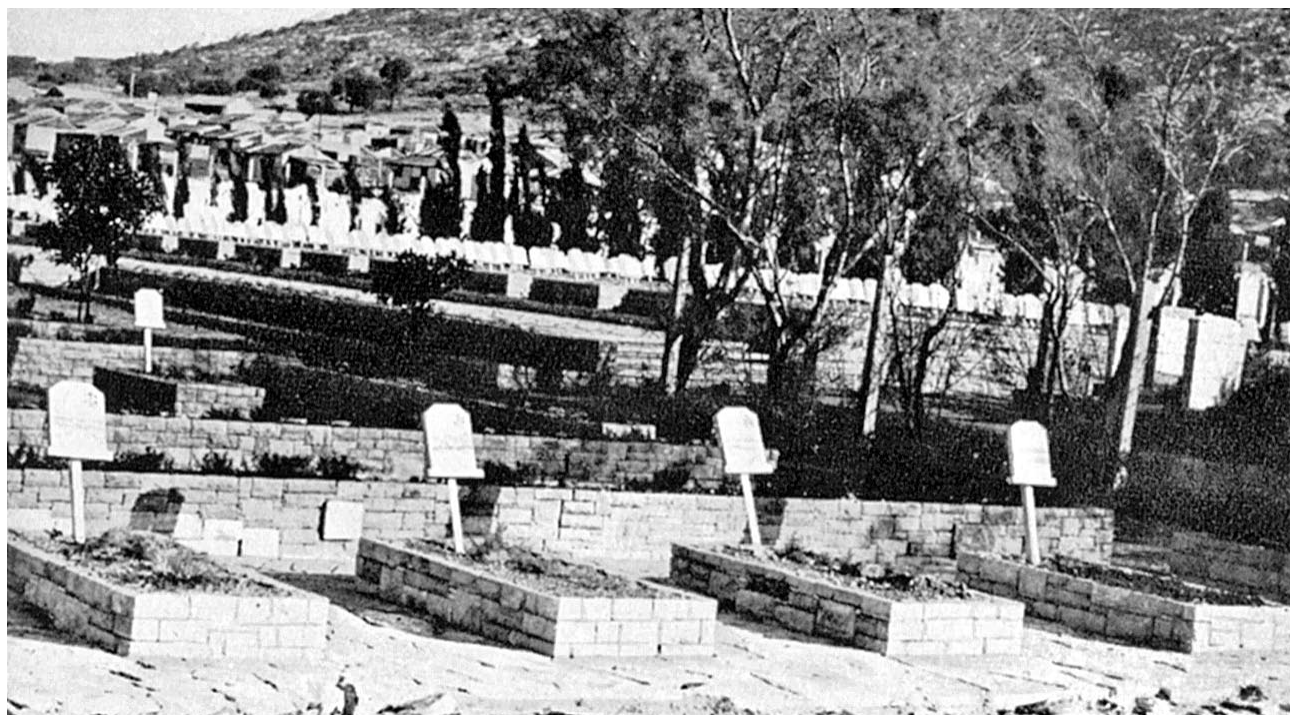
במאי 1952, לאחר שנכח בטקס האזכרה בבית הקברות בכפר ורבורג, כתב ראש אגף הכספים במשרד הביטחון ליוסף דקל: "בית הקברות עושה רושם נאה, מסודר בהחלט ומחלקתך ראויה להערכה מיוחדת".²³⁷ לאחר הסיוור שערכו חברי המועצה הציבורית להנצחת החייל בבתי הקברות הצבאיים בצפת ובנתניה לפני יום העצמאות

חלקה בבית הקברות הצבאי בחיפה

את התוכנית. במת ההצדעה שהוקמה נהרסה, כדי לבנות אחרת במקומה. לדעת הכתב, כל אלה היו "שיטות חלמאיות".

בתגובה לביקורת על המצב בבית הקברות הצבאי בחיפה, מסר האגף ליחסי ציבור של משרד הביטחון כי הסיתות המקורי של המצבות לא היה מושלם, ולכן נדרש הקבלן המבצע לסתת שוב חלק מהן על חשבוננו.²³⁶ כמו כן נמסר מטעם המחלקה להנצחת החייל, כי הידיעה על הריסת במת ההצדעה לא הייתה נכונה וכי הבנייה התקדמה לפי תוכנית האדריכל, וללא כל שינויים. הסיפא של התגובה העיד על תחושת העלבון של המחלקה להנצחת החייל על מה שמבחינתה הייתה ביקורת לא מוצדקת: "האגף ליחסי ציבור זימן לא פעם עיתונאים לבתי העלמין הצבאיים, וכל העיתונות ציינה את הישגי המחלקה נוכח התנאים האובייקטיביים הקשים מאד של הפעולה עצמה. גם אנשי ציבור נתרשמו מטיבה של העבודה".

מי שסבר כי הקמת בתי הקברות צריכה הייתה להסתיים, ראה

לתרגם את הדרישה הרעיונית לשפה אדריכלית. על הצלחתו של אשר חירם להציע פתרון ראוי ניתן ללמוד מדבריו של יוסף דקל, לפיהם חירם הצליח ליצור "תרבות צבאית של בית קברות יהודי".²⁴² דקל לא פירט. במאמר שפרסם במאי 1951 **במעריב**, הציע נתן טירה תובנות מקוריות בנוגע לאופיו ה"צבאי" וה"יהודי" של בית הקברות ההולך ונבנה על שיפולי הר הרצל. בהתייחסו לצמחייה הוא כתב: "כך הוא בית קברות צבאי יהודי: פרחים ועצים".²⁴³ להבחנתו של טירה, הצמחייה אינה עניין פונקציונאלי בלבד, אלא מאפיין מהותי. בנוסף הוא כתב, שמה שמאפיין את המקום כבית קברות יהודי הוא דווקא היעדרו של הסמל היהודי הברור מאליו - מגן דוד. לדבריו, הפרדוקס הוא רק לכאורה; משמעות היעדרו של הסמל מובנת בהשוואה המתבקשת בין בית הקברות שתכנן חירם ובין בתי קברות צבאיים לא־יהודיים: "עוד דבר מיוחד במינו הופך מקום זה לבית קברות יהודי: אין בו מגן דוד - אות יהודי נצחי זה שלפיו הבחנו תמיד את קברו של היהודי שנפל בין הגויים ומצא את מנוחתו האחרונה בבתי הקברות הצבאיים שבעולם. כאן אין צורך בסימני היכר מיוחדים. שטח הקברות כולו חוסה בצל המגן דוד".²⁴⁴

הרביעי, שלח ראש המחלקה להנצחת החייל מכתבים לראשי הערים ובהם הבעת "קורת רוח מהסידור והטיפול" בחלקות הצבאיות ובבתי הקברות הצבאיים שבערים אלו.²³⁸ בטקס הסרת הלוט מעל האנדרטה בבית הקברות בנגבה הביע דובר מטעם הקיבוץ את הערכתו לאדריכל אשר חירם, ששיווה למקום "צורה נאה ומעוררת כבוד".²³⁹ עם התקדמות הבנייה של בתי הקברות הצבאיים שככה הביקורת על מה שנראה היה כהזנחה וזלזול. עיתונאי שנכח בטקס הזיכרון שנערך בבית הקברות הצבאי בחיפה באירוע לציון יום שחרור העיר בתשי"ד, שלוש שנים אחרי הביקורת שנמתחה על המצב ששרר בו, שיבח את מראה המקום: "נתרשמתי מהטיפול המסור בקברים, המקום מסודר ונקי, העשבים מנוכשים, החלקות מגודרות בירק, ומורגש כי יש יד דואגת לשטח זה".²⁴⁰

"צורה לבית עלמין יהודי"

הדרישה מהמשתתפים בתחרות לתכנן בתי הקברות הצבאיים, שהתפרסמה באפריל 1949, הייתה "לחפש צורה לבית עלמין יהודי בהתחשב עם העבר, ההווה והמסורת היהודית".²⁴¹ המתכנן נדרש

על בית קברות זה בכלל לא ארבה במילים. כבר עתה, אף על פי שהוא עדיין אינו קרוב לסיומו המוגמר, כל עין מרגישה כי כולו הנהו יצירה אמנותית לתפארת האומה.

יצחק פרסיץ (דצמבר 1954).²⁴⁵

קבורתו של הרצל בירושלים

הבאתו של בנימין זאב הרצל לקבורה בארץ ישראל עלתה על סדר היום של התנועה הציונית כבר בשנות העשרים של המאה העשרים. הקונגרס הציוני ה"ד, שהתכנס בשנת 1925, קיבל החלטה מפורשת לפעול בנושא זה. ההחלטה חזרה והתאשרה בקונגרסים הציוניים הט"ז (1929), ה"ח (1933) והי"ט (1935). ביצוע ההחלטה היה כרוך בקשיים. היעדרה של ריבונות יהודית והתלות ברשויות המנדט הבריטי יצרו קושי מסוג אחד, אליו נוסף קושי שני: ההסכמה בקרב מנהיגי היישוב והתנועה הציונית שהנושא רגיש, במיוחד בגלל המשמעות ההצהרתית שתהייה למימוש ההחלטה בתקופה שבה ההתנגדות הערבית לציונות נעשתה גורם בעל חשיבות רבה בסדר היום הציוני.

קושי נוסף, בעל משמעות טכנית לכאורה, היה נעוץ בשאלה היכן יש לקבור את הרצל בארץ ישראל. שאלת מיקומו של אתר הקבר התבררה כבעייתית במיוחד. במסגרת הדיון הנמשך בשאלה זו הועלו כמה אופציות, שביטאו תפיסות רעיוניות וערכיות שונות. המתמודדות העיקריות על הכבוד לשמש כמקום קבורתו של הרצל היו חיפה וירושלים. הטענה כי הרצל ביקש לפני מותו להיקבר בחיפה, בה ראה את "עיר העתיד" של ארץ ישראל המתחדשת, נתנה תוקף לדרישה לקבור אותו שם. לעומת זאת, מנחם אוסישקין טען כי המקום הראוי לקבור בו את הרצל היא ירושלים, הבירה ההיסטורית. ב-1935, לאחר שדו"ח רשמי של ההסתדרות הציונית קבע כי אין כל ראייה לכך שהרצל ביקש להיקבר בחיפה, התקבלה ההחלטה כי "מקום מנוחתו האחרון של הרצל צריך להיות בירושלים, בירת ארץ ישראל, וזאת כי גם הרגש הלאומי והמומנט הפוליטי, הלאומי וההיסטורי עושים את ירושלים לחלופה היחידה".²⁴⁶

הדיונים בנושא זה נמשכו עד שלהי שנות השלושים. לאחר פרוץ המאורעות (1936-1939), ירד הנושא מסדר היום הציוני, אך שב ועלה לאחר תום מלחמת העולם השנייה. החלטת עצרת האו"ם מכ"ט בנובמבר 1947 בדבר חלוקת ארץ ישראל לשתי מדינות העניקה לנושא חשיבות מחודשת. הקמתה של מדינת ישראל בה' באייר

והעובדה שמהפסגה נשקף נוף מרהיב לכל הכיוונים.²⁵⁰

הפסגה, המתנשאת לגובה של 834 מטר מעל פני הים, היא הנקודה הגבוהה ביותר בירושלים. היא נשקפת לרוב חלקי ירושלים והיישובים היהודים בסביבה, כולל ארזה, שם נטע הרצל עץ ארז בעת ביקורו בארץ ישראל ב־1898. הגבעה גם נשקפת להרי יהודה, הרי אפרים הרי חברון והרי מואב מעבר לירדן. היא מצטיינת ביופי הנוף והיא מתאימה מאין כמוה לפיתוח ותכנון.

הכוונה המקורית הייתה לערוך את טקס הקבורה של הרצל בירושלים בפברואר 1949, במקביל לטקסים שליוו את פתיחת דיוני האסיפה המכוננת בירושלים. משלא הסתייע הדבר, נראה היה שהטקס יתקיים בפסח. מכיוון שגם הפעם לא הסתייע הדבר, נדמה היה כי תאריך היעד הוא כ' בתמוז, יום השנה למותו של הרצל. גם במועד זה לא התקיים הטקס. בסופו של דבר הובא ארונו של הרצל לקבורה באוגוסט 1949. כפי שניתן ללמוד מהעיתונות העברית, העובדה שהקבורה מחדש של הרצל לא נערכה ביום פטירתו, וכן החלטת הרשויות להגביל את השתתפות הציבור הרחב בטקס הקבורה, גרמו תחושה של אכזבה.²⁵¹

טקס הקבורה קידש את פסגת הר הרצל, שעד אז הייתה חסרת כל ייחוד, והפך אותה לאתר לאומי טעון משמעויות ציוניות. במהלך הטקס הוכרז אתר הקבורה כמרכז הסמלי של מדינת ישראל: נציגי היישובים שהוקמו במסגרת מפעל ההתיישבות הטמינו שקי אדמה מיישוביהם בקבר הפתוח. פעולה זאת הדגישה את הקשר שבין חזונו של הרצל ובין הגשמתו. היא גם הפכה את הקבר לסמל של האחדות הטריטוריאלית של מפעל ההתיישבות הציונית.

כשהתברר באפריל 1949 כי הרצל עתיד להיקבר על פסגה בכניסה לשכונת בית וגן בירושלים, הציעה ועדת השמות העירונית לקרוא לרחוב המוביל לבית וגן על שמו.²⁵² בנובמבר 1949 החליטה מועצת העירייה לקרוא לדרך המובילה לקבר הרצל בשם "שדרות הרצל".

בראשית נובמבר 1949 נעשו הצעדים הראשונים לתכנון האתר ומצבת הקבר. בהתאם להסכם בין הקק"ל ובין הסוכנות היהודית, הוטל על הקק"ל לדאוג לטיפול הסביבתי של האתר, בעוד הסוכנות היהודית הופקדה על הצבת מצבה זמנית. באפריל 1950 נקבע כי נציגי הממשלה יהיו שותפים לחבר הנאמנים המופקד על האתר,

תש"ח הביאה לכך שקבורתו מחדש של הרצל בארץ ישראל נעשתה לקדימות ציונית: לא ביטוי של כבוד והערצה לחוזה המדינה בלבד, אלא גם הצהרה חד־משמעית על הריבונות היהודית והכרזה על מדינת ישראל כהגשמת חזונו של הרצל.

בדצמבר 1948 הוקמה ועדה מיוחדת לקביעת פרטי קבורתו מחדש של הרצל בישראל. חברי הוועדה ייצגו את רשויות המדינה ואת הארגון הציוני העולמי. ב־21 בדצמבר 1948 אישרה הוועדה את הבחירה בירושלים כמקום קבורתו מחדש של הרצל, למרות שחיפה, תל אביב והרצלייה ביקשו לזכות בכבוד.²⁴⁷ באותה עת, המעמד המדיני של ירושלים טרם הוכרע. לפי תוכנית החלוקה של האו"ם נועדה ירושלים להיות מובלעת בשליטה בינלאומית, אך בעקבות מלחמת העצמאות חולקה העיר בין ממלכת ירדן ובין מדינת ישראל. הבחירה בירושלים כמקום בו ייקבר חוזה המדינה היהודים הייתה מסר פוליטי ברור על הכללתה של העיר במסגרת הריבונות הישראלית ועל התפקיד המיועד לה כעיר הבירה של המדינה החדשה, גם אם הדברים עדיין לא נאמרו במפורש. בהתאם להודעה פומבית של הסוכנות היהודית, "זה ברור ומובן מאלי שמוקם מנוחתו של יוצר רעיון המדינה היהודית הוא בבית אותה המדינה". קבורתו של הרצל בירושלים הייתה, אפוא, ביטוי למעמדה של העיר כבירת ישראל, על אף שהקהילה הבינלאומית דבקה בתוכנית החלוקה ובהחלטה על היותה של ירושלים "גוף נפרד" האמור להימצא בשליטת האו"ם.

הוועדה בדקה שמונה חלופות שהוצעו לאתר הקבורה.²⁴⁸ הניתוק של הר הצופים מירושלים המערבית הוציא מהחשבון את מערת ניקנור שבהר, שם נקברו פינסקר ב־1934 ואוסישקין ב־1941.²⁴⁹ הרעיון לקבור את הרצל בבית קברות קיים, "בין יהודים", נדחה. מבחינתם של חברי הוועדה, שני קריטריונים היו מכריעים בתהליך הבחירה: בעלות יהודית על שטח הקבורה ושיקולי ביטחון, כלומר שהאתר לא יהיה מטרה להפגזות תותחים ירדניים מהשטחים שבשליטת ירדן. ההפגזות הירדניות במהלך מלחמת העצמאות הוכיחו עד כמה ירושלים היהודית הייתה פגיעה להפגזות, ואפשרות זו נלקחה בחשבון בעת החיפוש אחר אתר קבורה מתאים לשם יובא ארונו של הרצל.

הבחירה נפלה על פסגה חשופה באזור בית וגן, במבואות המערביים של ירושלים. מעבר לנגישות האתר, הנקודה המרכזית שהביאה להעדפתו הייתה השליטה הטופוגרפית שלו בנוף המקומי

וההערכה של עם ישראל כלפי הרצל" וכי עליה "להשתלב בנוף ההיסטורי של ירושלים, עיר המלכים ומקום מושבה של הנבואה". המשתתפים בתחרות נדרשו להתחשב בהגבלות שמטילה המסורת היהודית, המתמצות בציווי "לא תעשה לך פסל וכל תמונה". עד קביעת הצורה הסופית של מצבת הקבר הוצבה באתר מצבה זמנית - לוח אבן שטוח עליו נחקק השם הרצל.

התוכנית שזכתה בתחרות הפומבית הייתה של האדריכל קלרוין, שישב בחבר השופטים בתחרות לעיצוב בתי הקברות הצבאיים ומי שיהיה מאוחר יותר גם מתכנן בניין הכנסת. ב־1960 הוצבה מצבת הקבר: גוש אבן שחורה במשקל 16 טון. על דפנות מצבת הקבר נחקקו השם הרצל באותיות מוזהבות ותאריכי הלידה והפטירה שלו.²⁵⁴

המצבה הזמנית על קבר הרצל

ובכך נקבע כי עיצובו של האתר ותפעולו יהיו באחריות משותפת של המדינה ושל ההסתדרות הציונית העולמית. ביולי 1952 הוקמה ועדת ביצוע שחבריה היו נציגי הממשלה ונציגי ההסתדרות הציונית העולמית.

אחוזות קבר של מנהיגים לאומיים, כמו המאוזוליאום של לנין במוסקבה או של אתא טורק באנקרה, יצרו דגם לחיקוי: קיומם קבע את הצורך לתרגם תחושות של כבוד והערצה למנהיג לעיצוב אדריכלי מרשים של אתר הקבורה. ב־11 בספטמבר 1950, פורסמו ההנחיות למשתתפים בתחרות לעיצוב מצבת הקבר. הייתה זו תקופה של משבר כלכלי ושל צנע, שגרמה לכך שבהנחיות הופיעה דרישה מפורשת לפשטות וצניעות, כפי שראוי "לתנועה עממית ולמדינה צעירה שנאבקת על קיומה ועסוקה במפעל קיבוץ הגלויות".²⁵³ עוד נקבע, כי תוכנית מצבת הקבר צריכה להיות "ביטוי לרגשות הכבוד

העצמאות התפעולית של שני אזורי ההר באה לידי ביטוי בכך שלכל אחד מהם הייתה כניסה נפרדת. בה בעת, המשמעות הסמלית של מיקום בית הקברות הצבאי בירושלים בהר הרצל, הקנתה לו מעמד מיוחד בין כל בתי הקברות הצבאיים: "בית הקברות בירושלים על הר הרצל יהיה בעתיד בית הקברות המרכזי הלאומי של צבא הגנה לישראל, ולשם כנראה יועברו כל אלה שבהתאם להחלטות מיוחדות יועברו מהגולה לישראל. בבית קברות זה תסודר המצבה לכל החיילים הנעדרים שלא באו לקבר ישראל וכמו כן יועברו לשם גופות הצנחנים הקבורים באדמת נכר".²⁶⁰

ההלוויות הראשונות בבית הקברות הצבאי בהר הרצל נערכו בסתיו 1949. ב־17 בנובמבר נטמנו שם בקברי אחים כ־300 חללי ההגנה וצה"ל: חללי שיירת הל"ה, חללי גוש עציון והנופלים בקרבות על הרדאר ולטרון, שגופותיהם נאספו בשטח האויב. כמו כן נטמנו בהר חללים שנקברו קבורת ארעי בשייח' באדר (גבעת רם). היבט חשוב של המעמד הייצוגי של בית הקברות הצבאי בהר הרצל היה תפקודו כפנתאון הגבורה של מאבק היישוב היהודי בגרמניה הנאצית ושותפותיה.²⁶¹ במארכס 1950 הובא לארץ ארונה של חנה סנש, שנשלחה ב־1944 כצנחנית להונגריה, נתפסה והוצאה להורג. הארון הגיע לחיפה, משם עבר מסע ההלוויה לקיבוץ שדות ים בו התגוררה, לתל אביב, ולבסוף לירושלים.²⁶² ב־27 במארכס הוצג הארון בחצר המוסדות הלאומיים, והציבור יכול היה לחלוק כבוד אחרון. טקס האשכבה בבית הקברות הצבאי היה טקס ממלכתי בעל סממנים צבאיים, בו השתתפו ראש הממשלה, שרים וחברי כנסת. הלווייתה הממלכתית של חנה סנש שיקפה את המעמד המיוחד של סיפור הצנחנים־השליחים באתוס הגבורה הישראלי: הם שייצגו את המאמץ של היישוב היהודי בארץ לסייע למאמץ המלחמתי של בעלות הברית וליהודים באירופה.

בספטמבר 1952 הגיעו לישראל מצ'כוסלובקיה ארונותיהם של חביבה רייק ורפאל רייס ונקברו בטקס ממלכתי־צבאי בהר הרצל, בקרבת קברה של חנה סנש. ב־28 בנובמבר 1954 נערך בהר הרצל טקס נוסף, במהלכו הוסר הלוט מעל ארבע מצבות שהוקמו מעל קברים ריקים בחלקת הצנחנים. מצבות אלה הניצחו את זכרם של הצנחנים צבי בן־יעקב, אבא ברדיצ'ב, פרץ גולדשטיין ואנצו סירני, שנתפסו ומצאו את מותם במחנות ריכוז, לשם נשלחו על ידי הנאצים.

בית הקברות הצבאי

תחומי ההר הפונים מזרחה – אל בירת ישראל יציצו; הפונים דרומה – אל הר הרצל יעפילו; גבולות הצפון עם שכונת יפה נוף יתחברו, ומורדות המערב – אל הר הקסטל ישקיפו.
(חיים גלעד, 1956).²⁵⁵

בית הקברות הענק חובק צלעות הר הרצל מצפון ומזרחה. ממול הר הזיכרון. הוד ירושלים חופף עליהם כנר תמיד.
(א' ח' אלחנני, 1956).²⁵⁶

כ־250 מחללי הקבר על ירושלים וסביבותיה היו קבורים בבית הקברות הצבאי בשייח' באדר, באתר שמיועד היה להיות קריית הממשלה. באמצע 1949 פנה ראש המחלקה להנצחת החייל, יוסף דקל, לקרן הקיימת לישראל בבקשה להקצות שטח מתאים – כ־40–50 דונם – לבית קברות צבאי בירושלים.²⁵⁷ לאחר בחינת ההצעות השונות התברר כי "[...] השטח המתאים ביותר הוא חלק מהגבעה המיועדת לשמש קבר הרצל". כפי שדיווח דקל, "לפי דברי המטפלים, יספיק השטח לתוכנית של קבר הרצל, ויהיה שטח מתאים לבית קברות צבאי, וכנראה שעל גבעה אחת יהיה הקבר של יוצר החזון הציוני ובית הקברות של מגשימי הציונות".²⁵⁸ מיקומו של בית הקברות הצבאי בהר הרצל לא התקבל באהדה אצל המופקדים על בניית אתר הגבורה של הרצל. ימים ספורים לפני שדקל דיווח על ההחלטה למקם את בית הקברות הצבאי בשיפולי הר הרצל, דיווח יוסף קרויטנר, איש מחלקת הארגון של הסוכנות היהודית, לברל לוקר, יושב ראש הנהלת הסוכנות: "במקום [הר הרצל - מ.ע.] פגשנו את האדריכל קלריוין. הוא סיפר על הכוונה למצוא שטח על הגבעה, למטה מן הפארק שנועד לקבר הרצל, לשם הקמת בית קברות לחללי מלחמת ירושלים. אנו הבענו ספקות אם רצוי לקשר את גבעת הרצל עם איזו תוכנית אחרת, ובפרט עם הקמת בית קברות".²⁵⁹

מלכתחילה היה ברור כי המתחם האזרחי והמתחם הצבאי יהיו נפרדים במובהק בנוף המקומי באמצעות עצים שיינטעו בשטח המפריד ביניהם. המחלקה להנצחת החייל גם התחייבה שבניית בית הקברות הצבאי לא תפריע לתכנון אתר הגבורה של הרצל ולבנייתו.

בית הקברות נבנה על מדרון תלול, מה שחייב עבודה רבה בהכשרת השטח. עיקר העבודה התכנונית היה יצירת קונפיגורציה של חלקות קבורה נפרדות המקושרות אחת לשנייה על ידי מעברים ושבילים. בניגוד לבתי קברות שנבנו במישור, יצירת שטחי הקבורה דרשה בניית טראסות וקירות תמך.

התוכנית המוקדמת ביותר של חירם לבית הקברות הצבאי בהר הרצל המצויה בידינו מתוארכת לפברואר 1950, ומציגה את הקונצפט התכנוני שהנחה את האדריכל. כביש הגישה שחיבר את שדרות הרצל לבית הקברות הצבאי המשיך כשדרה המרכזית, שבתוכניתו

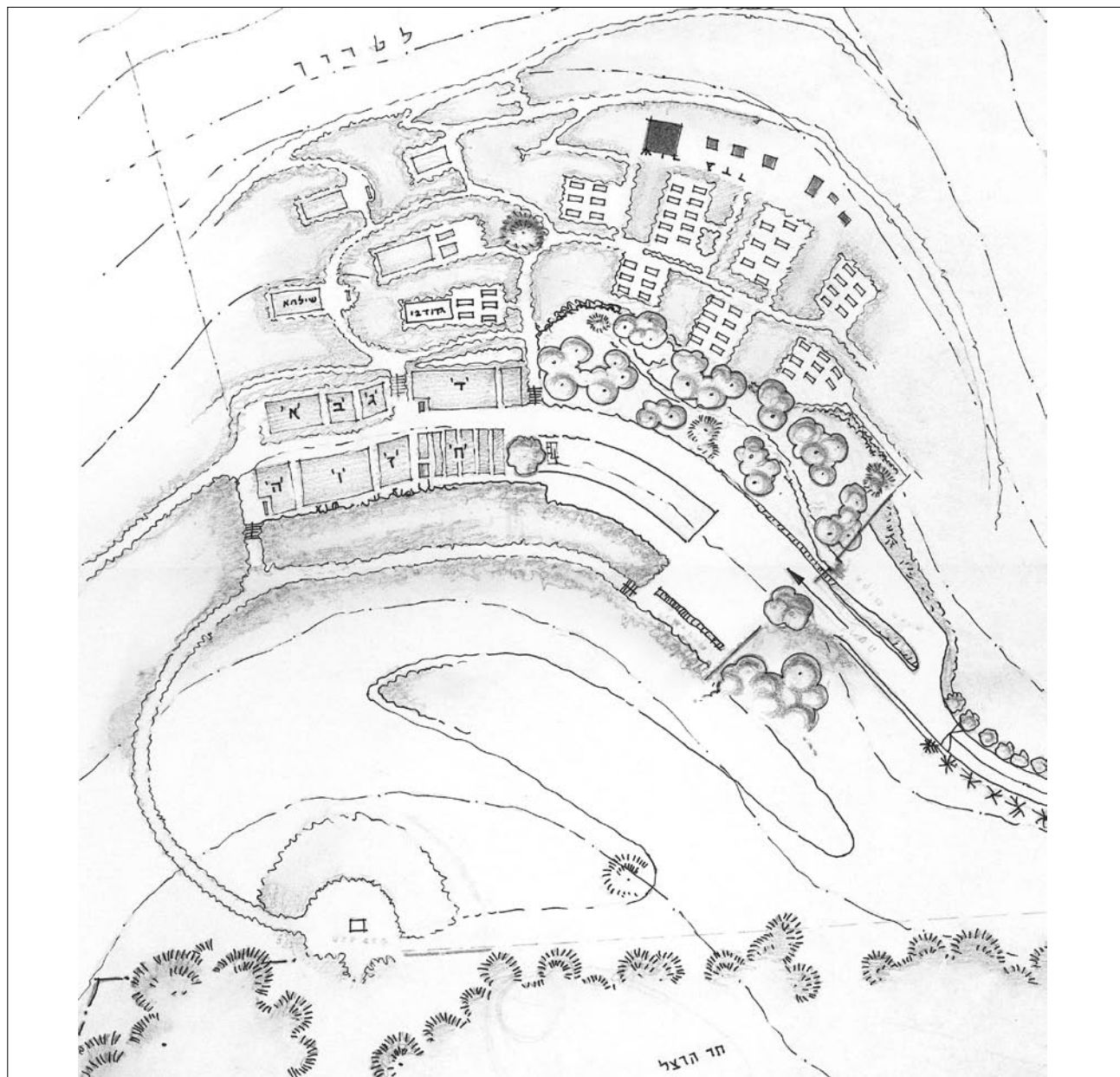
הכנת התשתית הפיזית לבית הקברות הצבאי על הר הרצל החלה בסתיו 1949. בשלב זה עדיין לא היה ברור כמה חללים יועברו לקבורה במקום ומתי תיעשה ההעברה. הכנת התשתית כללה סלילת כביש גישה באורך של כחצי קילומטר, יישור הקרקע "וסידור טראסות בשביל מספר קברים"²⁶³. התקציב הנדרש היה 15,000 לירות. בספטמבר 1949 דיווח העיתון **דבר**: "בית הקברות הצבאי שיסודר בהר הרצל יהיה הגדול והמפואר ביותר במדינה. בקרוב מתחילים בהכנת השטח, בעשיית מדרגות האבן ובשאר עבודות השיפוץ הדרושות. בימים אלה מתחילים בסלילת כביש שיחבר את הר הרצל עם כביש בית וגן-בית הכרם"²⁶⁴.

העבודה על בניית בית הקברות הצבאי בהר החלה בראשית 1950. הקבלן המבצע היה "סולל בונה". אשר חירם היה "האדריכל והמתכנן את העבודה"²⁶⁵. הוא גם פיקח על עבודת הקבלן המבצע.

למטה: בית הקברות הצבאי בהר הרצל, 1951. מימין לשמאל: יוסף דקל, נח דגוני, אשר חירם

בעמוד ממול: אשר חירם, התוכנית הראשונה של בית הקברות הצבאי בהר הרצל, פברואר 1950. למטה משמאל: חלקת הקבר של חנה סנש

קירות תמך בבית הקברות הצבאי בהר הרצל

מורכבת פסיפסים מרובים, כל אחד ואופיו המיוחד, אך קשר של מחשבה ורגש טווי בין כל פרט ופרט.²⁶⁶

מעבר לקומפוזיציה הבסיסית של מכלול החלקות וקירות התמך, היצירות של האדריכל המתכנן התבטאה גם בפרטים אדריכליים קטנים לכאורה, שהייתה בהם אמירה שמעבר לפונקציונאלי ולאחידות המתחייבת. השורה העליונה של האבנים בקיר אינה מסתיימת בקו ישר, אלא משוננת, בנויה מאבנים המזדקרות כלפי מעלה. לכך הייתה משמעות סמלית: "סמל לחזון העצמות היבשות של יחזקאל". על פי חיים גלעדי, סידור זה של אבנים משוננות יצג את חזונו של האדריכל: "בלילות ירח, עת מיליוני רסיסים של קרניים זהובות מתנפצים אל האבנים הזקופות הללו - הילה ערפילית מרחפת עליהן והן כאילו קמות ומזדקפות כעצמות היבשות, זרועות הידיים מתרוממות אל על ולחש נשמע: 'לחיות, לחיות! לקום מתוך המיית לב ההורים, לקום לתחייה בנשמת-עם!'²⁶⁷

חלקות הקבורה שנבנו על טראסות הוקדשו כל אחת לקבוצת חללים שנאספו משדות הקרב של מלחמת העצמאות והובאו לקבורה בהר. חלקות הקבורה הנפרדות ייצגו כל אחת פרק היסטורי וזירת מלחמה גיאוגרפית. בתוכניתו של חירם מפברואר 1950 סומנו החלקות שם נטמנו חללי לטרון, שילטא, דיר איוב ונווה יעקב. במעלה

של חירם נקראה "דרך הגיבורים". השדרה המרכזית נבנתה על המדרון והיא מתעקלת בעלייה לכיוון מערב. אורכה כ-250 מטרים ורוחבה ארבעה מטרים.

הטופוגרפיה המקומית הייתה אילוף, אך גם הציעה אפשרות לפתרונות יצירתיים. חלקות הקבורה נבנו במפלסים שונים, בצורת טראסות הנתמכות על ידי קירות אבן ו"גולשות" במורד ההר. הקומפוזיציה המרחבית של הנוף המקומי הוגדרה על ידי הניגוד בין הצייר האופקי של חלקות הקבורה והרחבות בהן נבנו האנדרטאות ובין הצייר האנכי של קירות התמך. הרחבות המקיפות את חלקות הקבורה וקירות התמך רוצפו ב"אבני פרא" בעלות גוון אדמדם או לבן-אפור. החלקות והרחבות לא היו אחידות בגודלן. הן היו רחבות בתחתית ההר, ונעשו צרות במהלך העלייה בדרך הגישה המתעקלת כלפי מעלה. רשת של דרכי גישה ומדרגות חיברה את החלקות זו עם זו ובין ובין השדרה המרכזית של בית הקברות.

במאמר שראה אור בינואר 1956 כתב חיים גלעדי, הגנן הראשי של הר הרצל ושותפו של חירם ביצירת הנוף המקומי: "תוכנית מלאת חזון הולכת וקורמת עור וגידים. המתכנן האדריכל האמן ד"ר אשר חירם יצק כאן בכל אבן שירה ואמנות. כל ההר כתמונה עצומה

בית הקברות הצבאי בהר הרצל, יום העצמאות תשי"ד

"הדוכן" בבית הקברות הצבאי בהר הרצל, 1954

אבנים מעובדות למחצה בגוון אדמדם, שנחצבו במחצבות באזור ירושלים. הקומפוזיציה של הרחבה הצרה והארוכה שתכנן חירם יצרה פרספקטיבה של עומק, הממקדת את מבטו של המבקר בקצה, שם ניצבו ה"דוכן" ונר התמיד.

הקומפוזיציה האדריכלית של הטראסות הייתה פונקציה של יחסי הגומלין בין סוגי האבנים ששימשו לבניית הקירות ולבניית הקברים. חירם הקפיד לשבור את המונוטוניות של משטחי האבן, שהם מרכיב דומיננטי באסתטיקה המקומית, על ידי שיבוץ אבנים בגדלים שונים ובגוונים טבעיים שונים. בקירות בולט לעיתים סלע טבעי בתחתית או בקצה העליון של הקיר, ובריצוף בולט לפעמים סלע טבעי מעל פני השטח. הקירות והריצוף נבנו בבנייה "פראית": הסיתות הגס של אבני הגוויל מהם נבנו קירות האבן, וצורתן הלא-משוכללת מבחינה גיאומטרית של אבני המרצפת המשובצות

אזור בית הקברות הצבאי בהר הרצל, 1954

הדרך המתעקלת, בחלקה נפרדת, נקבע המקום בו תיטמן במארס 1950 חנה סנש. אב שכול שביקר בבית הקברות הצבאי בדצמבר 1954, במסגרת סיור של המועצה הציבורית להנצחת החייל, הביע את התפעלותו מסידור זה של חלקות הקבורה: "לדעתי, הסידור הוא מיוחד במינו, כי הוא מגולל את כל פרשת מלחמתנו. כל קבוצת קברים ומצבות מגלמת שלב מסוים וקרבות מסוימים במלחמה, וכולן יחד משקפות את כל מהלך מלחמת השחרור, על הניצחונות, המפלות והתוצאות".²⁶⁸

בין האלמנטים הראשונים שנבנו בהר הרצל היה ה"דוכן" (שכונה גם "במה" או "מזבח"). מבנה זה היה קיר בנוי אבן ועליו שלושה ווים מהוקצעים לתליית זרים בעת אזכרות וטקסי זיכרון. לצדו של המבנה ניצב נר התמיד מגולף באבן. אלמנט אדריכלי זה אינו מופיע עדיין בתוכנית של חירם מפרברואר 1950, והוא נבנה זמן קצר לפני יום העצמאות השני של מדינת ישראל כמוקד הטקסי של מרחב הזיכרון ההולך ומתממש בנוף.

ה"דוכן" נבנה בקצה רחבת הטקסים המרכזית של ההר, שגם היא אינה מסומנת עדיין בתוכנית מפרברואר 1950. הרחבה ממוסגרת על ידי מרצפות אבן שהקיפו שטיח דשא מוארך. בשטח המרוצף שובצו 130 לוחות שיש אפורים-כסופים, מחוברים ביניהם על ידי

בנוף המקומי. מעל הכניסה אליה נבנתה קשת אבן ונחקקה כתובת המספרת כי היא התגלתה ב־1954. היה בכך מסר סמלי היה של שילוב הישן והחדש - נושא מרכזי בתקופה שבה הארכיאולוגיה של העבר היהודי בארץ ישראל הייתה היבט חשוב של האתוס הציוני.

בפסגת ההר נבנתה חלקת הצנחנים, ובה שבעה קברים. שלושה קברים אמיתיים וארבעה ריקים. הקומפוזיציה של חלקת הצנחנים שבמעלה המדרון היא בצורת V: ממבט מלמעלה יוצרים הקברים מבנה של שבעה מטוסים בדרכם למשימה. מצבות הקברים נבנו מאבן שיש אפורה וכל מצבה הוקפה בצמחיה בצורת עיגול.

בתצלומים מוקדמים שלו נראה בית הקברות בהר הרצל כאתר בניה. לעין עכשווית בולט במיוחד בתצלומים אלה היעדר הצמחייה. השוואה בין בית הקברות במתכונתו הנוכחית ובין מראהו בשנותיו הראשונות מלמד על חשיבות הצמחייה שנשתלה בהר לאסתטיקה של הנוף המקומי. למעט עץ החרוב שליד ה"דוכן", המופיע בתצלומים

מעשה פסיפס, היו מחווה לנוף הסלעי המקורי של ההר. חלקת הל"ה כללה קברים נפרדים, ביניהם נשתלו שתילי רוזמרין. קבר האחים בו נטמנו שרידי 159 מגיני גוש עציון היה הגדול ביותר בארץ. הוא נבנה בצורת מלבן שצדדיו משופעים. חלקו העליון של המלבן מלא באדמה ובו נטועים צמחי קיסוס החורש. בארבע פינותיו - אגני אבן רבועים בהם נשתלה צמחיה. המצבות מסודרות בשתי שורות וניצבות בשיפוע. מסביב לקבר האחים נשתלו פרחי אמנון ותמר.

בפינת הרחבה התגלתה בעת העבודה מערת קבורה מתקופת הבית השני. אשר חירם היה גם המשמר הראשי של רשות העתיקות, ורגישותו לאתרים עתיקים, אפילו אם היו חסרי ערך אמנותי או אדריכלי, התבטאה באופן שבו שילב את מערת הקבורה הצנועה

למטה: צילום קבוצתי של המחלקה להנצחת החייל בבית הקברות הצבאי בהר הרצל. ראשון מימין: אשר חירם

מימין: משמר כבוד בבית הקברות הצבאי בהר הרצל, יום הזיכרון תשי"ד

המוקדמים של ההר והיה במקום עוד קודם שנבנה בית הקברות, העצים, השיחים והפרחים שבבית הקברות נשתלו במסגרת תכנון, עיצוב וטיפוח המקום. הם גודלו במשתלה גדולה שהוקמה בשטח בית הקברות ושירתה את הניטעות בו.²⁶⁹

ממאמר על בית הקברות בהר הרצל, מיולי 1956, ניתן ללמוד כי כבר אז הייתה הצמחייה חלק אורגני מחוויית הנוף במקום: "חורשת אורנים בתוך חופת צער אופפים את השביל. ערוגות הפרחים המרהיבים בגוניהם וקסם נוף ירושלים פזור על הריה סביב..."²⁷⁰ העצים, השיחים והפרחים ריכזו את הרושם הקשה של האבן והוסיפו גוונים שונים של ירוק ומשחק ססגוני של צבעי אדום, סגול וורוד לנוף שהצבע השולט בו היה צבע האבנים מהם נבנו הקירות והרחבות וצבע האדמה שמילאה את הטראסות.

על עיצוב הצמחייה בהר הרצל הופקד חיים גלעד, שהחל את עבודתו כמתכנן הגן בבית הקברות הצבאי בהר הרצל ב-1952, ועבד בשיתוף פעולה מלא עם אשר חירם. טיפוח הצמחייה בהר לבש פנים שונות. על פי הצעתו של גלעד ניטעו בפסגת ההר עצי ארז שמחטיהם אפורות-ירוקות, ולאורך השדרה המרכזית ניטעו עצי ברוש ואורן. העצים ניטעו ברווחים זה מזה. האורן היה בעל גוון ירוק בהיר, מעורר רוגע, בעוד הברוש, בעל הגוון הכהה, היה רווי במשמעות סמלית של הנצחה. באמצע שנות החמישים החלה נטיעת חורשות ברושים ואורנים בפינות שונות של בית הקברות. לצורך נטיעת עצים, שיבץ חירם בכל החלקות בהר נקודות שם נשתלו עצי נוי בעלי נוף רחב, מדשאות וצמחיה נמוכה. נטיעת העצים הייתה כרוכה במאמץ בגלל הצורך לחצוב באבן את הבורות בהם ניטעו. השיחים שנשתלו בהר כללו אספרגוס, שצבעו ירוק בהיר עדין, ורדים אדומים וורודים ופלפלונים שפירותיהם אדומים. על הקרקע נשתלו שיחי קיסוס החורש שצבעם ירוק כהה. בחלקות מסוימות עטפה את הקברים הליפיה - צמח משתרע בצבע ירוק הפורח בקיץ בפרחים סגולים ויוצר עם הפריחה מרבד סגול על הקברים. בין האבנים שבקירות התמך יצר חירם חללים ששימשו להעברת עודפי מים ולשתילת צמחים דקורטיביים, ביניהם רקפות. בחלקות נשתלו פרחי לוע הארי וסיגליות.

ב-1952 כתב אפרים תלמי על בית הקברות הצבאי בהר הרצל: "הגדול בבתי הקברות הצבאיים הוא בהר הרצל בירושלים. מבחינת הנוף אין דוגמתו בארץ. גאון הטבע וכובד הגורל הישראלי חברו כאן

יחדיו בשטח של כ-50 דונם בצלע הר הרצל... כמה פשטות נלבבת וחומרה נשגבת! איזה צרוף והתאמה לנוף, לטופוגרפיה, לסוג האבן, גודלה, אופן ריצופה וכו'! כפסיפס עגום מצטרף הכול ליחידה אחת רבת רושם."²⁷¹

במכתב שכתב אב שכול ליוסף דקל בדצמבר 1954 הוא תיאר את התרשמותו מבית הקברות הצבאי בהר הרצל, בהשוואה לבית הקברות הצבאי הבריטי על הר הצופים: "התפעלתי מהמאמץ המחשבתי העצום והמרץ הרב שהושקעו בסידור התוכנית ובהוצאה לפועל של העבודה. אין להשוות כלל את הסידור הזה לבית הקברות הצבאי המפואר על הר הצופים, שהוא חד גוני ואינו אלא קבר אחד ממלחמת העולם הראשונה."²⁷²

בד"ח על פעילות המחלקה להנצחת החייל בתשט"ז (1955-1956) נכתב: "השיפורים בבית הקברות הצבאי בהר הרצל נמשכים. הודות לתכנונו המוצלח של האדריכל מר אשר חירם הפך ההר למקום עלייה לרגל לכל המבקרים בירושלים, בני הארץ ואורחים מחוצה לה."²⁷³

גלעים

תפקידו הייצוגי של בית הקברות הצבאי בהר הרצל בא לידי ביטוי בייעודו כמרכז הלאומי של זיכרון הנופלים. ביוני 1951 ביקר ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון בבית הקברות והניח זר לזכר הנופלים.²⁷⁴ נלוו אליו יצחק בן צבי, ראש המועצה הציבורית להנצחת החייל, ויוסף דקל, ראש המחלקה להנצחת החייל. הנחת הזר הדגישה את מרכזיותו של בית הקברות הצבאי בהר הרצל בגיאוגרפיה הלאומית של קבורת הנופלים במלחמת העצמאות.

מעמדו המיוחד של בית הקברות הצבאי בהר הרצל בא לידי ביטוי ביוזמות הנצחה ייחודיות לאתר. בין הרעיונות שעלו היה הקמת "היכל הגבורה" להנצחת חללי מלחמת העצמאות. במאמר 1950, בעת שתשומת הלב הציבורית התמקדה בקבורתה מחדש של חנה שנס בהר, קידמה אנדה עמיר-פינקרפלד את רעיון הקמת ההיכל בבית הקברות הצבאי בהר הרצל. על פי התוכנית שהציע אחיה, האדריכל יעקב פינקרפלד, שהיה חבר בוועדת השופטים בתחרות לעיצוב בתי הקברות הצבאיים, ההיכל אמור היה להיות אולם עגול בקוטר של 12-15 מטרים, ובו קיר לספרים ובמרכזו נר תמיד. לפני

אנדרטת ה"אונייה" עם בנייתה

הקברות הצבאי. האנדרטה השלישית הנציחה את חללי מלחמת העצמאות שנקברו מעבר לקווי העיר ירושלים. שלוש האנדרטאות שימשו כתחליפי קבר סמליים (cenotaph), והקמתן ייצגה לא רק את המחויבות "לזכור את כולם", כלשון ההבטחה בשירו של חיים גורי, אלא גם את המחויבות למשפחות השכולות שביקשו מקום שם יוכלו להתייחד עם זכר יקיריהן. מה שמייחד את האנדרטאות במכלול עבודתו של חירם היה ההיבט המימטי שלהן: הן ייצגו בצורתן את הסיפור ששמות גיבוריו הונצחו בהן.

חלקת הנעדרים

העברת גופותיהם של החיילים הארץ ישראלים שנהרגו במסגרת שירותם בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה ונקברו בנכר עלתה על סדר היום של היישוב לאחר מלחמת העולם השנייה. במסגרת הדיון בכנסת על חוק בתי הקברות הצבאיים דיווח יוסף ברץ (מפא"י) כי נכשלו המאמצים שנעשו עד אז להביא את החללים לקבורה בארץ ישראל. כפי שהסביר, קבורתם בארץ הייתה חוב של כבוד: "הם ראויים לכך, הם היו בין סוללי הדרך לעצמאותנו. נדמה לי שהשעה כשרה לכך".²⁸⁰

הבעיה הייתה שהעברת החללים לקבורה בישראל נזקקה

ההיכל תוכננו שדרה ומצבת החייל האלמוני.²⁷⁵ בידיעה שהתפרסמה בדבר נמסר כי ראש הממשלה הביע את הסכמתו לצרף את "היכל הגבורה" אל תוכנית הבניינים המונומנטאליים שיוקמו בירושלים.²⁷⁶ לפי התוכנית, תרוכז ב"היכל הגבורה" עדות מלאה וממצה לדורות הבאים על הנופלים במלחמת העצמאות. בהיכל יהיו אולם גדול והדור, ובו יישמר חומר השייך לכל אחד מחללי המלחמה. בכל אחד משני החדרים האחרים יהיו כרטיסיות מפורטות על הנופלים, רישום מלא של תולדות חייהם, זיכרונות, אגרות, רשימות וגם יצירות אמנות שלהם. החדר השני יוקצה גם לספרן ולאנשי שירות. נר תמיד יבער ב"היכל הגבורה".

במאי 1950 נפגשה אנדה עמיר־פינקרפלד עם בן־גוריון כדי לדון בתוכנית.²⁷⁷ בתשובה לשאלתו של בן־גוריון היכן ייבנה ההיכל היא הציעה את הר הרצל, באזור שם ייבנה בית הקברות הצבאי. בן־גוריון סבר כי "ייתכן שלא טוב לבנותו בסמוך לבית הקברות". סיכום הפגישה היה ש"לעת עתה [יש] לקבוע רק את ירושלים כעיר בה יוקם ההיכל". למרות הסתייגותו של בן־גוריון מהקמת "היכל הגבורה" בשטח בית הקברות בהר הרצל או בסמוך אליו, המשיך יוסף דקל לקדם את הרעיון שיזמה אנדה עמיר־פינקרפלד. הרעיון ירד סופית מסדר היום של ההנצחה הממלכתית לאחר שיוסף דקל פרש מתפקידו בראשית 1955.

ייחודו של בית הקברות הצבאי על הר הרצל כבית הקברות הלאומי בישראל התבטא גם בכוונה להקים שם "מפעל מונומנטאלי לנעדרים שלא באו לקבר ישראל".²⁷⁸ הייתה זו מטרה ייעודית: סיפורו של בית הקברות נועד להיות סיפורם של הנופלים הקבורים והמונצחים שם בלבד. לפיכך, דחה שר הביטחון דוד בן־גוריון ב־1958 הצעה שקידם משרד הביטחון "להקים מצבה מיוחדת בהר הרצל לזכר יישובים שנחרבו בידי האויב במלחמת הקוממיות".²⁷⁹

במסגרת "המפעל המונומנטאלי לנעדרים" נבנו בשנות החמישים שלוש אנדרטאות שתכנן אשר חירם. הראשונה הייתה האנדרטה לזכר חללי פלוגת ההובלה ששירתו בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה, שאונייתם טובעה בים התיכון. האנדרטה השנייה הנציחה את זכר הכ"ג שנעלמו בדרכם לפעילות מבצעית בלבנון שתחת שלטון וישי, בעת מלחמת העולם השנייה. שתי אנדרטאות אלו שילבו את סיפור תרומתו של היישוב העברי למלחמה בנאצים בסיפור הלאומי של הקרבה הרואית - הנושא המרכזי של בית

של מדינת ישראל נודע משקל רב.

בהתייחסו לקשיים בהעברת חללי "ארינפורה" לקבורה בישראל, כתב יוסף ברץ ליוסף דקל: "נדמה לי שיותר קל עניין ה-140 מיחידת התחבורה שצללו בים. את גוויותיהם לא צריך להעלות, הם צללו בים. אולם ההורים השכולים מבקשים ומתחננים להקים מצבת זיכרון לבניהם על הר הרצל. זה עניין כספי ולא קשור בקשרים פוליטיים".²⁸⁹ בפנייה לממונים עליו במשרד הביטחון כתב דקל: "הנני מציע להסכים להצעת מר יוסף ברץ להקים גלעד בבית הקברות הצבאי בהר הרצל, לזכר ה-140 החללים..."²⁹⁰

באוגוסט 1952 יסדו נציגי הלוחמים והוועד למען החייל ועדה ציבורית להקמת גלעד לזכר ה-140 שירדו למצולות ים".²⁹¹ בפגישה שנערכה בדצמבר 1952 בין שמעון פרס ליוסף דקל התקבלה החלטה "להקים בתוך בית הקברות בירושלים גלעד לזכר ה-140 שטבעו בים, בשטח שהוקצה לחללים הישראליים שלחמו ונפלו בצבא הבריטי, בתנאי שסכום ההוצאות לא יעלה על עשרת אלפים לירות".²⁹²

במלאת עשור לטביעת האוניה ערכו המשפחות השכולות עצרת זיכרון בתל אביב. בשלב זה גם החלו עבודות הכשרת השטח של האנדרטה לזכר הטובעים, העתידה להיבנות בבית הקברות הצבאי בהר הרצל. באוגוסט 1953 פנה משרד הביטחון לסוכנות היהודית בבקשת השתתפות כספית בבניית האנדרטה, וזו אישרה את השתתפותה בסך 15,000 ל"י.²⁹³

בינואר 1952 עדיין סבר יוסף דקל כי יש להכריז על תחרות בין אדריכלים לתכנן האנדרטה,²⁹⁴ אך בפועל נמסר תכנונה לידי אשר חירם. חירם עיצב את האנדרטה בצורת אוניה: בריכה מלבנית מרוצפת אריחים תכולים ומלאה במים רדודים, כשבקצה הדרום-מערבי מבנה בצורת ארובת אוניה. שמות החללים הונצחו בלוחות שסודרו מתחת למים לאורך היקף הבריכה. מבנה הארובה נועד לשמש כחדר זיכרון לנופלים ולהדלקת נר התמיד לזכרם ביום הזיכרון לטביעת האוניה.

העיצוב של האנדרטה מספר את סיפור טביעתם של האוניה והחיילים שעל סיפונה. משמעותה נוצרה בדיאלוג שבין האבן ובין המים: הבריכה ייצגה את הים, אך המבנה לא היה של אוניה בים, אלא של מים המכסים את סיפון האוניה, בהתאם לנסיבות הטרגיות של טביעתה. המים הם תכולים בגלל אריחי הרצפה, ובה בעת שקופים, כך שניתן לקרוא את השמות שעל לוחות ההנצחה. מיקום הלוחות

לאישור הוועדה המלכותית הבריטית לשמירה על בתי קברות צבאיים. בהתאם למדיניותה, סירבה הוועדה לבקשה להעביר את החללים לקבורה מחדש. העיקרון עליו עמדו הבריטים היה שאין פותחים קברי חללים.²⁸¹ לאחר שהתברר כי משרד החוץ לא הצליח לקבל את הרישיון להעברת החללים לקבורה בארץ, ניסה משרד הביטחון לקדם את הנושא באמצעות הנספחים הצבאיים.²⁸²

המשפחות השכולות וותיקי הבריגדה היהודית דרשו להעביר את החללים לקבורה בארץ. במפגש הגדוד השלישי של הבריגדה, שנערך במאי 1951, עלתה הדרישה "להעלות את עצמות החיילים שנפלו בארצות נכר".²⁸³ יוסף ברץ, שבתקופה זאת עמד בראש הוועד למען החייל והוביל את המאמץ להעביר את החללים לקבורה בישראל, קרא באותו מעמד "להתעוררות כללית בקשר לארגון העלאת עצמות החיילים שנפלו במשך שנות מלחמת העולם, ואשר קברותיהם מפוזרים ברחבי המדבר וארצות נכר".²⁸⁴ באוקטובר 1952 דיווח יוסף דקל כי "ההורים השכולים אינם נותנים מנוח".²⁸⁵

למחלקה להנצחת החייל היה אמנם תקציב לטיפול בנושא, אך בהיעדר הסכמה בריטית לא ניתן היה להעביר את הגופות לארץ. דקל דיווח לברץ: "כידוע לך, הנני מועיד מקום מיוחד בבית הקברות הצבאי בהר הרצל בירושלים כחלקה מיוחדת לחללים אלה", וכן: "תוכל להבטיח להורים שהבטחת ראש הממשלה עומדת ונקיימה בהזדמנות הראשונה".²⁸⁶ ביוני 1954 הודיע דקל לחברי המועצה הציבורית להנצחת החייל כי כחודש לאחר מכן תתחיל המחלקה "בסידור החלקה לאלה שלא באו לקבר ישראל לפי תוכניתו של חירם, ובה תיגמר בעיית הנעדרים".²⁸⁷ התוכנית כללה ארבע חלקות שיוקפו בשיחי הדס ובשוליהן יינטעו עצי ער אציל. בסופו של דבר היא לא יצאה אל הפועל.

פלוגת ההובלה 462: אנדרטת "האוניה"

הנצחת ה-140 חללי פלוגת ההובלה 462, שספינתם "ארינפורה" טובעה על ידי הגרמנים ב־1 במאי 1943 בדרכה למלטה, הייתה נושא נפרד. לא היה מדובר בהעברת גופות חללים, אלא בהנצחת שמם של מי שמקום קבורתם לא נודע. כבר ב־1951 המליץ יצחק בן-צבי, יושב ראש המועצה הציבורית להנצחת החייל, להקים "גלעד מיוחד לזכר ה-140 חברינו שטבעו בגלי הים בטביעת האוניה ארינפורה ולא באו לקבורה".²⁸⁸ להמלצתו של מי שעתיד היה להתמנות לנשיאה השני

האדריכל חור מעוגל ומעוצב, כחור ממנו משתלשל העוגן. פריט זה אינו נראה לעין המבקר באנדרטה. "חור העוגן" שילב את הקיר התומך במבנה האנדרטה. קיומו של פריט שולי לכאורה זה משנה את התמונה הכללית: בניגוד למה שנראה במבט ראשון, הקיר התומך מייצג את דופן הספינה ששקעה, והאוניה היא הטראסה כולה, כאשר הברכה אליה ניגשים המבקרים היא הסיפון העליון, השקוע במים.

טקס הסרת הלוט מעל האנדרטה, "הראשונה בשורת מצבות על הר הרצל לחללי הבריגדה היהודית ומלחמת העולם השנייה", נערך ב־29 באפריל 1954 בנוכחות נשיא המדינה יצחק בן־צבי, ראש הממשלה משה שרת, מפקדי צה"ל, משפחות שכולות וחבריהם של החללים.²⁹⁶

אנדרטת ה"אונייה"

הנושאים את שמות החללים מתחת למים נועד להעביר מסר ישיר וברור בנוגע לנסיבות המוות ולמקום קבורתם של החללים בים. חיים גלעדי כתב על האנדרטה:

הקומפוזיציה של חלק זה בבית הקברות בנויה בצורת אוניה וים. מצד האוניה מובילות מדרגות למכסה, ובמרכז מתרוממת מעשנה עשויה מלאכת מחשבת... הברכה הגדולה, סמל הים, מוקפת פתחים עגולים לשים בהם פרחי זיכרון. גבעולי הפרחים מגיעים למי הברכה, מהם ירוו את צימאונם. מסביב לקירות "האוניה" מוצנעים פסים צרים של פרחי עונה, וצמחי אספרגוס ופלרגוניום משתרעים ויורדים מעל קירות "האוניה".²⁹⁵

בקיר האבן התחתון התומך ברחבה בה בנויה הברכה שילב

כ"ג יורדי הסירה

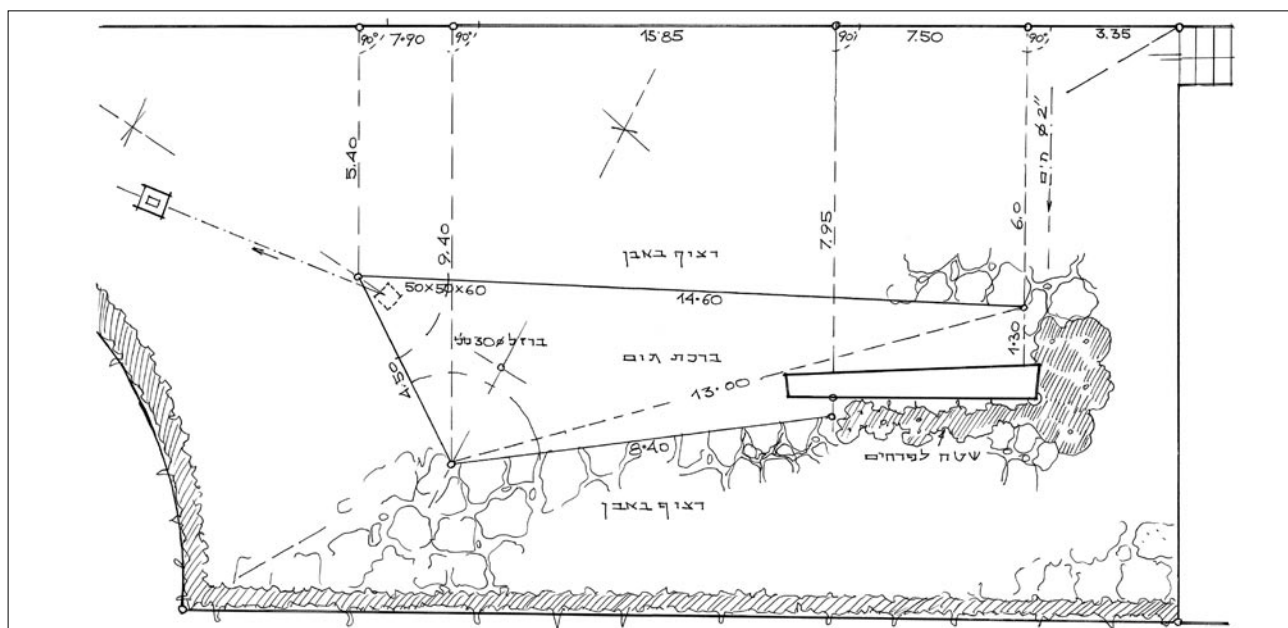
האנדרטה הייתה עשויה אבן ירושלמית בהירה שניצבה בברכת מים מלבנית ונשאא את כתובת הזיכרון. המסר הסמלי של האנדרטה נוצר במתח שבין האבן הקשה והאטומה ובין המים הרכים והשקופים. בעוד שהאבן סימלה את הנצח וההנצחה, המים ייצגו את הים בו הפליגה הספינה, שגורלה לא נודע. הצירוף של האבן הלבנה והמים התכולים סימל את צבעי הדגל הלאומי.

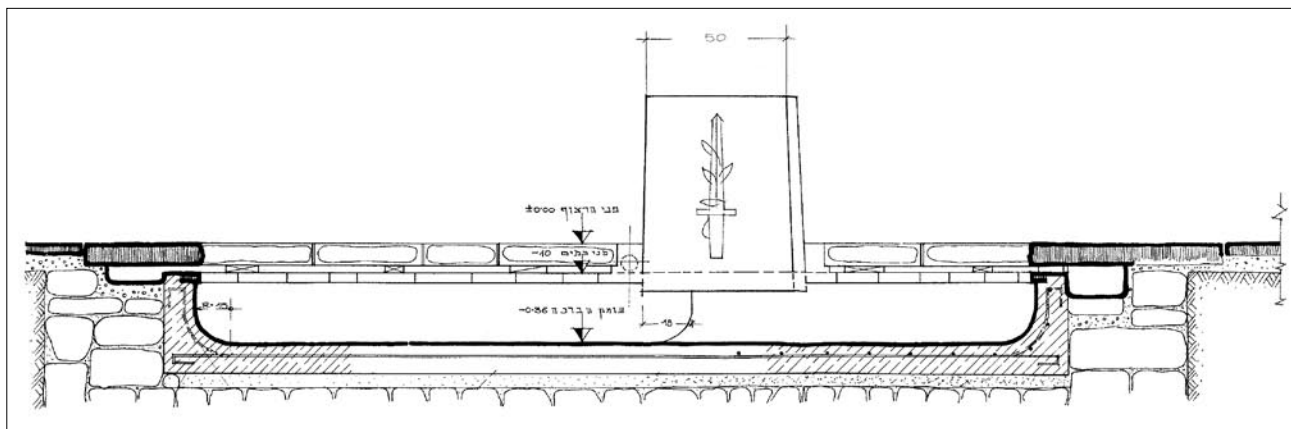
הסרת הלוט מעל האנדרטה התקיימה בכ"א באייר תשי"ז, במלאת 16 שנים להפלגת הספינה.²⁹⁹ הפלמ"ח ערך ביום הסרת הלוט בירושלים את הכינוס הארצי החמישי שלו, ומשתתפיו עלו לרגל להר הרצל. בטקס נכחו חברים ובני משפחה, וכן יושב ראש הכנסת יוסף שפרינצק, ישראל גלילי, יגאל אלון ומפקד חיל הים שמואל טנקוס. חנה רובינא קראה "זיכור" לכ"ג. השילוב של טקס הסרת הלוט ושל כינוס הפלמ"ח עורר את מורת רוחה של חברת קיבוץ, שטענה במכתב למערכת **דבר** כי הסרת הלוט מעל האנדרטה עמדה בצל הכינוס.³⁰⁰

אשר חרים: תוכנית האנדרטה לכ"ג יורדי הסירה, 1956

נושא ההנצחה הממלכתית של "כ"ג יורדי הסירה" עלה על סדר היום של המחלקה להנצחת החייל בשנת 1956. ב-17 במאי נפגש משה אורבך, ראש המחלקה להנצחת החייל, עם נציגי המשפחות השכולות בנוגע להקמת מצבת זיכרון לזכר הכ"ג. לאחר הפגישה הודיע אורבך לנחמיה ארגוב, המזכיר הצבאי של ראש הממשלה ושר הביטחון, שהמחלקה מוכנה לבצע את הקמת היד בהר הרצל בתנאי שהאדריכל חירם יתכנן אותה ויקבע את מיקומה.²⁹⁷ אורבך דיווח לארגוב גם על תוצאות הפגישה - החלטה לבנות את האנדרטה. בהמשך לכך נקבעה ישיבה עם שר הביטחון ב-24 באוגוסט, שבסיכומה נקבע כי "בבית הקברות הצבאי אשר בירושלים יוקצה מקום להקמת מצבת זיכרון לכ"ג".²⁹⁸

ב-22 במאי 1957 נחתם חוזה עם אשר חירם, ולפיו תפקידו של האדריכל היה "תכנון, פיקוח, חישוב סטאטי ותבנית גבס לאנדרטה לזכר כ"ג יורדי הסירה בהר הרצל ירושלים". התשלום עבור העבודה היה בסך 600 ל"י, וביצועה ניתן ל"סולל בונה".

למעלה: חתך אנדרטת כ"ג יורדי הסירה

למטה: אנדרטת כ"ג יורדי הסירה

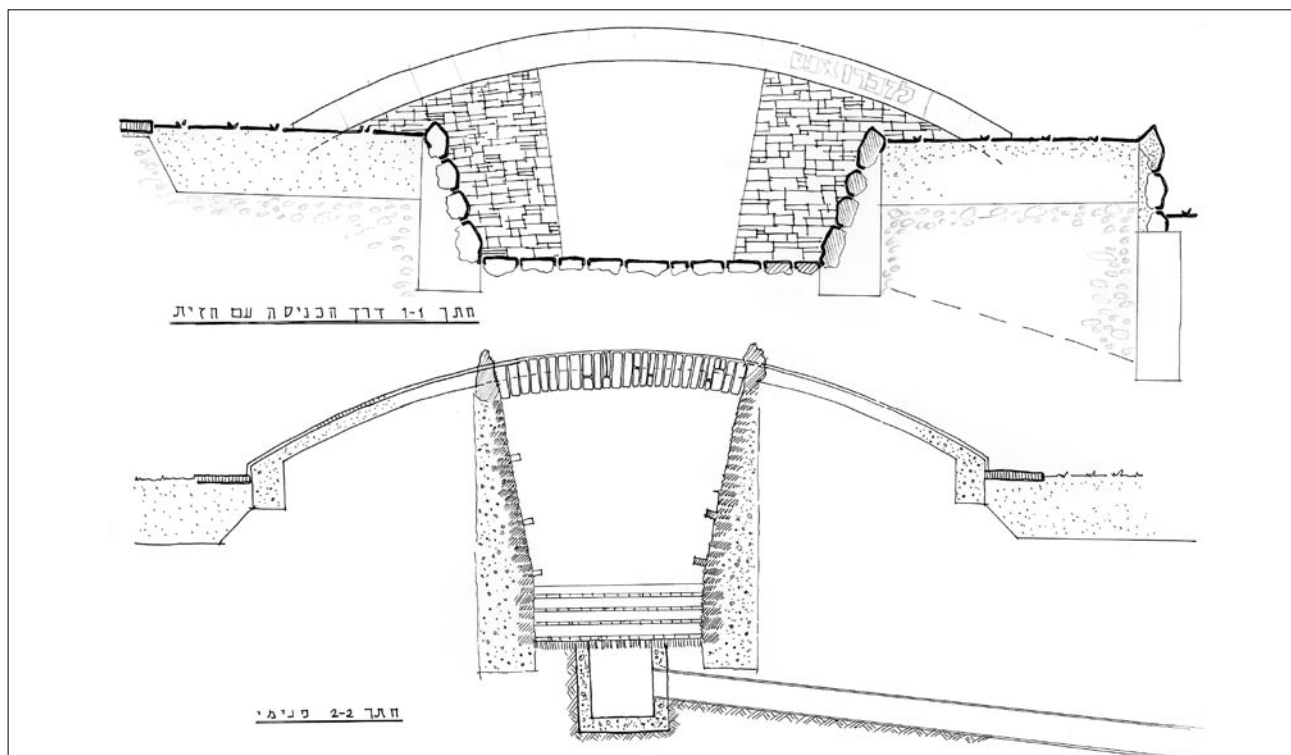
האנדרטה לזכר חללי מלחמת העצמאות שנטמנו מעבר לקווי שביתת הנשק

באוגוסט 1955 נערכה פגישה במשרדו של ש' ז' כהנא, סגן שר הדתות, בה נכחו נציג "יד לבנים" וראש המחלקה להנצחת החייל.³⁰¹ בפגישה נדונה הצעתו של כהנא להציב בהר ציון לוח זיכרון לחללי העיר העתיקה והר ציון שנקברו מעבר לקו שביתת הנשק, בתחומי ירושלים הירדנית. לוח זיכרון זה נועד לשמש כתחליף קבר למשפחות השכולות, מקום שם יוכלו להתייחד עם זכר יקיריהן. כבר בתחילת הפגישה הציע בדולח, נציג "יד לבנים", להזמין את אשר חירם לתכנן את לוח הזיכרון. משה אורבך, ראש

אשר חירם, תוכנית האנדרטה לזכר החללים במלחמת העצמאות שנטמנו מעבר לקווי שביתת הנשק, 1956

המחלקה להנצחת החייל, הסביר כי המחלקה לא תוכל להיות שותפה פעילה בעניין זה כדי לא ליצור פתח לטענה על אפליה בין חללים. באוקטובר 1955 ביקש כהנא לדעת אם "עשו כבר תוכנית מסוימת בנוגע למצבה וההנצחה בכלל".³⁰² ימים ספורים לאחר פנייתו של כהנא שלח אורבך מכתב לאשר חירם ובו מסר לו את נוסח הכיתוב של לוח הזיכרון העתיד להיות מוקם בהר ציון: "לזכר אלה שחרפו את נפשם על הגנת העיר העתיקה והובאו לקבורות בתוכה".³⁰³

במקום לוח זיכרון בהר ציון תכנן חירם ב־1957 גלעד בהר הרצל ל־72 חללי צה"ל שנקברו מעבר לקווי שביתת הנשק: בהר הזיתים, בעיר העתיקה של ירושלים ובבית הערבה (חלל אחד). הלוט מעל הגלעד הוסר ב־26 באוגוסט 1957. בטקס נכחו נציגי המשפחות השכולות, המועצה הציבורית להנצחת החייל, צה"ל והממשלה:

למעלה: האנדרטה לזכר החללים שנטמנו מעבר לקווי שביתת הנשק
מימין: הזמנה לטקס חנוכת האנדרטה

שרת החוץ גולדה מאיר ושר הפנים ישראל בריהודה. את הלוח
 הסירו זוג הורים שכולים. אחד ההורים הסביר את המשמעות של
 הגלעד להורים השכולים, שנמנעה מהם האפשרות להשתטח על
 קברות בניהם ביום הזיכרון, כאשר המשפחות השכולות עולות לבתי
 הקברות הצבאיים: "לא היה לנו לאן ללכת".³⁰⁴

הגלעד עוצב כמעבר מקורה, שעל קירותיו לוחות זיכרון אישיים
 לכל אחד מהחללים. כל לוח היה פלטת שיש זהה לזו שעל הכרית:
 40x60 ס"מ. לוחות הזיכרון סודרו לפי סדר האלף-בית. על לוחות
 הזיכרון נחרתו פרטיו האישיים של החלל, שם הוריו, שנת עלייתו
 (אם עלה לארץ), תאריך נפילתו וגילו.

האנדרטה שתכנן חירם הייתה קיר זיכרון שעוצב בצורה של
 סמטה בעיר העתיקה.³⁰⁵ הגלעד שילב קיר זיכרון עם חדר זיכרון.
 בניגוד לקירות זיכרון קונבנציונאליים, ההתייחסות עם שמות
 הנופלים חייבה כניסה לתוך המבנה דמוי המנהרה. חלל ההנצחה היה
 פתוח משני קצותיו, ללא דלת או שער.

טבס הסרת הלוח
מגל-ער להללי צה"ל
 שנפלו במלחמת השחרור ונטמנו:
 בירושלים בהר-הזיתים, בעיר-העתיקה
 ובבית-הערבה

יוסף ק"י

המחלקה להנצחת החייל
 ביום שני, כ"ט באב תשי"ז (26.8.1957) בשעה 2.30 אחרי-צ
 בבית-הקברות הצבאי, הר-הרצל, ירושלים.

חלקת גדולי האומה

במארס 1951 החליטה ממשלת ישראל לתמוך בהצעתה של ההנהלה הציונית לקבור את מי שהיו נשיאי ההסתדרות הציונית בשטח הר הרצל. ההסתייגות הייתה "שיקבע שטח מיוחד לצורך זה".³⁰⁶ ביולי 1952 נפטר אליעזר קפלן, שר האוצר וסגן ראש הממשלה, בעת ביקור באיטליה. בהודעה הרשמית נמסר כי ייקבר בהר הרצל: "מקום קבורתו של א' קפלן נקבע אחרי שיחה טלפונית עם אלמנת המנוח, על ידי ועדה (ראש הממשלה, שר החינוך, שר התחבורה, יו"ר הנהלת הסוכנות ומזכיר הממשלה). ועדה זו בחרה בשטח הגובל עם בית הקברות הצבאי על הר הרצל, מפני שא' קפלן נפל על משמר המדינה".³⁰⁷ על פי ההודעה, קפלן ייקבר לא בבית הקברות הצבאי עצמו אלא "בשטח הגובל" עם בית הקברות הצבאי, אך הטקס כולו עמד בסימן בית הקברות הצבאי: מסע ההלוויה נכנס להר הרצל דרך הכניסה לבית הקברות הצבאי ולא דרך הכניסה לקבר הרצל.

גרסתו של יוסף וייץ לגבי השתלשלות האירועים שונה מזו שנמסרה בהודעה הרשמית.³⁰⁸ לפי גרסת וייץ, בן-גוריון, שהיה לא רק ראש הממשלה אלא גם שר הביטחון, הוא שעמד מאחורי ההחלטה לקבור את קפלן בהר הרצל. וייץ כתב ביומנו, כי בן-גוריון פנה לסוכנות היהודית בבקשה לקבור את קפלן בהר הרצל, ואף יצא לסיור להר, יחד עם יוסף וייץ וברל לוקר, יושב ראש הנהלת הסוכנות, כדי לקבוע את המקום בו ייקבר קפלן. יוסף וייץ התנגד לקבור את קפלן בהר הרצל בנימוק שחבר הנאמנים של הר הרצל, שהתחלק באופן פריטטי בין נציגי ההסתדרות הציונית ונציגי ממשלת ישראל, קבע שמלבד קברו של דוד וולפסון, יורשו של הרצל בתפקיד נשיא ההסתדרות הציונית, לא יהיו קברים נוספים על הר הרצל. בן-גוריון השיב כי החלטות ניתן לשנות, והוסיף שיש להבטיח באמצעות חוק את השטח הקרוב לקבר הרצל עצמו.

וייץ הציע לקבור את קפלן בבית הקברות החדש בגבעת שאול. בסיור שנערך בגבעת שאול, בהשתתפות שר החינוך בן-ציון דינור, מזכיר הממשלה זאב שרף, מנהל קריית הממשלה שלמה ארזי, אברהם גרנות מקק"ל וברל לוקר, הציע וייץ להקצות 20-30 דונם בגבעת שאול לקבורת "אישי האומה". לאחר ששר החינוך מסר את חוות דעתם החיובית של המשתתפים בסיור על הצעת וייץ, הודיע בן-גוריון כי קבורת קפלן על הר הרצל ירדה מהפרק נוכח המידע שנמסר לו, לפיו קפלן ביקש כנראה להיקבר בבית הקברות נחלת

יצחק בתל אביב, ליד אביו. בשלב זה הציע אברהם גרנות להכשיר את החלקה שהציע וייץ כמקום קבורה "בשביל אישי האומה". למעשה, בן-גוריון לא ויתר על קבורתו של קפלן בהר הרצל. לפי יומנו של וייץ, "בכותבי דברים אלה, בשעה 11 בלילה, מודיע הרדיו שקפלן ייקבר בהר הרצל ליד בית הקברות הצבאי. ב"ג [בן-גוריון] מצא דרך לקיים את רצונו בלי להתחשב עם זולתו".³⁰⁹

על פי הוראתו של טדי קולק, מנכ"ל משרד ראש הממשלה, הטיפול הראשוני בחלקת הקבר של קפלן, שכלל ניקוי השטח ושתילת צמחיה, נעשה על ידי עובדי לשכתו של שלמה ארזי.³¹⁰ לאחר מכן הטיל משרד ראש הממשלה את האחריות להמשך הטיפול בחלקה על המחלקה להנצחת החייל. בתזכיר שכתב קולק בשלהי נובמבר 1952 הוא קבע: "השטח המיועד לקבורת גדולי האומה יתוכנן בצורה ההולמת את המטרה ובגודל המתאים. בצוע העבודות בשטח יעשה על ידי משרד הביטחון בהתאם לתוכניות שתאושרנה ובתאום מלא עם הגופים של חבר הנאמנים".³¹¹

בתחילת דצמבר 1952 הסתיימה בניית הקבר הזמני של קפלן.³¹² באביב 1953 החלה עבודת הכנת השטח והקמת המצבה הקבועה. המחלקה להנצחת החייל פנתה לאשר חירם לעצב את מצבת הקבר. הכוונה הייתה להשלים את העבודה לקראת יום הזיכרון הראשון למותו של קפלן. אלמנתו של קפלן אישרה את תוכנית המצבה,³¹³ שהייתה בדמות גוש שיש שחור ושטוח, בעל צורה מלבנית, כווריאציה על המצבה שעל קבר הרצל שעיצב האדריכל קלריוין ב-1951. המצבה על קבר הרצל הייתה גדולה באופן ניכר מהמצבות שהוצבו בחלקת גדולי האומה, כראוי למקומו הייחודי של הרצל בפנתיאון הציוני, אך היא הוצבה רק ב-1960, כך שמצבת הקבר השחורה על קברו של קפלן הייתה הראשונה מסוג זה על הר הרצל. טקס גילוי המצבה על קברו של קפלן נערך ביום השנה הראשון למותו. הייתה זו "מצבת אבן חלקה שעליה חרות השם אליעזר קפלן".³¹⁴ כפי שדיווח קולק לדלק ולחירם, הנוכחים בטקס הביעו את התפעלותם "מהעבודה היפה ומהטעם הטוב בתכנון הקבר".³¹⁵ החלטת משרד ראש הממשלה להטיל את האחריות לטיפול על האתר בו נקבר קפלן על המחלקה להנצחת החייל הפקיעה בפועל את האתר מהשטח שבאחריות חבר הנאמנים לקבר הרצל וסיפחה אותו לשטח בית הקברות הצבאי. הדבר דרש סימון מחדש של הגבול. ביולי 1952 כתב יוסף וייץ ביומנו: "בבוקר עליתי להר הרצל. שם נפגשתי עם

וכי נראה היה "כאילו הכוונה היא ליצור עובדה". וייץ ביקש מקולק להורות לדקל להסיר את הצריף, כי הדבר מפריע לבניית המסד לגדר הגבול בין שתי החלקות. כדי לגשר על חילוקי הדעות נערכה ישיבה בפברואר 1954, בהשתתפות האדריכלים קלווין וחירם. בישיבה הוסכם כי השטח שברשות הממשלה ישתרע צפונית מהגדר, כאשר

חלקת גדולי האומה, הר הרצל

דקל, המנהל את המדור להנצחת החייל, כדי לקבוע שוב - והאם זו הפעם האחרונה? - את הגבול בין קבר הרצל ובין 'קברות הצבא'.³¹⁶ שאלת קו הגבול בין שני חלקי הר הרצל לא ירדה מסדר היום. יוסף דקל ביקש להגדיל את שטח בית הקברות הצבאי; יוסף וייץ התנגד נמרצות. לטענתו, הדבר יפריע להשלמת פיתוחו של הפארק שייבנה סביב קבר הרצל.³¹⁷ במכתבו לטדי קולק הוא התלונן כי המחלקה להנצחת החייל הציבה צריף וסללה דרך מעבר לקו הגבול המוסכם,

המדינה, נציגי ההסתדרות הציונית, עובדים בכירים של הכנסת ואנשי הטקס של משרד החוץ, התקבלה ההחלטה "שיושב ראש הכנסת יובא למנוחת עולמים בהר הרצל בירושלים בהלוויה ממלכתית".³²⁰ שפרינצק נקבר סמוך לקפלן, וביום השנה הראשון למותו הוצבה "מצבת שיש שחורה" על קברו.³²¹

המצבות שתכנן אשר חירם לאליעזר קפלן וליוסף שפרינצק היו בצורת אבן מלבנית שטוחה ששם הנפטר ותאריך הפטירה נחקק בחזיתה. שתי המצבות לא היו זהות. שמו של אליעזר קפלן נחקק במרכז החזית באותיות שקועות. שמו של שפרינצק הופיע בחלק העליון של החזית, באותיות בולטות במגרעת שנחצבה במבנה האבן השחורה. המדובר היה בווריאציות שהעניקו נופך אינדיבידואלי לנושא העיצובי המשותף.

למטה: חלקת גדולי האומה

בעמוד ממול: הגבול בין בית הקברות הצבאי וחלקת הקבורה של הרצל

במרכז השטח נמצא קברו של קפלן.³¹⁸ בשלב זה הוחלט כי גודלו של השטח יהיה 14-17 דונם, כאשר המרחק מקבר קפלן לגדר המפרידה בין שני חלקי ההר היה 55 מטר. כמו כן נקבע, שתוואי הכביש שיוביל אל השטח שברשות הממשלה יעבור בקרבת קו הגובה 820, וכי תילקח בחשבון האפשרות של "נטייה דרומית יותר", כלומר בתוך השטח שברשות חבר הנאמנים לקבר הרצל, "באם יהיה צורך בכך". ביוני 1954 כתב טדי קולק לשר הביטחון פנחס לבון: "בזמנו ניהלנו, בשיתוף עם מר דקל, משא ומתן עם ועד נאמני קבר הרצל בדבר הקצאת החלקה בה נמצא קברו של אליעזר קפלן ז"ל לרשות הממשלה, כבית קברות המיועד לגדולי האומה. עתה הוקצתה חלקה זו, המהווה חלק בלתי נפרד מבית הקברות הצבאי, למטרה הנ"ל, ונבקש להורות למחלקה להנצחת החייל לכלול חלקה זו בטיפולו השוטף".³¹⁹

ב-28 בינואר 1959 נפטר יוסף שפרינצק, יושב ראש הכנסת. בישיבת מזכירות הכנסת, בה השתתפו שרי הממשלה, נציג נשיא

אשר חירם: אדריכל הזיכרון

הוא הולך ויוצר תרבות צבאית של בית קברות יהודי.

(יוסף דקל, 1953),³²²

רישומים ביוגרפיים

זיגמונד קרקש (Zigmund Kerekes) נולד בבודפשט לגולדה ויצחק קרקש ב־17 בדצמבר 1897 ונפטר בירושלים כאשר חירם בנובמבר 1973. את לימודיו הגבוהים השלים באוניברסיטה הטכנית הגרמנית בברנו, צ'כוסלובקיה, מאחר ובהונגריה מולדתו נהוג היה "נומרוס קלאוזוס": מכסה למספר הסטודנטים היהודים שהתקבלו ללימודים במוסדות השכלה גבוהה. את תואר הדוקטור קיבל בשנת 1922, והחל לעבוד במשרדו של האדריכל יינדרך קומפוסט (Jindřich Kumpošt) בברנו. ב־1930 לערך פתח בעיר משרד משלו. בשנת 1922 התחתן זיגמונד קרקש עם רוזינה אטלס (Ruzena Atlasz), שילדה לו את בתם גיזלה (זהבה) באותה שנה.

בשנות העשרים והשלושים הייתה ברנו מוקד תוסס של אדריכלות מודרניסטית. פעילות אדריכלית זו הייתה תוצאה של כינונה של צ'כוסלובקיה העצמאית ב־1919, שהייתה קשורה ברעיונות המתקדמים של התקופה. ברנו הייתה ידועה בתעשיית הטקסטיל המפותחת שלה מאז תקופת שלהי האימפריה האוסטרית-הונגרית, ולכן זכתה לכינוי "מנצ'סטר האוסטרית", אולם עם ייסודה של צ'כוסלובקיה נותקו הקשרים המסורתיים בינה ובין אוסטריה. השאיפות הפוליטיות, הכלכליות והתרבותיות של העיר הצ'כית העצמאית באו לידי ביטוי בבנייה רבה, דבר שמצדו הביא לעיר אדריכלים רבים, ויצר קהילה אדריכלית תוססת שמימשה את רעיונות האדריכלות המודרנית של התקופה בנוף הבנוי של העיר.

בין האדריכלים ידועי השם שפעלו בעיר היו אוטו אייזלר (Eisler), ארנוסט ויזנר (Arnost Wiesner), ג'וזף קרנץ (Josef Kranz), י"ז קרואה (Jiri Kroha), יאן וישק (Jan Visek) ובוהוסלב פוקס (Bohuslav Fuchs), שהיה מתכנן העיר. בשנות השלושים פעל בברנו גם האדריכל הווינאי אלפרד נוימן, שב־1949 עלה לישראל ולימד בטכניון עד 1965.

האדריכלים שפעלו בברנו בשנות העשרים והשלושים דחו את ההיסטוריציות ההבסבורגיות המונומנטאלי ואת האר־נובו (יוגנֶד־שקִיל) המצועצע והושפעו מרעיונות האדריכלות המודרניסטית שקידמו האוונגרד הגרמני, הצרפתי, ההולנדי והאוסטרי. במשך שני עשורים הם שינו את פני העיר. פעילותם כללה תכנון של בנקים, תחנות אוטובוס, כנסיות, בית כנסת, בתי קפה, בתי מלון, בנייני

חותמת של אשר חירם

מציין את שמו של האומן, אך מפרט את סגולותיו: "בן אשה מן בנות דן ואביו איש צרי יודע לעשות בזהב ובכסף בנחשת ובברזל באבנים ובעצים בארגמן ובתכלת ובבוץ ובכרמיל ולפתח כל פתוח ולחשב כל מחשבת..." (דברי הימים ב', ב', י"ג).

עברות שמותיהם של עולים חדשים היה ביטוי של "לידה מחדש" לתוך הזהות העברית המתעצבת בארץ ישראל. מבחינה זאת, עברות השם היה הגד של מחויבות ציונית. השם הספציפי שבחר האדריכל קרקש היה מחווה לבונה בית המקדש הראשון, ובכך היה אמירה של הזהות מקצועית. בה בעת, בחירת השם הייתה קשורה לחברותו של חירם במסדר הבונים החופשיים: חירם הבנאי הוא דמות מפתח במיתולוגיה של מסדר הבונים החופשיים.

מניעיו של קרקש בבחירת השם הפרטי אשר אינם ידועים. ייתכן והיה זה שמו העברי מבית. חתימתו על התוכניות שהגיש לתחרות על בתי הקברות הצבאיים ב־1949 מעידה כי באותו שלב השתמש בראשי התיבות של שני שמותיו הפרטיים - בעברית ובלועזית: "א. ז. חירם". מאוחר יותר השמיט את אזכור שמו הלועזי, ונהג לחתום "א. חירם".

משפחת חירם התגוררה בירושלים, ברחוב ממילא 16. במארכ 1944 נערך בבית החולים שערי צדק טקס ברית מילה לנכדו של אשר חירם.³²³ כתובתו האחרונה של חירם הייתה רחוב הפלמ"ח 16 בירושלים.

השתלבותו של אשר חירם בפעילות האדריכלית במולדת החדשה באה לידי ביטוי בהשתתפותו האינטנסיבית בתחרויות פומביות לתכנון מיזמי בנייה בארץ ישראל ומחוצה לה, בהן נטלו

מגורים, בתים פרטיים, מרכז קניות מקורה ואף תכנון הקרמטוריום העירוני. החזיתות השטוחות והזוויות החדות של הבניינים הקופסתיים עם החלונות הגדולים שאפיינו את הסגנון המודרניסטי החדש נדחסו בין בניינים מצועצעים שנבנו בתקופת הקיסרות בשלהי המאה ה־19.

הבניין המפורסם ביותר שנבנה בברנו בתקופה זו הוא ה־Tugendhat Villa, המתאפיין באלגנטיות של הסתפקות במועט. הווילה תוכננה על ידי מיז ואן דר רוהה (Mies van der Rohe), ממייסדי ומובילי התנועה המודרניסטית. היא בנויה על שיפולי גבעה מצפון למרכז העיר, מתפרסת על שלושה מפלסים ומתאפיינת במרחב פנימי פתוח. הווילה נבנתה ב־1929-1930 עבור זוג יהודי עשיר, שנמלט ב־1938 מפני הגרמנים. לימים הפך הבניין לאתר מורשת עולמית של אונסק"ו. בנוסף לדוגמה בולטת זו, יש בברנו עוד מאות מבנים השייכים לסגנון המודרניסטי.

פעילותו של זיגמונד קרקש בברנו משקפת את רוח התקופה ואת ערכיה האסתטיים של התנועה המודרניסטית באדריכלות. רשימת הבניינים שתכנן בעיר כוללת חמישה בתי דירות (1929, 1932, 1935, 1936, 1938), ארבע וילות (1931, 1932) וחנות אחת (1934). ב־1936 היה קרקש האדריכל היהודי היחיד, חוץ מאוטו אייזלר, שבנה לעצמו וילה בברנו.

אחרי סיפוחה של צ'כוסלובקיה לרייך השלישי במארכ 1939, ועוד לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, עזבה משפחת קרקש את ברנו ועברה להונגריה. משם היגרה לפלשתינה - ארץ ישראל. לא ידוע מתי הגיעה המשפחה לארץ ומה היה מסלול ההגירה שלה, אם כי ברור כי ב־1942 כבר הייתה בארץ ישראל.

בארץ שינה זיגמונד קרקש את שמו לשם העברי אשר חירם. הבחירה בשם זה היא משמעותית. התנ"ך מספר כי חירם, בן לאם משבט נפתלי ואב מצור, היה תַרְש המתכת של המקדש שבנה המלך שלמה (אין להתבלבל בין חירם זה ובין מלך צור שסיפק לשלמה את עצי הארז לבניית המקדש): "וישלח המלך שלמה ויקח את חירם מצד; בן אשה אלמנה הוא ממטה נפתלי ואביו איש צרי חרש נחשת וימלא את החכמה ואת התבונה ואת הדעת לעשות כל מלאכה בנחשת ויבוא אל המלך שלמה ויעש את כל מלאכתו" (מלכים א', ז', י"ג-י"ד). בהמשך הפרק מסופר כי חירם עיצב את העמודים יכן ובעז ואת כותרותיהם, ובנה את ים הנחושת. ספר דברי הימים אינו

בסקירה ב־1956 על מפעלי ההנצחה של המחלקה להנצחת החייל כונה חירם "אדריכל המחלקה".³²⁹

חברי המועצה הציבורית להנצחת החייל ראו באשר חירם נכס. בישיבת המועצה ביוני 1954, שהתכנסה במטרה להניא את יוסף דקל מלהתפטר מתפקידו כראש המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון, קבע חבר המועצה פרסיין: "עדי עד יינשא שמם של שני האנשים דקל וחירם".³³⁰ חבר המועצה הכטר טען כי "יש חוט משולש בין דקל, אבינועם וחירם, והחוט הזה שזור כה יפה". (ראובן אבינועם היה האחראי על מפעל "גוילי אש"). יושב ראש המועצה הציבורית, הרב שאג, קבע: "יש לזקוף לזכותו של דקל את שני הנכסים, והם מר אבינועם בשטח שלו ומר חירם בשטח שלו".

בעוד ראובן אבינועם, אב שכול וסופר, היה דמות ציבורית, שמו של חירם לא היה מוכר לציבור הרחב. הוא לא כתב מאמרים על עבודתו, ולמעט הדברים הקצרים שאמר בטקס חנוכת האנדרטה בבית הקברות בנגבה, לא הסביר בפומבי את תפישותיו ואת הרעיונות שהנחו את עבודתו. על ההערכה לעבודתו מצד המועצה להנצחת החייל ניתן ללמוד מהחשש כי יתפטר בעקבות פרישתו של יוסף דקל בראשית 1955.³³¹

מעורבותו של אשר חירם בעבודת המחלקה להנצחת החייל התבטאה גם בכך שנטל חלק בהכנת מכרזים ובשיפוט ההצעות שהוגשו למשרד הביטחון. כמו כן עסק בפיקוח על הבנייה ובאישור התשלום לקבלנים. בנוסף לתכנון בתי הקברות הצבאיים, עבודתו במסגרת המחלקה להנצחת החייל כללה טיפול אד־הוק באתרי הנצחה קיימים שהמחלקה נדרשה לטפל בהם. כך, למשל, באוקטובר 1951 התבקש חירם על ידי המחלקה להנצחת החייל להכין תוכנית לחלקה מסביב לאנדרטה בחולדה "לשם שמירתה והחזקתה בצורה נאותה".³³²

במקביל לפעילותו כ"אדריכל הבית" של המחלקה להנצחת החייל, השתתף חירם בתחרויות פומביות שיוזמה המחלקה לבניית מצבות זיכרון ממלכתיות. ביולי 1951 החליטה ועדת משנה של המועצה הציבורית להנצחת החייל, שמונתה בפברואר אותה השנה, על הקמת שמונה מצבות זיכרון ממלכתיות ברחבי הארץ.³³³ שתי הראשונות ברשימה היו האנדרטאות בנבי יושע ובשער הגיא. חירם השתתף בתחרויות הפומביות לתכנון שתי מצבות הזיכרון. תוכניתו לאנדרטה לפורצי הדרך בשער הגיא זכתה בפרס של קנייה.

חלק מחשובי האדריכלים בארץ. ב־1942 השתתף חירם בתחרות לעיצוב חלקת חללי המאורעות בבית הקברות נחלת יצחק. תוכניתו זכתה בפרס של קנייה.³²⁴ ב־1944 השתתף בתחרות הפומבית לתכנון בית הספר המקצועי "שבח" בתל אביב. גם תוכניתו זו זכתה בפרס של קנייה.³²⁵ (בתחרות לא חולקו פרסים ראשון ושני ובפרס השלישי זכו תוכניותיהם של אריה שרון ויוסף קלרוין). ב־1944 זכה אשר חירם בפרס הראשון בתחרות לתכנון בניין עיריית דמשק.³²⁶ גם את הפרס השלישי קיבל אדריכל ארץ ישראלי - הירושלמי ב' אנקשטיין (בפרס השני זכה האדריכל הסורי עבד אל־רזאק מלאס). בסופו של דבר, התוכנית של חירם לא בוצעה.

הקריירה האדריכלית של אשר חירם "התמסדה" לאחר הקמת מדינת ישראל. בספטמבר 1950 הוא החל לעבוד במחלקת העתיקות כאחראי על שימור אתרים היסטוריים. ב־1952 הוא התבקש על ידי פרופ' שמואל ייבין, מנהל רשות העתיקות, להכין תוכנית לבית נכאת שיוקם בגבעת רם ויחליף את מוזיאון רוקפלר שבירושלים הירדנית. התוכנית לא יצאה אל הפועל. אשר חירם סיים את עבודתו ברשות העתיקות בנובמבר 1962, כשהגיע לגיל פרישה. באותה שנה התפרסם בכתב עת אוסטרי לתולדות האמנות מאמר מפורט שלו על בתי כנסת קדומים וכנסיות בארץ הקודש.³²⁷ מאמר זה היה מבוסס על עבודתו במחלקת העתיקות ועל היכרותו המקצועית עם בתי הכנסת והכנסיות הנוצריות הקדומות בארץ ישראל.

ב־1949 השתלב אשר חירם במפעל ההנצחה לחללי מלחמת העצמאות, כשזכה בפרסים ראשונים בתחרויות פומביות לתכנון מפעלי הנצחה. לא ידועות כל התחרויות בהן השתתף: ככלל, נמסרו בפומבי רק שמות הזוכים בפרסים או אלה שזכו בפרסים של קנייה.

ב־1949 השתתף חירם בתחרויות הפומביות עליהן הכריזו עיריות חיפה ורמת גן לעיצוב מצבות זיכרון עירוניות לבנים שנפלו במלחמת העצמאות. תוכניתו לאנדרטה ברמת גן זכתה בפרס ראשון ונבנתה. באביב 1949 השתתף בתחרות שהכריז משרד הביטחון לתכנון המצבה הצבאית ובתי הקברות הצבאיים לחללי מלחמת העצמאות שנחלת יצחק ובעפולה. עם זכייתו בתחרות זו היה חירם למתכנן של בתי הקברות הצבאיים האחרים שהיו באחריות משרד הביטחון ולאדריכל הבית של המחלקה להנצחת החייל. יוסף דקל, ראש המחלקה להנצחת החייל, הגדיר אותו כ"ארכיטקט של מחלקתנו".³²⁸

ביוגרפיה בנוף: מצבות זיכרון

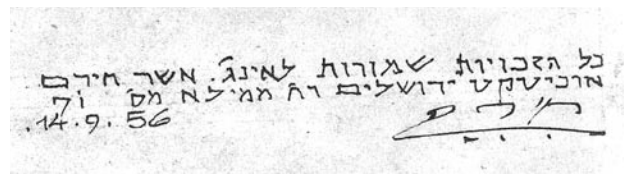
ביוגרפיה של אדריכל גם כתובה בנוף. מעבר לתכנון בתי הקברות הצבאיים ולעיצוב מצבות הזיכרון בבית הקברות הצבאי בהר הרצל, תרומתו של אשר חירם לעיצוב נופי ההנצחה של מלחמת העצמאות בישראל ניכרת גם במצבות זיכרון מקומיות ובאנדרטאות ממלכתיות שנבנו מחוץ לבתי הקברות הצבאיים. סגנונו הייחודי בא לידי ביטוי בקומפוזיציה של גושי אבן מעובדים ומעובדים למחצה וביחסים הגיאומטריים ביניהם.

מצבות זיכרון מקומיות

רמת גן

ב-1949 הכריזה עיריית רמת גן על תחרות פומבית לעיצוב מצבת זיכרון עירונית לזכר בני רמת גן שנפלו במלחמת העצמאות. לתחרות הוגשו 19 הצעות. בפברואר 1950 התפרסמו תוצאות התחרות.³³⁶ תוכניתו של חירם זכתה בפרס הראשון. מצבת הזיכרון נחנכה בב' באייר תשי"ד. היא ניצבת בראש גבעה גבוהה, שמצדה האחד נבנתה שדרת הגיבורים ומצדה השני נמצא גן אברהם, המשתפל מהכביש העובר בפסגה ובו טראסות עם צמחיה ושבילים תלולים. בהתאם

מצבת הזיכרון ברמת גן

חתימה של אשר חירם

במסגרת עבודתו עם המחלקה להנצחת החייל הוזמן חירם לתכנן אנדרטאות ממלכתיות ללא מכרז: האנדרטאות שהוקמו בבית הקברות הצבאי בהר הרצל לחללי פלוגת ההובלה, לכ"ג יורדי הסירה ולחללים שנקברו מעבר לקווי שביתת הנשק עם ירדן; את אנדרטאות הנשק שנבנו ב-1956 בירושלים, בטבריה ובצפת; ואת מצבת הזיכרון בצומת גולני שנחנכה ב-1959. הוא גם עיצב את מצבות הקבר של אליעזר קפלן (1953) ושל יוסף שפרינצק (1959), שנקברו בחלקת גדולי האומה בהר הרצל. ב-1963 תכנן חירם את המצבה על קברו של יצחק בן-צבי, נשיאה השני של מדינת ישראל, שנקבר בהר המנוחות, ואת אחוזת הקבר המשפחתית.

אופן ההתקשרות של משרד הביטחון עם אשר חירם אינו ברור. נראה שמדובר היה במשכורת חודשית שנקבעה בחוזה אישי ולא בהתאם לדרוג עובדי משרד הביטחון. בשלהי 1952 התגלעה מחלוקת בין יוסף דקל ובין יצחק כהן, מנהל מחלקת הביצוע של משרד הביטחון, בנוגע לתנאי העסקתו של חירם. כהן סרב לאשר את בקשתו של דקל להעלות את שכרו של חירם והמחלוקת הגיעה עד מנכ"ל משרד הביטחון.³³⁴

עיקר פעילותו של אשר חירם בתחום עיצוב נופי ההנצחה הייתה בשנות החמישים. פעילותו בשנות השישים הייתה מצומצמת יותר. הקשר האחרון של חירם עם המחלקה להנצחת החייל היה ב-1968, בעקבות בקשתו של שר הביטחון משה דיין מהמחלקה לתכנן את מצבות הקבר של חללי צה"ל בהר הזיתים.³³⁵ העבודה צריכה הייתה להיעשות תוך שלושה שבועות. לאחר שחירם הודיע שלא יוכל לעמוד בדרישה, יצר משרד הביטחון קשר עם האדריכלים פטרון והמבורג, שלקחו על עצמם את ביצוע העבודה. ביולי 1968 תכננו שני אדריכלים אלה גם את השינויים באחוזת הקבר של הנשיא יצחק בן-צבי בהר המנוחות בירושלים. יוסף פטרון גם החליף את אשר חירם כ"אדריכל הבית" של המחלקה (שנעשתה בינתיים ליחידה) להנצחת החייל.

הגלעד בירושלים לזכר חללי מלחמת העצמאות

נחצב במחצבת החברה בקסטל.

הקמת האנדרטה התעכבה עוד, עד שבפברואר 1960 דרש ראש העירייה ממהנדס העיר להתחיל בהקמתה. הכוונה הייתה שהאנדרטה תהייה מוכנה עד יום הזיכרון תש"ך (1960).³³⁷ ואכן, לקראת יום הזיכרון הציבו פועלים את "יד הזיכרון למגיני ירושלים".³³⁸ עיצוב האנדרטה לא נשא חן בעיני רבים מתושבי ירושלים. היא לא תפקדה

לדרישת התחרות הפומבית, מצבת הזיכרון תוכננה כאתר שם ייערכו עצרות עם. משטח הרחבה נמוך במקצת ממפלס הרחוב, והכניסה אליו היא באמצעות מדרגות.

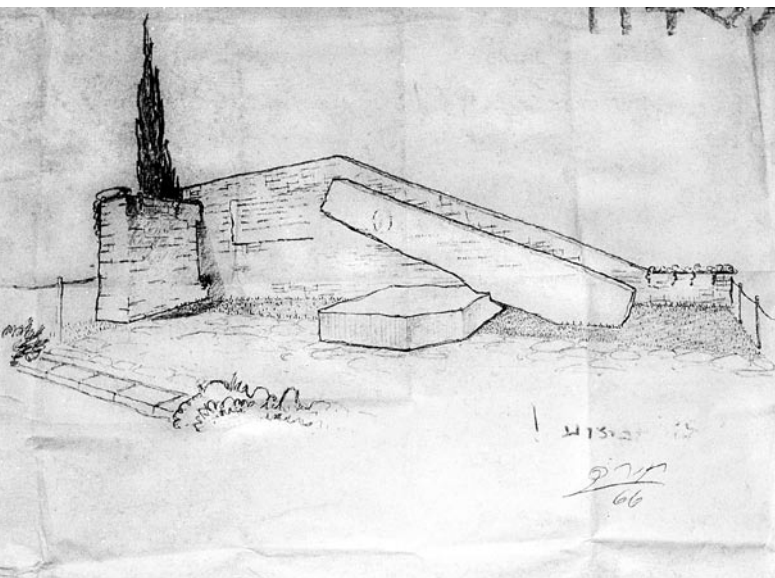
אשר חירם עיצב את מצבת הזיכרון ברמת גן כמשטח רחב, עגול, ובצדו קיר אבן בצורת קשת, שעליו נחקקו שמות 111 בני רמת גן שנפלו במלחמת העצמאות. קיר הזיכרון נבנה מאבן ירושלמית. מצדו השמאלי של הקיר - תבליט אריה פצוע שחנית פילחה את גוו, המסמל את הגבורה של הנופלים. את התבליט עיצב הפסל יעקב לוצ'נסקי. רוחבו של התבליט שני מטרים וגובהו 1.2 מטרים. האבן לפסל הגיעה מהר הכרמל. בקצה קיר השמות, לצד תבליט האריה, ניצב נר תמיד, ומשני צדיו ספסלים להתייחדות עם זכר הנופלים.

חיפה

ב-1949 הודיעה עיריית חיפה על תחרות פומבית לעיצוב מצבת זיכרון לבני העיר שנפלו במלחמת העצמאות. בין המשתתפים בתחרות היו הפסלים בתיה לישנסקי, שעיצבה את מצבת הקבר בחולדה, ודוד פולוס, שעיצב את האנדרטה לאלכסנדר זייד בשייח' אברק, וכן האדריכלים החיפאיים מוניה ויירוב, אל מנספלד ושמואל רוזוב. התוכנית שהציעו אשר חירם והאדריכל זולטן הרמט לא זכתה בפרס, אך נקנתה על ידי העירייה. מצבת הזיכרון בחיפה לא נבנתה מעולם.

ירושלים

אשר חירם תכנן מצבת זיכרון לחללי ירושלים ותוכניתו נבחרה על ידי העירייה. האנדרטה שתכנן הייתה אובליסק העשוי מגוש סלע של אבן ירושלמית, מסותת באופן גס, בגובה 18 מטרים, שמשקלה נאמד ב־70 טון. מצבת הזיכרון יועדה להיות מוצבת בכיכר נורדאו בכניסה המערבית לעיר. בנובמבר 1956 החליטה העירייה להעתיק את הגלעד מהמקום שנקבע לו - שם גם הונחה אבן הפינה ונטמנה מגילת הקלף - לרחבה שלפני בנייני האומה. ההסבר שניתן היה שבכיכר נורדאו אין מקום לעריכת טקסי זיכרון. החלטה זאת עוררה התנגדות בקרב תושבים ומשפחות שכולות וגרמה לעיכוב העבודה. העבודה התעכבה גם בגלל הצורך לערוך מכרז חדש לבצוע התוכנית האדריכלית. במכרז החדש זכתה חברת "אבן וסיד", גוש הסלע

אשר חירם, תוכנית מצבת הזיכרון באשדוד

תוכניתו של האדריכל חירם למצבת הזיכרון ל-11 החללים בני ראשון לציון נחתמה בינואר 1963. ההורים השכולים של בני ראשון לציון התנגדו לכך שהאנדרטה תנציח גם את זכרם של חללי "גבעתי" שנפלו בחולות אשדוד. במאי 1965 התקבלה במחלקה להנצחת החייל החלטה שיש לעשות מאמץ להגיע לפשרה בין שתי קבוצות ההורים השכולים.³⁴⁰ פתרון המחלוקת נמצא על ידי תוספת לאנדרטה המקורית שתכנן אשר חירם עבור החללים בני ראשון לציון: קיר ועליו שמות חללי "גבעתי". בפגישה שנערכה בנובמבר 1966 במחלקה להנצחת החייל מסר נח דגוני על התוספת לאנדרטה של אשדוד שתכנן חירם, "שתנציח את שמות 53 הבנים שנפלו בכיבוש אשדוד והסביבה".³⁴¹ חירם מסר באותה פגישה פרטים על התוכנית, לפיה מאחורי האנדרטה להנצחת ה-11, במרחק של 1.60 מטרים ממנה, ייבנה קיר מאבן ירושלמית ובו ייקבע לוח שיכיל את שמות כל הנופלים. ביום הזיכרון תשכ"ז נערך באתר טקס זיכרון לשתי קבוצות הנופלים שהנציחה מצבת הזיכרון המשולבת.

הגלעד המקורי שתכנן חירם הורכב משני גושי אבן מוארכים,

כנקודת מוקד של זיכרון גם בגלל העובדה שטקסי הזיכרון שנערכו באופן מסורתי מול בניין העירייה לא הועתקו לאתר האנדרטה. יתר על כן, סביבתה הוזהרה, ובפועל היא נדחקה לשולי נוף ההנצחה העירוני. היא הייתה נוכחת פיזית, אך לא משולבת במקצבי הזיכרון העירוניים. עם מימוש תוכנית הבנייה לשטח בו ניצב עמוד הזיכרון, הוא הועתק ממקומו והוצב מחדש ליד בית "יד לבנים".

כפר ורבורג

אשר חירם תכנן את בית הקברות הצבאי במושב השיטופי כפר ורבורג. ב-1958 פנה ועד המושב לחירם לתכנן מצבת זיכרון לזכר שלושה מבני המושב שנפלו במלחמת העצמאות: אורי גנני והאחים אפרים וצבי גובר. מיקום אתר ההנצחה נקבע בצד הכביש הראשי של המושב, מול כביש הגישה לבית הקברות. טקס הסרת הלוט מעל האנדרטה נערך ב-12 במאי 1959. שמעון קושניר כתב לאחר טקס הסרת הלוט:

המצבה עם שלושת הכוכבים... מיוחדת בסגנונה. האדריכל הנודע חירם הוא שתכנן אותה. היא בנויה משטח רצוף אבני ירושלים בגון אדום, מוקפת גדר אבנים נמוכה בנויה מאותן אבנים... אתה מתקרב אל שלושת לוחות האבן הניצבים כמצבות אילמות, ללא שמות ואותיות בהם, רק כוכב חקוק במרכז כל אבן. שלושה כוכבים המסמלים את עולמם של השלושה שאורם לא דעך. באחת מאבני הגדר הנמוכה, בפתח הכניסה למשטח, חקוקים דברי צבי גובר: "ארצי הדלה - מה רב עושרך אם אלה הם בניך!"³³⁹

אשדוד

בתיאורו של נח דגוני, שעמד בראש המחלקה להנצחת החייל, תכנן אשר חירם גם את האנדרטה באשדוד לזכר חללי ראשון לציון וחללי "גבעתי" שנפלו באזור אשדוד. את הקמת האנדרטה ליוותה מחלוקת בין שתי קהילות זיכרון: ההורים השכולים של 11 בני ראשון לציון שנפלו בינואר 1948 בכפר הערבי אַסְדוּד, שם הוקמה העיר העברית החדשה אשדוד, ומשפחות 53 חללי פלוגה א' של חטיבת "גבעתי" שנהרגו בקרבות הבלימה מול הצבא המצרי בחולות אשדוד במאי-יוני 1948.

מצבת הזיכרון באשדוד

מצבות זיכרון ממלכתיות

אנדרטאות הנשק של מלחמת העצמאות

באוגוסט 1954 יזם הרמטכ"ל משה דיין הקמת אנדרטאות ביישובים, שינציחו כלי נשק ממלחמת העצמאות.³⁴² בספטמבר 1954 נעשתה פנייה רשמית בנוגע לכוונת המטה הכללי "להנציח את כלי הנשק ההיסטוריים אשר פעלו לראשונה למען שחרור ערים או יישובים שונים בארץ בעת מלחמת השחרור".³⁴³ על פי התוכנית המקורית, אמורים היו להיבנות תשע מצבות זיכרון מסוג זה בערים ישראליות.

בישיבה שנערכה בתחילת מארס 1955 הוסכם כי לאחר שירוכז החומר ויובטח התקציב, מחלקת הבינוי של משרד הביטחון תכין

האחד מונח על הקרקע והשני, בנטייה, נשען על הגוש האופקי. ניתן לפרש את המבנה כצורת תותח. אפשרות פרשנית אחרת היא לראות את גוש האבן האלכסוני כעמוד שנפל, המייצג את הנפילה בקרב. על פי הפרשנות הראשונה, המסר של האנדרטה הוא ביחסים בין שני גושי האבן. הלחץ הסטטי שמפעיל העמוד האלכסוני על הבסיס יוצר תחושה של תעוקה, אך היחסים הסטטיים בין שני האלמנטים הם של שיווי משקל יציב, בגלל יכולתו של הבסיס (המייצג אולי את ההורים השכולים) לשאת את הלחץ התמידי. הקיר שנוסף מאוחר יותר היה רקע לאנדרטה. חירם עיצב אותו כהיטל של גוש האבן האלכסוני. האמירה הבסיסית היא של הקיר כחומת מגן - מוטיב נפוץ במצבות זיכרון לנופלים בישראל.

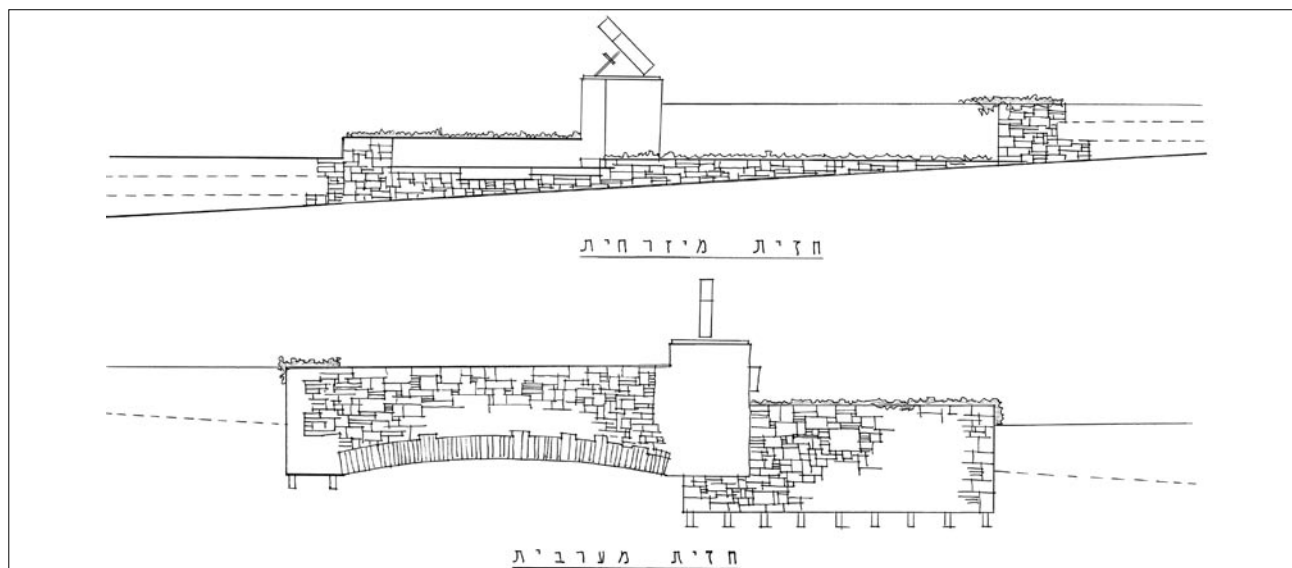
יותר כדי שילדים לא יוכלו לטפס עליה, וכן ביקש, "אם האדריכל ימצא לנכון", לשלב באנדרטה גם דוגמאות של נשק קל, כמו רובה וסטרן.

בספטמבר 1955 כתב מנהל המחלקה להנצחת החייל לחירם ודחק בו להגיש הצעות מפורטות לאנדרטאות העירוניות שאושרו בישיבה ביולי.³⁴⁹ התוכניות הוגשו בדצמבר 1955. במכתב בו אישר הממונה על התכנון באגף התכנון במשרד הפנים את התוכנית של חירם לאנדרטת הנשק בצפת, הוא הוסיף: "נשמח אם העבודה תבוצע ברוח התוכנית היפה".³⁵⁰ מדו"ח שכתב בינואר 1956 מנהל מחלקת הבינוי על התקדמות העבודה בערים השונות, ניתן ללמוד כי בירושלים כבר הוחל בביצוע העבודה ובטבריה החלה בניית מסד האבן.³⁵¹ בפברואר 1956 קיבל אשר חירם הודעה מהמחלקה להנצחת החייל כי ועדת התכנון של עיריית צפת אישרה את תוכנית אנדרטת הנשק, וכי יש אישור חוקי להתחיל בבנייתה.³⁵² בראשית פברואר 1956 נמסר כי העבודה להקמת אנדרטאות הנשק בירושלים, בטבריה ובצפת "מתקדמת".³⁵³

אשר חירם, תוכנית אנדרטת ה"דוידקה" בצפת, 1955

מכרז "בין פסלים וציירים על בחירת צורת הנושא של הנצחת הנשק".³⁴⁴ באפריל 1955 החליט מנכ"ל משרד הביטחון, שמעון פרס, כי יש למסור את עיבוד התוכניות לאשר חירם. סביר להניח כי החלטה זו נבעה מרצון לקדם את מיזם ההנצחה במהירות. חירם היה האחראי לתכנון אתר האנדרטה ולהצבת כלי הנשק שם.³⁴⁵

ביולי 1955 התכנסה ועדה, בהשתתפות אשר חירם והאדריכל דב כרמי, שהיה נציג משרד הביטחון, לדון במיקום האנדרטאות.³⁴⁶ בישיבה אושרו הצעותיהם של אשר חירם ושל ראש המחלקה להנצחת החייל בנוגע למיקום האנדרטאות - בירושלים, בתל אביב, בצפת ובטבריה - והוצגו התוכניות של חירם לאנדרטאות שייבנו בערים אלו. הרמטכ"ל, משה דיין, גילה עניין בתוכניות, אישר את התרשים שהכין חירם לאנדרטה בטבריה, ומצא את התוכנית שעיצב לאנדרטה בתל אביב כ"יפה" (אין בנמצא תרשים של תוכנית זו).³⁴⁷ דיין ביקש ללמוד מקרוב את התוכנית שעיצב חירם לאנדרטה בירושלים, היא אנדרטת ה"דוידקה".³⁴⁸ מנהל המחלקה להנצחת החייל, משה אורבך, דיווח כי "התוכנית נראית לו כִּיפה". מעורבותו של דיין באה לידי ביטוי גם בהצעות קונקרטיות: הוא "הביע משאלה" שאם האדריכל יסכים, ה"דוידקה" תוצב גבוה

בבקשה לרצף את שטח הערוגה, כך שייוצר משטח מרוצף, ללא כל צמחייה.

אנדרטת ה"דווידקה" בצפת נחנכה ב־29 באפריל 1956 בנוכחות יגאל אלון, מפקד הפלמ"ח.³⁵⁵ חברי הגדוד השלישי של הפלמ"ח שלחמו בצפת הוזמנו לטקס שניהל נח דגוני מהמחלקה להנצחת החייל. כמו בירושלים, דוד לייבוויץ' התכבד בהסרת הלוט מעל האנדרטה.

המסר של אנדרטאות הנשק כלל שלושה מרכיבים משלימים: כלי הנשק, פסוק מהתנ"ך המחבר את סיפור מלחמת העצמאות למורשת עם ישראל, והמכלול האדריכלי המשמש כמסד ותפאורה לכלים המוצגים ומגדיר את מתחם ההנצחה בנוף העירוני. תפקידו של האדריכל היה לעצב את מתחם ההנצחה באופן שידגיש את כלי הנשק, אך בה בעת לא יאפיל עליהם.

המכנה המשותף לשלוש האנדרטאות העירוניות שתכנן חירם

האנדרטה המתוכננת בתל אביב לא נבנתה. האנדרטאות בירושלים, בצפת ובטבריה נחנכו סמוך ליום העצמאות תשט"ז (1956). אנדרטת ה"דווידקה" בירושלים נבנתה ברחבה בפינת רחוב יפו ורחוב הנביאים. טקס הסרת הלוט התקיים ב־7 במאי 1956, והשתתפו בו ראש העיר, נציגי הממשלה ומשרד הביטחון, צה"ל, ותיקי ההגנה ו"יד לבנים". את הלוט מעל האנדרטה הסיר דוד לייבוויץ', ממציא ה"דווידקה". את הנאום המרכזי נשא שמעון פרס, מנכ"ל משרד הביטחון.

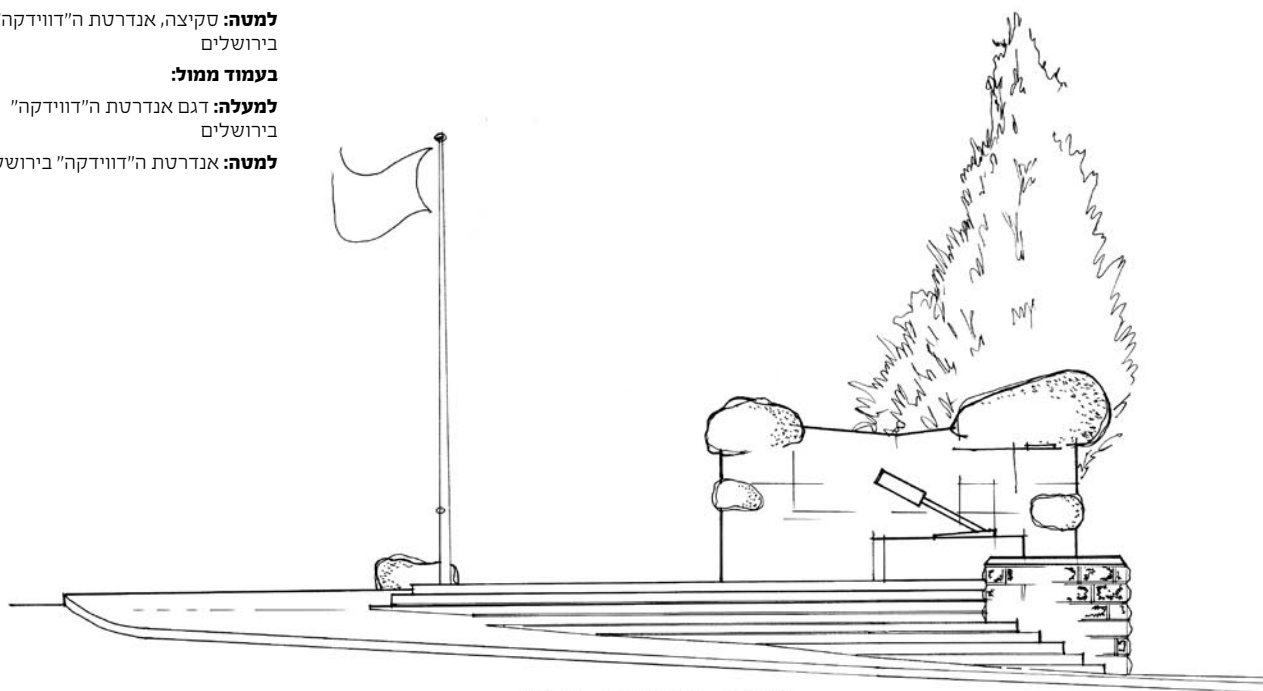
על הצלחתה של אנדרטת ה"דווידקה" ניתן ללמוד מנהירתו של קהל רב למקום כדי להתבונן בה. כתוצאה מכך ניזוקו ערוגות הפרחים שנשתלו בשטח שליד האנדרטה. בפברואר 1957 הודיעה עיריית ירושלים למחלקה להנצחת החייל כי אין באפשרותה "להגן על הפרחים, באשר הם נרמסים על ידי הקהל הרב הבא להסתכל מקרוב על האנדרטה".³⁵⁴ בעקבות זאת פנתה העירייה לאשר חירם

למטה: סקיצה, אנדרטת ה"דווידקה" בירושלים

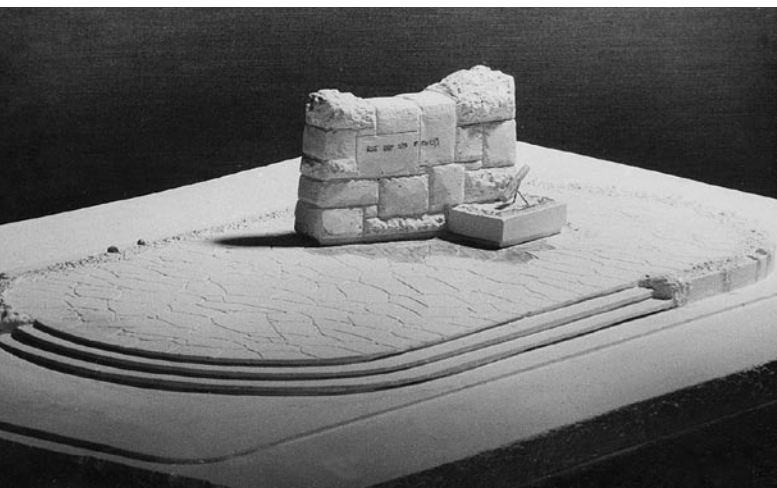
בעמוד ממול:

למעלה: דגם אנדרטת ה"דווידקה" בירושלים

למטה: אנדרטת ה"דווידקה" בירושלים

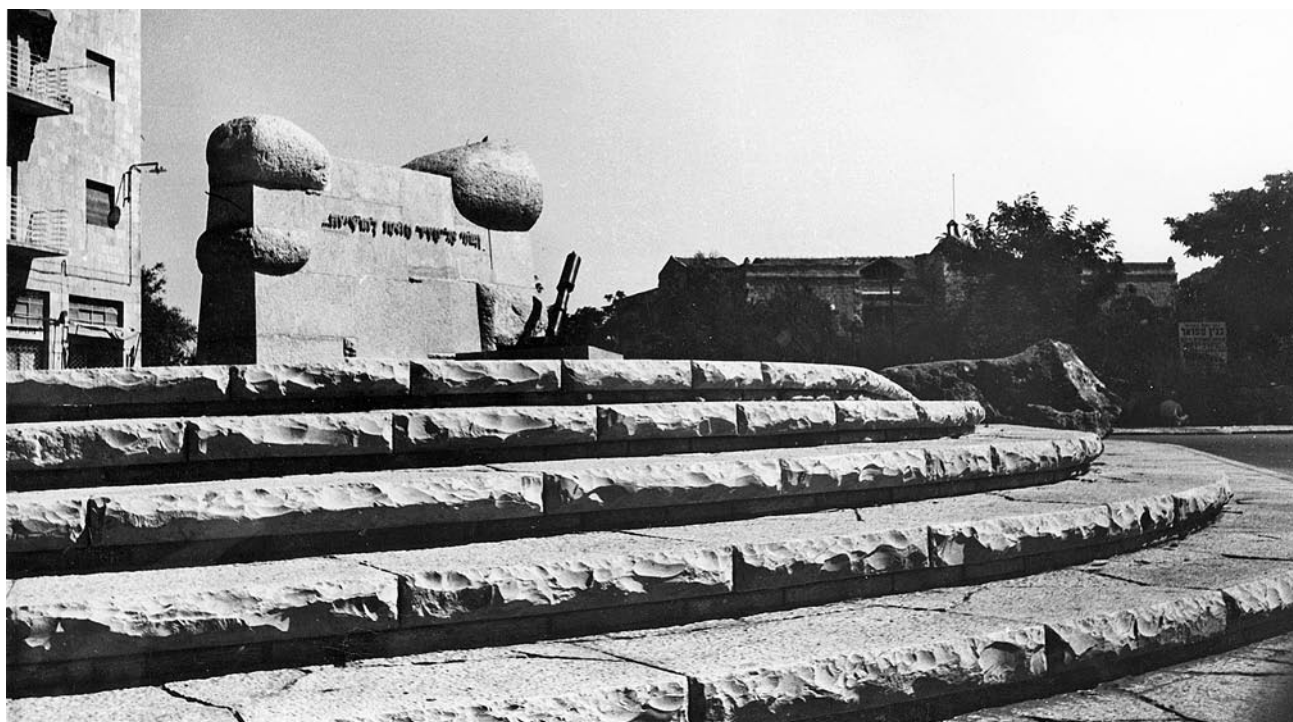

חצית מזרח 1:50

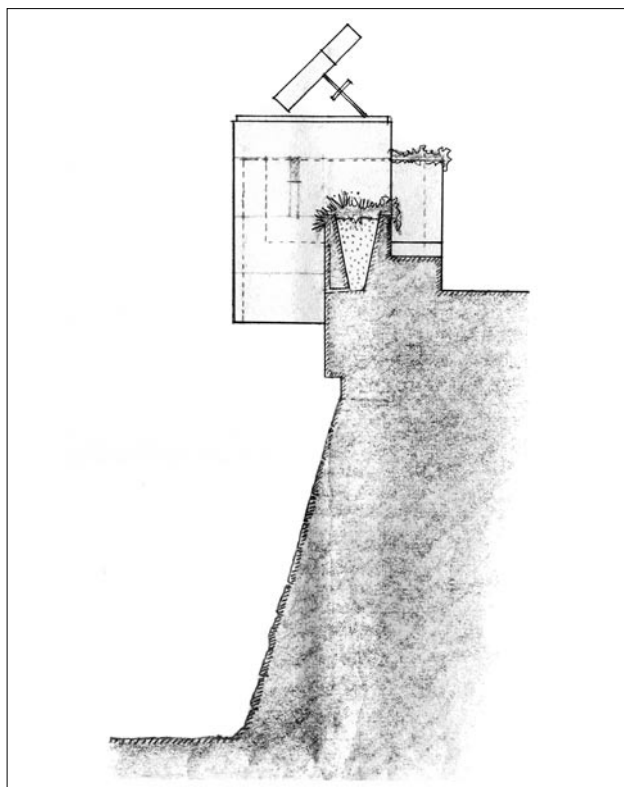
היה הדיאלוג שבין האבן הלבנה ובין המתכת הצבועה שחור. הניגוד בין הצבעים הבלטי והדגיש את כלי הנשק, שממדיהם היו קטנים בהשוואה למכלול הבנוי בו הוצבו. היצירות של הפתרונות שהציע חירם התבטאה בכך שעיצב שלוש סביבות הנצחה שונות לייצוג שני כלי נשק. ההימנעות מתכנון אחיד העניקה לכל אחת משלוש האנדרטאות ייחוד עיצובי, תוך הדגשת הקשר הנושאי ביניהן.

אנדרטת ה"דווידקה" בירושלים בנויה מאבן ירושלמית. ה"דווידקה" ניצבת על מסד אבן מלבני, ומאחוריה קיר אבן ועליו חרוט הפסוק "וְגִנֹּתַי עַל הָעִיר הַזֹּאת לְהוֹשִׁיעָה" (דברי הנביא ישעיהו למלך חזקיהו בעת מצור סנחריב, מלכים ב', י"ט, ל"ד). הקיר בנוי מגושי אבנים מלבניות אחידות, למעט שתי בליטות מעוגלות בקצה העליון - האחת גדולה מהשנייה - וגוש אבן מסותת גס בקצה התחתון, המהווה רקע למרגמה המוצבת בחזית קיר האבן. קיר האבן המסיבי משדר עמידות ומייצג את עמידתה של אוכלוסיית

של הקיר ושל האותיות ובין הצבע הכהה של התותח. לו היה נעשה שימוש באבן בזלת מקומית שחורה, היה הדבר מוסיף נופך מקומי למבנה, אך מבטל את קונטרסט הצבעים שהיה חיוני להבלטת התותח כאלמנט המרכזי של הגלעד.

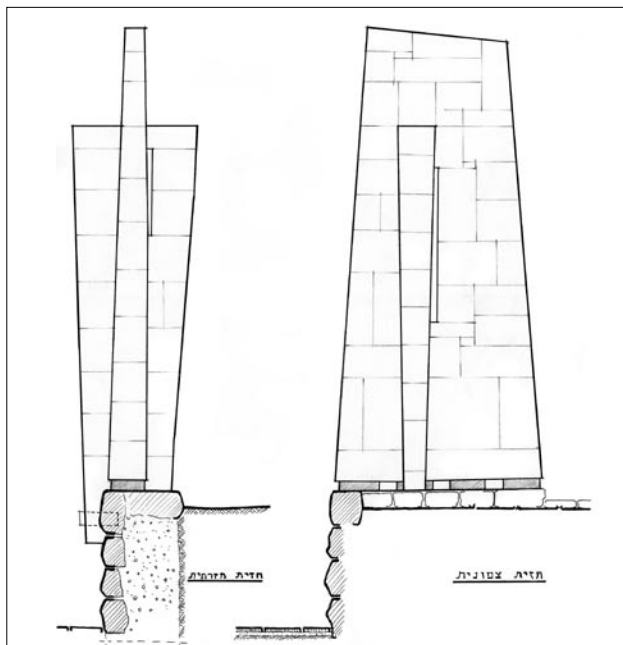
הגלעד בצפת נבנה ברחוב ראשי, מול תחנת המשטרה הישנה של העיר. בניגוד לגלעדים בירושלים ובטבריה, שנבנו בכיכר מוקפת בניינים, הגלעד בצפת נבנה על שפת כביש ועל רקע נוף הררי. הטופוגרפיה השונה מתבטאת גם בכך שבניגוד לגלעדים בירושלים ובטבריה, זה שבצפת נמוך יחסית. הוא בנוי כקיר אבן נמוך המתנשא מעל משטח שהוא מעין מדרגה נמוכה שבחזיתה נדבכי אבן מסותתים גס. בצד הגלעד נמצא עמוד אבן מחומש המתנשא מעל הקיר ועליו מוצבת ה"דווידקה". לוחות האבן מעובדים בסיתות

אנדרטת ה"דווידקה" בירושלים

ירושלים העברית במצור ובהפגזות. ברובד אחד של פרשנות, הקיר בו קבועות אבנים בצורות שונות מייצג את פסיפס העדות של ירושלים העברית. הפרשנות לפיה צורת הקיר היא של "כובע גרב" היא בעיני המתבונן, שיועד כיצד נראה הכובע האופייני של לוחמי תש"ח. רובד אסוציאטיבי זה היה משמעותי במיוחד בעת שהגלעד נבנה, ויש להניח כי מאוחר יותר נעשתה אסוציאציה זו עלומה עבור רבים מהצופים.

ה"נפוליאונצ'יק" הניצב על מסד האבן בטבריה הוא אחד מארבעת התותחים שהופעלו במערכה להדיפת הפלישה הסורית בעמק הירדן. בעוד שה"דווידקה" צרה ואנכית, התותח ניצב על שלושה גלגלים וצורתו מוארכת ואופקית, כאשר הקנה נוטה בזווית כלפי מעלה. מסד האבן עליו ניצב התותח הוא קיר דרומפלסי המזכיר צורת פירמידת מדרגות קטומה. מבנה האבן מדגיש את הזוויתיות של גושי האבן המלבניים מהם בנוי הפסוק "תרעם בשבט ברזל ככלי יותר תנפצם" (תהלים, ב', ט') מופיע באותיות בולטות בחזית הקיר. הקומפוזיציה הוויזואלית בנויה על הניגוד בין הצבע הבהיר

למעלה: אשר חירם, תוכנית מצבת הזיכרון למגיני הגליל התחתון, 1956

מימין: אנדרטת ה"דווידקה" בצפת

בעמוד ממול למטה: אשר חירם, תוכנית אנדרטת ה"דווידקה" בצפת, 1955

מצבת הזיכרון למגיני הגליל התחתון

כמו אנדרטאות הנשק ממלחמת העצמאות, תכנן האנדרטה הממלכתית למגיני הגליל התחתון בסג'רה (צומת גולני) נמסר לאשר חירם על ידי המחלקה להנצחת החייל ללא תחרות פומבית. הסיבה לכך נעוצה כנראה בעיכובים שחלו בבניית מצבות הזיכרון הממלכתיות בנבי יושע ובשער הגיא. ההחלטה לפנות לחירם לתכנן את מצבת הזיכרון למגיני הגליל התחתון אפשרה שליטה מרבית של המחלקה להנצחת החייל בתכנון ובבנייה, כאשר יחסי האמון בין האדריכל ומזמיני האנדרטה היו שיקול ראשון במעלה.

תוכנית האנדרטה שורטטה ב־1956. האנדרטה היא שילוב של שני צירים ושלושה טרפזים: ציר ראשי אופקי וציר ראשי ניצב המורכב משני טרפזים מצטלבים בתשעים מעלות זה עם זה. האלמנט המאוונך בנוי מאבן גלילית לבנה וגובהו 12 מטרים. שני

עדין, אך אינם חלקים. הפסוק החקוק בקצה העליון של קיר האבן הוא "הנה נתתיך היום לחומת מבצר ולעמוד ברזל ולחומת נחושת" (ירמיהו, א', י"ח). בצד מסד האבן נמצאת בליטה בעלת צורה של טרפז מאבן כהה לתליית זרים.

חירם תכנן כל אחד מהגלעדים כקומפוזיציה של אלמנטים מאבן בהירה בצורת קירות ועמודים ששמשו כמסד לנשק. שלושת הגלעדים היו וריאציות על נושא של אבן מעובדת וכלי נשק ממתכת. מיצוב כלי הנשק באנדרטה היה שונה בכל אחד משלושת המקומות. בטבריה ניצב התותח בראש האנדרטה; בירושלים הוצבה ה"דווידקה" על מסד נמוך בחזית מבנה האבן המרכזי של הגלעד; בצפת מוצבת ה"דווידקה" בצד קיר האבן, אך מתנשאת מעליו.

סגיד אילנה - צמח גילוי - חזית-אדריכל - ביצוע: פישבת ציני ומשק חיליה

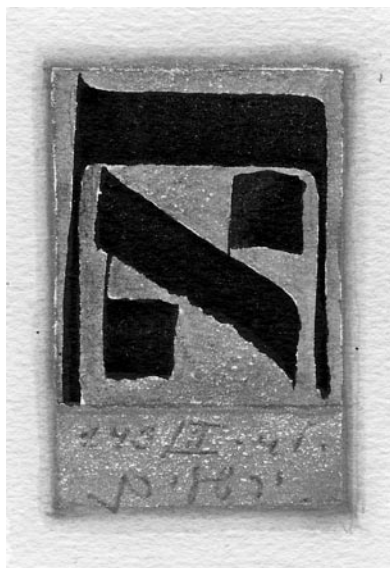
הטרפזים המאונכים יוצרים מעין מגן דוד הפורץ אל הרקיע ומסמל את גבורת הלוחמים. בסיס האנדרטה בנוי מאבן בזלת מקומית ואורכו הוא 48 מטרים. הבסיס מסמל את השכול והאלמנט המאונך מסמן את התחייה ואת התקווה. המסר של האנדרטה הוא שהשכול הוא מסד התחייה.

טקס חנוכת האנדרטה לזכר "משחרי הגליל התחתון וחללי חטיבת גולני" התקיים ב-20 באפריל 1959. בטקס נכחו נשיא המדינה יצחק בן-צבי, שבנו עלי נפל בבית קשת הסמוכה, הרמטכ"ל חיים לסקוב, אלוף פיקוד הצפון משה כרמל, שהיה מפקד חזית הצפון במלחמת העצמאות, שאול אביגור ונחום גולן, מייסד חטיבת "גולני".

למטה: מעטפת יום הזיכרון תשכ"ו
משמאל: מצבת הזיכרון למגיני הגליל התחתון

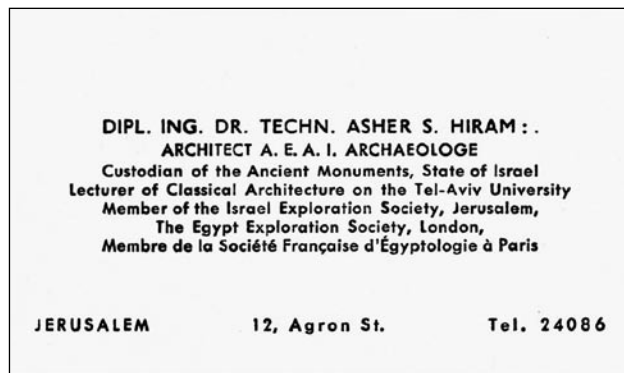

גל-עד למשחרי הגליל התחתון - צומת כביש עפולה-טבריה-נצרת

מימין: לוגו, דיו על נייר.
עיצוב: אשר חירם

למטה: כרטיס ביקור של
אשר חירם

מצבת הקבר

אשר חירם נפטר בכסלו תשל"ג (נובמבר 1973) ונקבר בהר המנוחות בירושלים. אשתו, שנפטרה בתשנ"ב, נטמנה לצדו.

כל אחת ממצבות בני הזוג היא מבנה מלבני, שטוח למעלה, בדומה לדגם הקבר הצבאי המכוסה בלוח שיש. על מכסה הקבר מונחת כרית אבן הזהה בצורתה לזו שעל קברי חללי מערכות ישראל. הקבר אינו בולט בין הקברים האחרים שסביבו. מה שמבחין בינו ובין קבר אזרחי רגיל הוא השימוש בכרית הצבאית, אם כי הכיתוב הוא אזרחי, ללא סמל צה"ל או המחותרות, כנהוג בקבר הצבאי.

הכרית המנוחות על כל אחד משני הקברים הצמודים הן עדות אימתת וחתומה באבן למה שמבחינתו של אשר חירם הייתה תרומה ייחודית לעיצוב נוף ותרבות הזיכרון בישראל. יש להניח כי חירם היה זה שביקש שעל קברו ועל קבר אשתו תוצב הכרית, שהייתה האלמנט הסטנדרטי בבתי הקברות הצבאיים שתכנן. הכרית שעל קברי הזוג חירם בהר המנוחות היא מסר פשוט וישיר באבן מאדריכל שלא הותיר מאחוריו שובל של טקסטים פרשניים העוסקים בתרומתו לעיצוב נוף הזיכרון הישראלי.

קברו של אשר חירם, הר המנוחות, ירושלים

בתי הקברות הצבאיים בישראל - הנצחה באבן

למעלה מעשור עומדים על הפרק ביחידה להנצחת החייל שימורו ותיעודו של מפעל הקמתם של בתי הקברות הצבאיים והאנדרטאות בראשית שנות המדינה. זהו מפעל בעל משמעות וערך ציבורי, המשמר את המאפיינים הייחודיים שנקבעו בנוף ההנצחה בישראל ונשמרו עד ימינו אלה. ביקשנו לתעד את המאפיינים המיוחדים של בתי הקברות מן ההיבטים האדריכליים והעיצוביים ואת הערך והמשמעות שניתנו לאותם מאפיינים בתרבות הזיכרון הישראלית במהלך השנים. המיזם נדחה מסיבות ומאילוץ שונים ומומש רק לאחרונה.

בתי הקברות הצבאיים ייחודיים בצורת תכנון הקברים ובנייתם ובולטים בנוף בתי העלמין האזרחיים במדינת ישראל בשל בניית האבן המיוחדת, הניקיון וטיפול הנוף והצמחייה, המשווים למקום אופי של פארק של. הבנייה באבן ירושלמית - בניית אבן "מוקדם" - עם אבנים מלבניות העשויות שורות-שורות לא רציפות, והבנייה בשורות ישרות ואחידות, כאשר לכל קבר אבן ראש בצורת "כרית" וכיתוב זהוב עם פרטי החלל, נותנות לבתי הקברות הצבאיים את ייחודם ומשרות אווירה של רצינות ומכובדות.

ראוי לציין, שבניגוד לחדשנות המאפיינת את האדריכלות ואת הבנייה בישראל, בתי הקברות הצבאיים מאופיינים בשמרנות ומעטים השינויים שחלו במראם מאז הקמתם ועד היום. זאת, למרות שנוספו בתי קברות וחלקות רבות במהלך השנים בעקבות המלחמות. הפרטים האדריכליים שקבע אשר חירם, שתכנן את כל בתי הקברות הצבאיים בראשית שנות המדינה, נשתמרו ברובם ונותנים להם את אופיים המיוחד.

עם הקמתם של בתי הקברות הצבאיים הועסקו בבנייתם ובסיתות אבני הקברים בנאים יהודים, באמצעות חברת הבנייה "סולל בונה". הבנייה נעשתה בעבודת ידיים, כאשר לאתר הובאו אבנים גולמיות ממחצבות בהרי ירושלים והגליל, שסותות ועוצבו על פי צורכי המקום. אחרי מלחמת ששת הימים השתנה נוף הבנייה בישראל בכללותו, עם הופעתם של בנאים ערבים מהשטחים, וגם מקורות האבן השתנו והיו כעת ביהודה ושומרון. האבנים נחתכו וסותות בשטחים והובאו לאתרי הבנייה כשהן מוכנות. עם הזמן התמעטו עד מאד הבנאים היהודים וההתמחות עברה לידי דרוזים ובדווים יוצאי צבא, שתפסו את מקומם בענף ייחודי זה.

בשנת 2008 פנה למשרד הביטחון אדם בשם הרצל וייגל, וביקש לסייע לו בחומר תיעודי על עבודתו של ד"ר אשר חירם בבניית בתי הקברות הצבאיים. נפגשתי עם האיש, אדם כבן 90 באותה עת, עורך דין במקצועו, שהכיר אישית את חירם. הוא סיפר שמוצאו מצ'כוסלובקיה, שם הכיר את אשר חירם, וכי שמר עמו על קשר גם אחרי עלייתו של חירם לארץ. לדבריו, הפקולטה לאדריכלות בברנו, בשיתוף עם עיריית ברנו וממשלת צ'כיה, עוסקות במפעל הנצחה של האדריכלים, שפעלו בצ'כוסלובקיה לפני מלחמת העולם השנייה (רובם יהודים) והטביעו את חותמם על אופייה של העיר בבנייה בסגנון המודרניסטי. בין אותם אדריכלים היה גם אשר חירם - בשמו הקודם זיגמונד קרקש. ההנצחה מתעדת את מפעלם של האדריכלים באלבומים הכוללים את יצירותיהם האדריכליות באותן שנים. וייגל ביקש להוסיף לאלבום פרק על עבודתו של אשר חירם בישראל. סייעתי ככל יכולתי למימוש הבקשה ומסרתי באמצעותו תוכניות ותצלומים של בתי קברות שתוכננו על ידי חירם.

העיסוק בנושא עורר בי את ההחלטה להירתם למפעל ההנצחה והתיעוד של בתי הקברות הצבאיים בראשית שנות המדינה. עד מהרה התברר לי, שלמעט התוכניות שהשאיר אחריו האדריכל חירם, לא נשאר כמעט חומר כתוב על האיש או על פועלו. החלטות שהתקבלו עם הקמתם של בתי הקברות לא נשמרו והחיפוש אחר מסמכים הנוגעים להקמתם הפך לתעלומה. בשל חשיבותו של הנושא העליתי בקשה לערוך מחקר אקדמי מקיף וזכיתי לעידוד ולתמיכה מצד הממונים עלי, מר אריה מועלם, סמנכ"ל וראש אגף משפחות והנצחה, ומר יעקב גבאי, ראש היחידה להנצחת החייל.

אני חש שניתנה לי זכות גדולה לעסוק בנושא חשוב זה ולשמר לדורות הבאים פרק מרתק מראשית שנותיה של המדינה, העוסק בזיכרון הקולקטיבי של כולנו.

לסיום, אקדיש מספר מילים לשניים שתרמו רבות להוצאתו לאור של הספר. ראשונה, האדריכלית אלה גורן, שעמלה ושיחזרה בקפדנות את תכניותיו המקוריות של אשר חירם ואיפשרה את הצגתו בספר. השני, אריק בן שלום ז"ל, מנהל הייצור בהוצאה לאור של משרד הביטחון, שעמל רבות על הפקת הספר, נפטר בטרם עת ולא זכה לראותו יוצא לאור. יהי זכרו ברוך.

מנשה שני

ראש תחום בתי קברות צבאיים
היחידה להנצחת החייל

הערות

- דבר**, 16 באוקטובר 1949.
- ישיבה קכ"ח של הכנסת, 20 במארס 1950, **דברי הכנסת**, עמ' 1069.
- י' אוליצקי, "קברים ומצבות", **הפועל הצעיר**, כרך כ"א, גיליון 3, 18 באוקטובר 1949.
- ח' כנען, "הבריטים שלא פינו את ארץ ישראל", **הארץ**, 1 ביולי 1955.
- מ' עזריהו, **פולחני מדינה. חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948-1956**, שדה בוקר, מרכז מורשת בן גוריון, 1995: א' שמיר, **לבל יהיו כלא היו. היחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון ומיסוד דפוסי הזיכרון הממלכתיים**, תל אביב, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 2003: יוסי כץ, **לב ואבן - סיפורה של המצבה הצבאית בישראל 1948-2006**, תל אביב, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 2007.
- ר' אבינעם (עורך), **בהתייחד עם: עם זכר הנופלים במלחמת הקוממיות. קובץ מוקדש ליום הזיכרון**, תל אביב, משרד הביטחון-המחלקה להנצחת החייל, תשי"ד.
- ר' פוקס, "תולדות התכנון של בתי הקברות הבריטיים בארץ ישראל", **קתדרה**, 79 (1996), עמ' 139-114.
- מתוך הצעת התקציב של המחלקה להנצחת החייל לשנת 1950, ארכיון צה"ל (להלן: אצה"ל).
- קול נגבה**, (103) 5, 20 בנובמבר 1953.
- "ליום הזיכרון לתל חי", **הפועל הצעיר**, שנה 15, 24 במארס 1922.
- מ' גליקסון, **הפועל הצעיר**, שנה 15, 28 באפריל 1922.
- א' יפה, "תל חי", **הארץ**, 14 במארס 1922.
- "יום זיכרון לתל חי", **הארץ**, 24 במארס 1924.
- מלניקוב חלוץ הפיסול הארצישראלי**, קטלוג תערוכה באוניברסיטת חיפה, 1982, עמ' 20.
- דבר**, 5 באוגוסט 1934.
- דבר**, 27 באוגוסט 1937.
- דבר**, מוסף לילדים, 9 במארס 1934, עמ' 14.
- הארץ**, 25 באפריל 1922: מ' גליקסון, **הפועל הצעיר**, שנה 15, 28 באפריל 1922.
- נ' פפר למהנדס קופמן, ט' (חודש לא ברוך) תרפ"ב, הארכיון הציוני (להלן: א"צ), L18 6407.
- "קברי הקדושים", **הארץ**, 27 במאי 1924.
- האחים סגל בע"מ לשלוש, יד אייר תרצ"ח, ארכיון היסטורי תל אביב (להלן: אהת"ל), 236-08.
- "בבית הקברות הישן", **דבר**, 19 ביוני 1945.
- דבר**, 30 באוגוסט 1938.
- המזכירות הארצית של "כפר היישוב" לי בן-צבי, הנהלת הוועד הלאומי, 16 בפברואר 1941, א"צ, J8/1143.
- הפועל הצעיר**, שנה 15, 28 באפריל 1922.
- "בבית הקברות הישן", **דבר**, 19 ביוני 1945.
- דבר**, 10 בנובמבר 1937.
- פרוטוקול, ישיבת הוועדה להקמת המצבה לקורבנות תרצ"ו, 26 באוגוסט 1937, אהת"ל 236-08.
- פרוטוקול, ישיבת הוועדה להקמת המצבה לקדושי תרצ"ח [כך במקור], כ' ניסן תרצ"ח, אהת"ל 236-08.
- י' שיפמן לי רוקח, 29 בינואר 1940, א"צ J8/1145.
- ידיעות המזכירות הארצית של "כפר היישוב"**, עלון פנימי מס' 10, 5 באפריל 1940.
- פרוטוקול, ישיבת הוועדה לקביעת אופן ההוצאה לפועל של הקמת המצבות וחלוקת הכספים שנאספו ב"יום הזיכרון", 20 ביוני 1940, א"צ J8/1143.
- המזכירות הארצית של "כפר היישוב" לשער העמקים, 9 ביולי 1940, א"צ J8/1142.
- החלטות ישיבת נשיאות "כפר היישוב", 2 ביולי 1940, א"צ J8/1145.
- פרוטוקול, ישיבת הוועדה לקביעת אופן ההוצאה לפועל של הקמת המצבות וחלוקת הכספים

שנאספו ב"יום הזיכרון", 20 ביוני 1940, א"צ J8/1143.

- החלטות נשיאות "כפר היישוב", 2 ביולי 1940, א"צ J8/1145; פרוטוקול, ישיבת הוועדה לקביעת אופן ההוצאה לפועל של הקמת המצבות וחלוקת הכספים שנאספו ב"יום הזיכרון", 20 ביוני 1940, א"צ J8/1143.
- פרוטוקול, ישיבת הוועדה לקביעת אופן ההוצאה לפועל של הקמת המצבות וחלוקת הכספים שנאספו ב"יום הזיכרון", 20 ביוני 1940, א"צ J8/1143.
- ידיעות המזכירות הארצית של "כפר היישוב"**, עלון פנימי מס' 6, 23 ביוני 1940.
- המזכירות הארצית ליישובים, 14 במאי 1940, א"צ J8/1143; המזכירות הארצית של "כפר היישוב" לא רטנר, 14 ביוני 1940, א"צ J8/1143.
- שנאספו ב"יום הזיכרון", 20 ביוני 1940, א"צ J8/1143; ראו גם: **ידיעות המזכירות הארצית של "כפר היישוב"**, עלון פנימי מס' 6, 23 ביוני 1940.
- רשימת חללי תרצ"ו-תרצ"ט בנחלת ייצחק שאין עליהם מצבות, ללא תאריך, א"צ J8/1145.
- המזכירות הארצית של "כפר היישוב" לי שיפמן, 23 ביוני 1940, א"צ J8/1143.
- י' שיפמן לד"ר לנדוי, הנהלת "כפר היישוב", 28 ביולי 1940, J8/1143.
- המזכירות הארצית של "כפר היישוב" לשער העמקים, 9 ביולי 1940, א"צ J8/1142.
- המזכירות הארצית של "כפר היישוב" לי בן-צבי, הוועד הלאומי, 16 בפברואר 1941, א"צ J8/1143.
- ד' צ' פנקס לי רוקח, 18 בדצמבר 1940, א"צ J8/1145.
- הבקר**, 22 בינואר 1942.
- אל המשתתפים בהתחרות להקמת מצבה על קבר האחים בבית הקברות החדש בנחלת יצחק, 21 ביולי 1942, אהת"א 4-3808.
- התחרות מצומצמת להקמת מצבה בשביל קבר אחים בנחלת יצחק, אהת"א 4-3808.
- ידיעות עיריית תל אביב** תש"ב, עמ' 88: ראו גם: **דבר**, 22 באוקטובר 1942.
- ידיעות עיריית תל אביב** תש"ב, עמ' 88.
- מרכז ועדת ציון לי רוקח ואחרים, 16 באוקטובר 1945, אהת"א 4-3808.
- המהנדס העירוני לי רוקח, 12 בנובמבר 1945, אהת"א 4-3808.
- דבר**, 29 במארס 1951.
- דבר**, 30 באפריל 1952.
- י' נדיבי לבדר, 25 בדצמבר 1949, אהת"א 4-3809.
- מ' עמיעז לא' פוזריס, 13 ביולי 1950, אהת"א ג 4-3808.
- י' נדיבי למערכות העיתונים, 12 בנובמבר 1950, אהת"א 4-3808.
- דבר**, 18 באוגוסט 1953.
- ר' אבינעם (עורך), **בהתייחד עם: עם זכר הנופלים במלחמת הקוממיות. קובץ מוקדש ליום הזיכרון**, תל אביב, משרד הביטחון-המחלקה להנצחת החייל, תשי"ד.
- ר' יורעאל, **אבני דרך בידעות הארץ**, ירושלים, הוצאת אריאל, 2004, עמ' 305.
- קול נגבה**, 5 (103) 20, בנובמבר 1953, עמ' 4.
- הצופה**, 9 ביולי 1950.
- ש' טבת, "קברות חיילים ללא מצבה", **הארץ**, 8 בינואר 1951.
- נ' ילין-מור (הלוחמים), דיון בחוק בתי הקברות הצבאיים, ישיבה קכ"ח של הכנסת, ב' ניסן תשי" (20 במארס 1950), **דברי הכנסת**, עמ' 1067.
- נייר עבודה, המדור להנצחת החייל, אוקטובר 1948, א"צ 580-1956/58.
- דבר**, 15 בנובמבר 1948.
- א' תלמי, "בידי מרדכי המשוחררת", **דבר**, 7 בנובמבר 1948.
- פרוטוקול שיחת חברים, 19 בנובמבר 1948, ארכיון יד מרדכי.
- "גיבורי יד מרדכי למנוחות", **דבר**, 14 בדצמבר 1948.
- "נורתה אבן הפינה למצבת הזיכרון לניבוי יד מרדכי", **דבר**, 24 במאי 1949.
- סיכום ישיבת ועדת השופטים להכרזה על בתי הקברות ב"ז במארס 1949, אצה"ל, 580-1956/374.

- סיכום פנישת ועדת השופטים לתחרות על בתי הקברות הצבאיים, 14 במארס 1949, אצה"ל 580-1956/374.
- קול נגבה**, 5 (103), 20 בנובמבר 1953.
- ר' אבינעם (עורך), **בהתייחד עם: עם זכר הנופלים במלחמת הקוממיות. קובץ מוקדש ליום הזיכרון**, תל אביב, משרד הביטחון-המחלקה להנצחת החייל, תשי"ד.
- דבר**, 23 במארס 1949.
- ג' מוסה, "פולחן החייל המת: בתי קברות לאומיים ותחייה לאומית", **זמנים**, 6 (1981), עמ' 3-14.
- דבר**, 24 באפריל 1949.
- דבר**, 27 באפריל 1949.
- חנאי התחרות, א"צ 172/521.
- תוכנית התחרות, א"צ 172/521.
- ועדת השופטים להתחרות לתכנית בתי עלמין צבאיים ומצבה אחידה: תשובות לשאלות בהתחרות לבתי קברות צבאיים ומצבה אחידה, א"צ 172/521.
- הצופה**, 9 ביולי 1950.
- ד' בן-גוריון לי דקל, 29 ביוני 1949, אצה"ל 580-1956/58.
- דבר**, 29 ביוני 1949.
- פרוטוקול השיפוט, התחרות הפומבית לתכנון בתי הקברות הצבאיים, ישיבה ב־4 ביולי 1949, אצה"ל 580-1956/378.
- "מתוצאות ההתחרויות: בתי עלמין צבאיים", **א.א.א.י.**, כרך ט', חוברת ב', מארס 1951, עמ' 38-40, 50.
- י' שנברגר לא' חירם, 12 ביולי 1949, א"צ 172/521.
- א' חירם לי' שנברגר, ו באוגוסט 1949, א"צ 172/521.
- ישיבה ק"ח של הכנסת, 20 במארס 1950, **דברי הכנסת**, עמ' 1069.
- דבר**, 22 בספטמבר 1949.
- י' דקל לא' פרי, 15 במאי 1949, אצה"ל 580-1956/58.
- הארץ**, 22 בספטמבר 1949.
- הארץ**, 19 באוקטובר 1949.
- דבר**, 25 בדצמבר 1949.
- י' דקל לפ' ספיר, 8 בינואר 1950. המכתב היה תשובה לפניית ספיר לדקל בנושא זה מ־12 בדצמבר 1949, אצה"ל 1970/220-208.
- ז' רוסצקי לי דקל, 7 בדצמבר 1949, אצה"ל 580-1956/58.
- ישיבה ק"ח של הכנסת, 20 במארס 1950, **דברי הכנסת**, עמ' 1060.
- ג' דגוני למ' נכס, היועץ המשפטי של משרד הביטחון, 7 בנובמבר 1955, אצה"ל 1973/849-150.
- ג' צמח, מנהל מדור רכישות ומכירות, לחברה קדישא תל אביב, ו בנובמבר 1970, תיק התכתבויות, חברה קדישא תל אביב.
- ד' צ' פנקס, יור' מועצת בית העלמין קריית שאול, לי רוקח, ראש עיריית תל אביב ויור' ועדת תכנון ערים, ללא תאריך, תיק התכתבויות, חברה קדישא תל אביב.
- מ' האגר לי דקל, כ"ד בכסלו תשי"א, תיק התכתבויות, חברה קדישא תל אביב.
- דבר**, 15 בנובמבר 1948.
- י' דקל לא' פרי, 8 בספטמבר 1949, אצה"ל 580-1956/58.
- המדור להנצחת החייל, הצעת תקציב לשנת 1950, אצה"ל 1970/220-39.
- י' דקל למזכירויות תנועות ההתיישבות, 8 ביולי 1949, אצה"ל 580-1956/58.
- י' דקל לא' פרי, 8 בספטמבר 1949, אצה"ל 580-1956/58.
- המדור להנצחת החיל, הצעת תקציב לשנת 1950, אצה"ל 1970/220-39.
- י' דקל לש' אביגור, 3 במאי 1950, אצה"ל 1960/62-28.
- הצופה**, 9 ביולי 1950.
- י' פרסיץ', רשמים מהסיור בבתי הקברות הצבאיים ומקומות קבורה ומפעלי הנצחה בהדרכתו של

- מנהל המח' להנצחת החייל מר יוסף דקל בימים רביעי וחמישי 8, 9 בדצמבר 1954, עמ' 6, גנזך המדינה (להלן: ג"מ) נ 54/2000.
- דבר**, 11 בנובמבר 1951.
- הבקר**, 11 בנובמבר 1951.
- הארץ**, 11 בנובמבר 1951.
- ראובן אבינעם (עורך), **בהתייחד עם: עם זכר הנופלים במלחמת הקוממיות. קובץ מוקדש ליום הזיכרון**, תל אביב, משרד הביטחון-המחלקה להנצחת החייל, תשי"ד, איור י'.
- י' דקל לא' פרי, מנכ"ל משרד הביטחון, 8 בספטמבר 1949, אצה"ל 580-1956/58.
- ג' דגוני לסגן שר הביטחון, 17 במארס 1950, אצה"ל 1970/200-208.
- דבר**, 5 בינואר 1950.
- ג' דגוני לסגן שר הביטחון, 17 במארס 1950, אצה"ל 1970/200-208; **דבר**, 14 בפברואר 1950.
- דבר**, 3 במארס 1950.
- י' דקל לש' אביגור, 3 במאי 1950, אצה"ל 1960/62-28.
- דבר**, 9 ביולי 1950.
- חרות**, 9 ביולי 1950; **הצופה**, 9 ביולי 1950; בייטוס מאוחר יותר נמסר כי המצבה תיבנה "מאבן ירושלמית מסותתת": **דבר**, 11 בנובמבר 1951.
- י' דקל, פרוטוקול כנס "יד לבנים", 15 בספטמבר 1954, עמ' 66, ג"מ נ 13/7798.
- שם.
- שם.
- י' דקל ליועץ המשפטי של משרד הביטחון, 21 בנובמבר 1954, אצה"ל 1973/849-150.
- ח' גלעדי, "בית הקברות הצבאי בירושלים", **בן זנוף**, י"א, ד', ינואר 1956.
- "בבית הקברות הצבאי", **הארץ**, 8 בינואר 1951.
- פוליקסמן, פרוטוקול כנס "יד לבנים", 15 בספטמבר 1954, עמ' 41, ג"מ נ 13/7798.
- יוסף דקל בכנס "יד לבנים", 15 בספטמבר 1954, עמ' 66, ג"מ נ 13/7798.
- י' פרסיץ', רשמים מהסיור בבתי הקברות הצבאיים ומקומות קבורה ומפעלי הנצחה בהדרכתו של מנהל המח' להנצחת החייל מר יוסף דקל בימים רביעי וחמישי 8, 9 בדצמבר 1954, עמ' 2, ג"מ, נ 54/2000.
- דו"ח פעולות בשנת התקציב 1955/1956, אצה"ל 1967/93-38.
- י' דקל, פרוטוקול כנס "יד לבנים", 15 בספטמבר 1954, עמ' 70, ג"מ נ 13/7798; ש' טבת, "קברות חיילים ללא מצבה", **הארץ**, 8 בינואר 1951.
- זה המקום להודות לקרול טרואן שהסבה את תשומת לבי להקשר המקראי.
- מסמך שכתב ראובן מס ב־1949, מצוטט אצל יוסי כץ, **לב ואבן - סיפורה של המצבה הצבאית בישראל 1948-2006**, תל אביב, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 2007, עמ' 82.
- פרוטוקול, ישיבת המועצה הציבורית להנצחת החייל, 4 באפריל 1951, א"צ 166\116 A.
- י' פרסיץ' לחברי המועצה הציבורית להנצחת החייל, 8 באפריל 1951, א"צ 166\116 A.
- פרוטוקול, ישיבת המועצה הציבורית להנצחת החייל, 24 באפריל 1951, ג"מ נ 54/2000.
- י' דקל, פרוטוקול כנס "יד לבנים", 15 בספטמבר 1954, עמ' 70, ג"מ נ 13/7798.
- פוליקסמן, פרוטוקול כנס "יד לבנים", 15 בספטמבר 1954, עמ' 41, ג"מ נ 13/7798.
- י' דקל, פרוטוקול כנס "יד לבנים", 15 בספטמבר 1954, עמ' 66, ג"מ נ 13/7798.
- י' פרסיץ', רשמים מהסיור בבתי הקברות הצבאיים ומקומות קבורה ומפעלי הנצחה בהדרכתו של מנהל המח' להנצחת החייל מר יוסף דקל בימים רביעי וחמישי 8, 9 בדצמבר 1954, עמ' 3, ג"מ, נ 54/2000.
- ל' פ' טובי, **כתב אמנותי עברי**, תל אביב, כר"ך, 1951.
- י' דקל לרמטכ"ל, 29 ביוני 1949, אצה"ל 1949/87-661-108.
- ש' טבת, "קברות חיילים ללא מצבה", **הארץ**, 8 בינואר 1951.
- פרוטוקול, ישיבת הוועדה לקביעת התוכן למצבות הקבועות של גיבורי מלחמת הקוממיות, 28 בפברואר 1951, אצה"ל 1970/220-212.

189. דבר, 4 באפריל 1951.
190. על הקמת האגודה והטקס ראו: **דבר השבוע**, 12 באפריל 1952; **העולם הזה**, 25 בדצמבר 1952; **הבקר**, 5 בדצמבר 1952; **על המשמר**, 27 בנובמבר 1952; **דבר**, 27 בנובמבר 1952; **מעריב**, 26 בנובמבר 1952.
191. ד"ח סיור בבתי הקברות הצבאיים בדרום הארץ, 29 בנובמבר 1951, א"צ 116\166 A.
192. ועד הכבוד להנצחת מרדכי אנילביץ' וחללי יד מרדכי לפ' ספיר, 8 באוקטובר 1950, אצה"ל 211-220/1970.
193. הוועד להנצחת זכר מרדכי אנילביץ' וחללי יד מרדכי לי גרינבאום, 29 באוקטובר 1950, ארכיון יד מרדכי.
194. הוועד להנצחת זכר מרדכי אנילביץ' וחללי יד מרדכי לנשיא וייצמן, 13 באוגוסט 1950, ארכיון יד מרדכי.
195. "כניית מצבת הזיכרון", **דבר**, 22 במאי 1949. לפי גרסה אחרת גובה האגודה היה 3.5 מטרים: **על המשמר**, 30 במאי 1949.
196. י' דקל ליד מרדכי, 19 בספטמבר 1950, ארכיון יד מרדכי.
197. שיחת הקיבוץ התקיימה ב־25 בפברואר 1953: **קול נגבה**, 7 (87), 3 במארס 1953.
198. "מול פני קברות האחים", **על המשמר**, 5 בנובמבר 1953.
199. **קול נגבה**, 5 (103), 20 בנובמבר 1953, עמ' 5.
200. ג' ערמוני לוועד הנוש למשקי הגליל העליון, 7 בדצמבר 1949, תיק אנדרטה, ארכיון היחידה להנצחת החייל (להלן: אהל"ה).
201. י' דקל לח' לוריא, 5 ביוני 1952, תיק אנדרטה, אהל"ה.
202. פרוטוקול, ישיבת הוועדה להקמת גלעד ללוחמי הגליל העליון, 16 ביוני 1952, תיק אנדרטה, אהל"ה.
203. י' דקל לנ' ארגוב, 6 בנובמבר 1952, תיק אנדרטה, אהל"ה.
204. "חנאי התחרות להקמת גלעד בבני יושע", לזכר הנופלים בקרבות הגליל העליון, תיק אנדרטה, אהל"ה.
205. "התחרות להקמת גלעד בבני יושע", ללא תאריך, תיק אנדרטה, אהל"ה.
206. שם, סעיף 2: ממדי לוח' מצבה אחיד.
207. פרוטוקול, ישיבת הוועדה להקמת גלעד ללוחמי הגליל העליון, 16 ביוני 1952, תיק אנדרטה, אהל"ה.
208. ד"ח משיבת השופטים שהתקיימה באגודת האיג'יג'רים והארכיטקטים בישראל, 24 בפברואר 1953, תיק אנדרטה, אהל"ה.
209. פרוטוקול השיפוט, תחרות להקמת גלעד במצודת ישע לנופלים בקרבות בגליל העליון, תיק אנדרטה, אהל"ה.
210. א' ויסוצקי לי' דקל, 11 באוגוסט 1954, תיק אנדרטה, אהל"ה.
211. במכתב לאב שכול כתב דקל: "הסתבתי עם ארכיטקט צעיר ועם אגודת המהנדסים: י' דקל לא' ויסוצקי, 22 באוגוסט 1954, תיק אנדרטה, אהל"ה.
212. י' דקל לקומפורטי, 28 במאי 1954, תיק אנדרטה, אהל"ה.
213. י' דקל לב' בג, 28 במאי 1954, תיק אנדרטה, אהל"ה.
214. ב' בג לקומפורטי, 9 ביוני 1954, תיק אנדרטה, אהל"ה.
215. ב' בג לי' דקל, 2 בספטמבר 1954, תיק אנדרטה, אהל"ה.
216. על השתלשלות האירועים מנקודת מבטה של המחלקה להנצחת החייל ראו: מ' אורבך לי' כהן, 9 באוגוסט 1955, תיק אנדרטה, אהל"ה.
217. א' ויסוצקי לי' דקל, 8 בנובמבר 1954, תיק אנדרטה, אהל"ה.
218. ג' ערמוני למ' אורבך, 14 ביוני 1955, תיק אנדרטה, אהל"ה.
219. מ' אורבך לי' כהן, 9 באוגוסט 1955, תיק אנדרטה, אהל"ה.
220. סיכום, ישיבה בעניין בניית הקבר והגלעד בבני יושע שנערכה ב־31 באוגוסט 1955, תיק אנדרטה, אהל"ה.

148. י' דקל ליועץ המשפטי של משרד הביטחון, 1 במארס 1951, אצה"ל 220-212. במכתב ליצחק בן־צבי הודיע נחמיה ארגוב כי בן־גוריון אישר את החלטת המועצה הציבורית בנוגע לתוכן המצבה, א"צ 116\166 A.
149. ש' טבת, "קברות חיילים ללא מצבה", **הארץ**, 8 בינואר 1951.
150. "פעולה מזוהזת בבתי הקברות הצבאיים", **הארץ**, 1 בינואר 1951.
151. ש' טבת, "קברות חיילים ללא מצבה", **הארץ**, 8 בינואר 1951.
152. פרוטוקול, ישיבת המועצה הציבורית להנצחת החייל, 4 באפריל 1951, א"צ 116\166 A.
153. י' דקל לש' פרס, מנכ"ל משרד הביטחון, 2 בפברואר 1952, אצה"ל 156-90/1972.
154. פרוטוקול, ישיבת המועצה הציבורית להנצחת החייל, 16 ביולי 1952, א"צ 116\166 A.
155. י' דקל לש' פרס, 7 באוגוסט 1952, אצה"ל 220-213.
156. י' דקל בכנס י"ד לבנים", 15 בספטמבר 1954, עמ' 70, ג"מ נ 7798/13.
157. תעשיית אבן וסיד, חיפה, לי' דקל, משרד הביטחון, 31 ביולי 1953, אצה"ל 156-90/1972.
158. י' פרסיס, רשמים מהסירוב בבתי הקברות הצבאיים ומקומות קבורה ומפעלי הנצחה בהדרכתו של מנהל המח' להנצחת החייל מר יוסף דקל בימים רביעי וחמישי 8, 9 בדצמבר 1954, עמ' 6, ג"מ, נ 54/2000.
159. ד"ח פעולות בשנת התקציב 1955/1956, אצה"ל 38/93/1967.
160. י' דקל לש' פרס, מנכ"ל משרד הביטחון, 2 בפברואר 1952, אצה"ל 156-90/1972.
161. י' דקל ללשכת התיירות, 29 במאי 1952, אצה"ל 220-213.
162. א' רום לי"ד לבנים, "כ"ז כסלו תשי"ג", אצה"ל 156-90/1972.
163. י' דקל לראש עיריית ראשון לציון, 24 ביוני 1953, אצה"ל 156-90/1972.
164. י' דקל לש' פרס, 2 בפברואר 1953, אצה"ל 156-90/1972.
165. **קול נגבה**, 5 (103), 20 בנובמבר 1953.
166. ש' טבת, "קברות חיילים ללא מצבה", **הארץ**, 8 בינואר 1951.
167. בן־צבי, ד"ח סיור בבתי הקברות שנערך ב־ז' ח' סיוון תשי"א, א"צ 116\166 A.
168. פרוטוקול, ישיבת המועצה הציבורית להנצחת החייל, 25 ביולי 1951, א"צ 116\166 A.
169. י' דקל לרב האגד, חברה קדישא, 23 במאי 1954, אצה"ל 155-90/1972.
170. הוראה של הרא"י אונטרמן לחברה קדישא תל אביב-יפו, ט' אייר תשי"ד, אצה"ל 155-90/1972.
171. י' פרסיס, רשמים מהסירוב בבתי הקברות הצבאיים ומקומות קבורה ומפעלי הנצחה בהדרכתו של מנהל המח' להנצחת החייל מר יוסף דקל בימים רביעי וחמישי 8, 9 בדצמבר 1954, עמ' 2, ג"מ, נ 54/2000.
172. ש' קושניר, "מצבה עם שלושה כוכבים...", **דבר**, 14 במאי 1959.
173. י' בן־צבי, ד"ח סיור בבתי הקברות שנערך ב־ז' ח' סיוון תשי"א, א"צ 116\166 A.
174. יד מרדכי לרמטכ"ל, 3 באפריל 1949, אצה"ל 374-580/1956.
175. **קול נגבה**, 5 (103), 20 בנובמבר 1953.
176. א' קולב, "נגבה מנציחה את גיבוריה מגיניה", **על המשמר**, 22 בספטמבר 1950.
177. **על המשמר**, 13 בנובמבר 1953.
178. ד"ח פעולות המחלקה להנצחת החייל 1955/1956, אצה"ל 38/93/1967.
179. שם.
180. ש' קושניר, "מצבה עם שלושה כוכבים...", **דבר**, 14 במאי 1959.
181. יד מרדכי למחלקה להנצחת החייל, 16 בפברואר 1954.
182. י' דקל, פרוטוקול כנס י"ד לבנים", 15 בספטמבר 1954, עמ' 66-67, ג"מ נ 7798/13.
183. "כנס יד לבנים", **דבר**, 29 בינואר 1959.
184. י' דקל לש' אביגור, 7 בדצמבר 1949, אצה"ל 375-580/1956.
185. י' דקל לש' אביגור, 2 ביוני 1950, אצה"ל 220-211.
186. יד מרדכי לרמטכ"ל, 3 באפריל 1949, אצה"ל 377-580/1956.
187. **על המשמר**, 10 במאי 1949.
188. **על המשמר**, 12 במאי 1949.

- זיכרון דברים בעניין הקמת האנדרטה בנבי יושע, ישיבה ב־24 באוקטובר 1955, תיק אנדרטה, אהל"ה.
- א' פריבר לאנף להנצחת החייל, 10 בדצמבר 1956, תיק אנדרטה, אהל"ה; י' שמי למ' אורבך, 9 באוגוסט 1956, תיק אנדרטה, אהל"ה.
- א' פריבר לאנף להנצחת החייל, 22 באוקטובר 1956, תיק אנדרטה, אהל"ה.
- קומפוטרי למחלקה להנצחת החייל, 20 בדצמבר 1956, תיק אנדרטה, אהל"ה.
- צ' מ' קנר למ' אורבך, 30 באפריל 1957, תיק אנדרטה, אהל"ה.
- הוועד הארצי של י"ד לבנים' לש' אביגור, 2 בדצמבר 1949, אצה"ל 580/378.
- מ' מייזלס, "על קברי חללי מלחמת השחרור - 'ימי שלום'", **מעריב**, 17 ביולי 1950.
- ד' ישי, "לא המתים יהללו. סיור בזק בבתי העלמין הצבאיים", **חרות**, 25 ביולי 1950.
- ז. ח., "צרוז פרחי דאבון על קברי הנשכחים", **הבקר**, 9 במארס 1951.
- ללא שם, "האם זוהי הדרך?", מכתב גלוי לו. ח., ללא תאריך, אצה"ל 212-220/1970.
- שם.
- א' תלמי, "בתי הקברות הצבאיים - פנתיאון גבורה", **דבר**, 30 באפריל 1952.
- ג' פרלמוטר, "יש דאגה לקברות חללינו", **דבר**, 3 באפריל 1951.
- דבר**, 25 באפריל 1951.
- "בית העלמין הצבאי בחיפה", **הארץ**, 12 באפריל 1951.
- "בית העלמין הצבאי בחיפה", **הארץ**, 23 באפריל 1951.
- ש' זלינגר לי' דקל, 12 במאי 1952, אצה"ל 213-220/1970.
- י' דקל לראש עיריית צפת. 24 באפריל 1952, אצה"ל 213-220/1970; י' דקל לראש עיריית נתניה, 24 באפריל 1952, אצה"ל 213-220/1970.
- קול נגבה**, 5 (103), 20 בנובמבר 1953.
- "ראיתי שמעת", **הארץ**, 26 באפריל 1954.
- תכנית התחרות, א"צ 172/S21.
- קול נגבה**, 5 (103), 20 בנובמבר 1953.
- ג' טירה, "אלה שלא זכו...", **מעריב**, 4 במאי 1951.
- שם.
- י' פרסיץ, רשמים מהסיור בבתי הקברות הצבאיים ומקומות קבורה ומפעלי הנצחה בהדרכתו של מנהל המח' להנצחת החייל מר יוסף דקל בימים רביעי וחמישי 8, 9 בדצמבר 1954, עמ' 1, ג'מ נ 54/2000.
- תזכיר, הוועדה האחראית על קברותו מחדש של הרצל 1949, א"צ, S5T 429.
- המחלקה הארגונית של הסוכנות להנהלה הציונית, 5 בדצמבר 1948; סיכום ישיבת הוועדה להעלאת עצמות הרצל, 21 בדצמבר 1948, א"צ 423 S5T.
- זיכרון דברים, 18 בינואר 1949; זיכרון דברים, 19 בינואר 1949; סיכום הסיור שהתקיים ב־23 בינואר 1949, א"צ 423 S5T.
- "ארונו של פינסקר בירושלים", **דבר**, 25 ביוני 1934.
- סיכום של ההנהלה הציונית, 29 ביולי 1949, S5T 421, עמ' 3.
- "מיום ליום", **הארץ**, 2 באוגוסט 1949; "המוני ישראל לא יורשו לחלוק כבוד לחוזה המדינה", **חרות**, 1 באוגוסט 1949.
- ישיבת ועדת השמות של עיריית ירושלים, 25 באפריל 1949.
- מפרט התחרות לתכנון קבר הרצל, א"צ 429 S5T, עמ' 3.
- על המצבה ובנייתה ראו: **דבר השבוע**, 29 ביוני 1960, עמ' 10-11.
- ח' גלעדי, "בית הקברות הצבאי בירושלים", **גן ונוף**, י"א, ד', ינואר 1956.
- א' ח' אלחנני, "על הר הרצל", **דבר**, 22 ביולי 1965.
- י' דקל לא' פרי, משרד הביטחון, 1 ביולי 1949, אצה"ל 580/378.
- שם.
- י' קרויסנר לב' לוקר, 27 ביוני 1949, ארכיון ציוני מרכזי, S5/10414.

- מתוך הצעת התקציב של המחלקה להנצחת החייל לשנת 1950, אצה"ל 220/1970-39.
- ראו דיון מפורט אצל יהודית תידור באומל, **גיבורים למופת. צנחני הישוב במלחמת העולם השנייה והזיכרון הקולקטיבי הישראלי** (שדה בוקר, הוצאת מכון בן-גוריון לחקר ישראל, 2004).
- תוכנית מסע ההלוויה, ג'ה נ 5428/12.
- י' דקל לא' פרי, 8 בספטמבר 1949, אצה"ל 580-58/1956.
- דבר**, 22 בספטמבר 1949.
- י' דקל למנהל אנף הכספים משרד הביטחון, 15 בדצמבר 1952, אצה"ל 220/1970-41.
- ח' גלעדי, "בית הקברות הצבאי בירושלים", **גן ונוף**, י"א, ד', ינואר 1956.
- שם.
- א' ויסוצקי לי' דקל, 21 בדצמבר 1954, אצה"ל 1972/90-157.
- ד"ר פועלות המחלקה להנצחת החייל 1955/1956, 1967/93/38.
- א' ח' אלחנני, "על הר הרצל", **דבר**, 22 ביולי 1956.
- א' תלמי, "בתי הקברות הצבאיים: פנתיאון גבורה", **דבר**, 30 באפריל 1952.
- א' ויסוצקי לי' דקל, 21 בדצמבר 1954, אצה"ל 1972/90-157.
- ד"ר פועלות בשנת התקציב 1955/1956, 1967/93/38.
- דבר**, 13 ביוני 1951.
- א' פינקרפלד-עמיר למטריקין, י"ר ועדת השופטים לתכנון הר הרצל, 20 במארס 1950, אצה"ל 1953-758/133.
- דבר**, 27 במארס 1950.
- סיכום הפגישה שנערכה בין ד' בן-גוריון וא' עמיר ב־15 במאי 1950, 14 ביוני 1950, אצה"ל 220/1970-211.
- דבר**, 5 בינואר 1950.
- סיכום ישיבה עם שר הביטחון, 8 ביוני 1958, אצה"ל 1997/230-245.
- ישיבה קכ"ח של הכנסת, 20 במארס 1950, **דברי הכנסת**, עמ' 1061.
- לעניין זה ראו גם: יעקב וילן, **בדרך לנגבה: פרקי חיים**, 1993, עמ' 225-226.
- י' דקל למשרד החוץ, 22 באוקטובר 1952, אצה"ל 210-220/1970.
- במחנה**, 10 במאי 1951.
- שם.
- י' דקל למשרד החוץ, 22 באוקטובר 1952, אצה"ל 210-220/1970.
- י' דקל לי' ברץ, 8 בינואר 1952, אצה"ל 213-220/1970.
- פרוטוקול, ישיבת המועצה הציבורית, 29 ביוני 1954, אצה"ל 1972/90-157.
- י' בן-צבי, ד"ר סיור בדרום הארץ, 29 בנובמבר 1951, א"צ 166\116 A.
- י' ברץ לי' דקל, 3 בינואר 1952, אצה"ל 213-220/1970.
- י' דקל להנהלת משרד הביטחון, 3 בינואר 1952, אצה"ל 213-220/1970.
- דבר**, 10 באוגוסט 1952.
- זיכרון דברים, פנישת שמעון פרס ויוסף דקל, 23 בדצמבר 1952, אצה"ל 1972/90-156.
- ד' בהדל למחלקה להנצחת החייל, 14 באוקטובר 1953, אצה"ל 1972/90-156.
- י' דקל להנהלת משרד הביטחון, 3 בינואר 1952, אצה"ל 213-220/1970.
- ח' גלעדי, "בית הקברות הצבאי בירושלים", **גן ונוף**, י"א, ד', ינואר 1956.
- דבר**, 30 באפריל 1954.
- מ' אורבך לנ' ארגוב, 30 במאי 1956, אצה"ל 1974/20-285.
- א' בן-יוסף לי' עמיר, ראש אנף כוח אדם, 28 באוגוסט 1956, אצה"ל 1974/20-285.
- דבר**, 23 במאי 1957.
- ט' יפה, "עם גילוי הגלעד", **דבר**, 17 ביוני 1957.
- סיכום פגישה, 23 באוגוסט 1955, אהל"ה, תיק האנדרטה.
- ש' ז' כהנא למ' אורבך, המחלקה להנצחת החייל, 15 באוקטובר 1955, אהל"ה, תיק האנדרטה.
- א' פרידמן לא' חירם, 20 באוקטובר 1955, אהל"ה, תיק האנדרטה.

304. למרחב, 27 באוגוסט 1957.
305. הארץ, הצופה, דבר, על המשמר, למרחב, חרות, הבקר, 26 באוגוסט 1957; למרחב, דבר, 27 באוגוסט 1957.
306. החלטת הממשלה, 19 במארס 1951, ג"מ, ג 5595/7.
307. דבר, 14 ביולי 1952.
308. יוסף ויץ, יומני ואגרותי לבנים, כרך רביעי (1949-1956), רמת גן, מסדה, 1965, עמ' 203-204.
309. שם, רישום ב־13 ביולי 1952, עמ' 203.
310. נ' ארגוב ל' דקל, 28 באוקטובר 1952, ג"מ, ג 5595/7.
311. תזכיר, 30 בנובמבר 1952, ג"מ, ג 5595/7.
312. י' דקל לט' קולק, 5 בדצמבר 1952, ג"מ, ג 5595/7.
313. י' דקל לט' קולק, 17 ביוני 1953, ג"מ, ג 5595/7.
314. דבר, 6 ביולי 1953.
315. ט' קולק ל' דקל, 7 ביולי 1953; ט' קולק לא' חירם, 8 ביולי 1953, ג"מ ג 5595/7.
316. י' ויץ, יומני ואגרותי לבנים, כרך רביעי (1949-1956), רמת גן, מסדה, 1965, עמ' 204.
317. י' ויץ לט' קולק, 13 בנובמבר 1953, ג"מ, ג 5595/7.
318. י' לוי, משרד ראש הממשלה, לי מטריקין, הסוכנות היהודית, ג"מ, ג 5595/7.
319. ט' קולק לשר הביטחון, 15 ביוני 1954, ג"מ, ג 5595/7.
320. דבר, 29 בינואר 1959.
321. דבר, 18 בפברואר 1960.
322. קול נגבה, 5 (103), 20 בנובמבר 1953.
323. *Palestine Post*, 24 March 1944.
324. אל המשתתפים בהתחרות להקמת מצבה על קבר האחים בבית הקברות החדש בנחלת יצחק, 21 ביולי 1942, אהת"א 3808-4.
325. *Palestine Post*, 7 August 1944.
326. *Palestine Post*, 21 June 1944.
327. Asher Hiram, 'Die Entwicklung der antiken Synagogen und alt-christlichen Kirchenbauten im Heiligen Lande', *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 19, 1962, pp. 7-63.
328. י' דקל לזלינגר, ראש אגף הכספים, משרד הביטחון, 7 בנובמבר 1952, אצה"ל 220/1970-41.
329. דבר, 20 באפריל 1956.
330. פרוטוקול, ישיבת המועצה הציבורית להנצחת החייל, 1 ביוני 1954, ג"מ נ 54-2000.
331. י' דקל לשאג, 30 בינואר 1955, ג"מ נ 54-2000.
332. נ' דגוני ליצחק כהן, הנהלת הכספים, ומשה שילו, מזכיר כללי, משרד הביטחון, 1 בנובמבר 1951, אצה"ל 220/1970-212.
333. י' דקל לש' פרס, פרוס, יוני 1952, אצה"ל 220/1970-213.
334. י' כהן לש' פרס, 'הגדון' משכורתו של ארכיטקט א. חירם, המחלקה להנצחת החייל, 21 ביולי 1952, אצה"ל 220/1970-41.
335. מידע זה נמסר על ידי האדריכל יוסף פטרן, בשיחה ב־2 באוגוסט 2009.
336. מודעה על תוצאת התחרות לתכנון "יד זיכרון לחללי רמת גן", דבר, 24 בפברואר 1950.
337. דבר, 2 בפברואר 1960.
338. דבר, 29 באפריל 1960.
339. ש' קושניר, 'מצבה עם שלושה כוכבים...', דבר, 14 במאי 1959.
340. פרוטוקול פגישה, 7 במאי 1965, תיק אנדרטה, אהל"ה.
341. פרוטוקול פגישה ב־15 בנובמבר 1966, תיק אנדרטה, אהל"ה.
342. ש' גזית ללשכת מנהל משרד הביטחון, 24 באוגוסט 1954, תיק אנדרטה, אהל"ה.
343. י' בן־דוד, ראש אכ"א/פרט למחלקה להנצחת החייל, 7 בספטמבר 1954, תיק אנדרטה, אהל"ה.
344. סיכום ישיבה אצל אל"מ איל, ראש אכ"א/פרט, 7 במארס 1955, תיק אנדרטה, אהל"ה.
345. מנהל מחלקת בינוי למחלקה להנצחת החייל, 7 בפברואר 1956, תיק אנדרטה, אהל"ה.
346. סיכום ישיבת הוועדה, 21 ביולי 1955, תיק אנדרטה, אהל"ה.
347. סיכום פגישת אורבך עם דיין, 7 באוגוסט 1955, תיק אנדרטה, אהל"ה.
348. סיכום פגישת אורבך עם דיין, 25 באוגוסט 1955, תיק אנדרטה, אהל"ה.
349. מנהל המחלקה להנצחת החייל לא' חירם, 23 בספטמבר 1955, תיק אנדרטה, אהל"ה.
350. ח' פבל, אגף התכנון, משרד הפנים, למחלקה להנצחת החייל, 16 בינואר 1956, תיק אנדרטה, אהל"ה.
351. מנהל מחלקת בינוי למנהל המחלקה להנצחת החייל, 31 בינואר 1956, תיק אנדרטה, אהל"ה.
352. נ' דגוני לא' חירם, 6 בפברואר 1956, תיק אנדרטה, אהל"ה.
353. מנהל מחלקת בינוי למחלקה להנצחת החייל, 7 בפברואר 1956, תיק אנדרטה, אהל"ה.
354. מהנדס עיריית ירושלים למחלקה להנצחת החייל, 18 בפברואר 1957, תיק אנדרטה, אהל"ה.
355. דבר, 2 במאי 1956.

לקריאה נוספת

כץ, יוסי, **לב ואבן - סיפורה של המצבה הצבאית בישראל 1948-2006**, תל אביב, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 2007

עזריהו, מעוז, **פולחני מדינה. חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948-1956**, שדה בוקר, מרכז מורשת בן גוריון, 1995

עזריהו, מעוז, **"הר הרצל: מתווה היסטורי של בית הקברות הלאומי", אופקים בגיאוגרפיה, 64-65 (2004)**, עמ' 369-383

פוקס, רון, **"תולדות התכנון של בתי הקברות הבריטיים בארץ ישראל"**, קתדרה, 79 (1996), עמ' 114-139.

שמיר, אילנה, **לכל יהיו כלא היו**, היחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון ומיסוד דפוסי הזיכרון הממלכתיים, תל אביב, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 2003

מקורות האיורים והתצלומים

ארכיונים ואוספים ציבוריים

ארכיון ההגנה [58 למטה, 63]

ארכיון היחידה להנצחת החייל, תיקי אנדרטאות [37, 41 משמאל, 46-49, 65, 67-71, 79-84, 86-87, 88 משמאל]

ארכיון יד מרדכי [21-23, 32 למעלה, 42 למטה, 43-44, 45 למטה].

ארכיון נגבה [39, 42 למעלה, 45 למעלה]

ארכיון צה"ל [25-26]

גנזך המדינה [59]

הארכיון הציוני המרכזי [15, 16, 17 למטה, 18, 74]

לשכת העיתונות הממשלתית [60 למטה, 61 מימין, 62]

ארכיון פרטי: [77, 89 למעלה, 89 למטה משמאל]

ספרים וכתבי עת

א.א.א., **כרך ט', חוברת ב'**, מארס 1950-1951 [27-29]

ידיעות עיריית תל אביב תש"ג, חוברת 5-6 [17 משמאל]

צבי קרול וצדוק לינדמן, **ספר בית הקברות הישן בתל־אביב**, תל אביב, הוצאת המחברים, תשי" [12-13]

ראובן אבינעם (עורך), **בהתייחד עם: זכר הנופלים במלחמת הקוממיות. קובץ מוקדש ליום הזיכרון**, תל אביב, משרד הביטחון-המחלקה להנצחת החייל, תשי"ד [32 למטה, 40, 41 מימין, 50-52, 61 משמאל]

ציילומי המחבר [35, 60 למעלה, 73, 75, 89 מימין למטה]

ספר זה עוסק בהיסטוריה התכנונית והאדריכלית של בתי הקברות הצבאיים לחללי מלחמת העצמאות בשנים הראשונות למדינת ישראל. בתקופה זו התקבלה שורה של החלטות עקרוניות, שהביאו לגיבוש המאפיינים הרעיוניים, האדריכליים והתרבותיים היוצרים את המענה לשאיפת המופקדים על המשימה ליצור "דמות מיוחדת לבית קברות צבאי יהודי".

הספר דן בתחרות הפומבית לתכנון בתי קברות צבאיים שנערכה ב-1949 ובתוכניתו הזוכה של האדריכל אשר חירם, מציע פרשנות למאפיינים הייחודיים של מבנה הקבר והמצבה הצבאית, ומרחיב את הדיון בבית הקברות הצבאי בהר הרצל, שנועד מלכתחילה להיות "בית הקברות המרכזי הלאומי של צבא הגנה לישראל", האנדרטאות שנבנו בו וחלקת גדולי האומה.

הפרק המסכם של החיבור מוקדש לאדריכל ד"ר אשר חירם, מתכנן בתי הקברות הצבאיים ואנדרטאות בולטות בנוף ההנצחה, שתתם תרומה מכרעת לעיצוב "תרבות צבאית של בית קברות יהודי".

הוצא לאור על ידי היחידה להנצחת החייל
אגף משפחות והנצחה
משרד הביטחון